ORHAN OKAY · BEŞİR FUAD

18

M.ORHAN OKAY

BEŞİR FUAD

İLK TÜRK POZİTİVİST VE NATÜRALİSTİ

Hareket Yayınları

Hareket Yayınları **18**

Fikir ve kültür tarihimiz 1

M. ORHAN OKAY

BEŞİR FUAD

İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti

HAREKET YAYINLARI
P. K. 1240 — İSTANBUL

BİRİNCİ BASKI NİSAN 1969

BEŞİR FUAD

ESER HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

Bizde edebiyat denilince hâlâ şiir, tiyatro, roman ve hikâye gibi nevilere giren yazılar anlaşılır. Bunların dışında kalan çok geniş bir saha, deneme, tenkit ve fikir yazıları edebiyat dışı bırakılır. Halbuki onlar da başlı başına bir değer taşıyabilecekleri gibi, asıl edebiyatın, yani az önce zikredilen üç edebiyat nev'inin gelişme ve değişmesinde mühim rol oynarlar. Edebiyatın zaman nehri içinde akışını takip eden edebiyat tarihçisi, hâlis edebiyatla beraber, onu besleyen, ona istikamet veren diğer yazıları, hattâ belirli bir tesiri varsa ilmî eserleri de ihmal etmemek gerekir.

Fakat iyi bir edebiyat tarihinin yazılabilmesi, tek tek, bütün eserlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi ile mümkündür. Bizde henüz metin tedkikine yeter derecede ehemmiyet verilmediği için, nelerin değerli olduğu kesin şekilde ortaya konulmamıştır. Edebiyat tarihlerine ve antolojilere giren isimler ve zikredilen eserler oldukça keyfidir. Ben daima şuna inandım ki, metinler yakından incelenmeğe başlandığı zaman Türk edebiyatının çehresi tamamen değişecektir.

Değerli talebem M. Orhan Okay'ın uzun incelemeler neticesi şahsiyet ve eserlerini geniş bir şekilde ortaya koyduğu Beşir Fuad, şiir, tiyatro, roman ve hikâye yazmadığı için, şimdiye kadar, adı fazla duyulmuş bir insan değildir.

Fakat o fikir ve tenkit tarihi bakımından, Tanzimat devrinin en dikkate değer simalarından biridir. Bu son derece dürüst, ateşli bir mizaca ve matematikçi bir kafaya sahip olan genç subay, mübalağasız olarak denilebilir ki, fikirleriyle son çağ Türk edebiyatında bir devri kapatarak yeni bir devir açmıştır.

Tanzimat'dan sonra yetişen ilk edebiyatçı nesil, Namık Kemal, Ahmed Midhat, Abdülhak Hâmid, Recâizâde Ekrem, Sâmi Paşazâde Sezâi, bilindiği gibi, Batıdan gelen romantik akımının tesiri altında kalmışlardır. Ekrem bizde bu akımın en zayıf taraf olan "gözyaşı edebiyatı" nın en büyük temsilcisi idi ve gençler üzerinde mühim bir tesiri vardı.

Beşir Fuad, işte Batının müsbet ilim barutu ile dolu topunu devrin yıkılmaz kalesi sayılan Ekrem'e çevirir ve onu gülünç bir duruma düşürür. Fransızcayı ve Fransız edebiyatını çok iyi bilen Beşir Fuad, romantiklerin âdeta peygamberi sayılan Victor Hugo'ya karşı, natüralist edebiyatın öncüsü Emile Zola'yı çıkarır.

Beşir Fuad'ın o devirde çok tesirli olan bu tenkitleri sayesinde, gözyaşı ve verem edebiyatı ve onun dayandığı boş, şişkin ve süslü üslûp değerini kaybeder. Günlük hayatı anlatan, gerçeğe dayanan, mübalâğasız, sade bir anlatış tarzına gidilir. Beşir Fuad'ın yapmış olduğu tenkitler, o devrin büyük şahsiyetleri olan Ahmed Midhat Efendi'ye, Muallim Naci'ye, hattâ bizzat üstad Ekrem'e yol ve istikamet değiştirtir. Midhat Efendi başarılı bir eser olmasa da günlük hayatı aksettiren "Müşâhedat" adlı romanını realist bir görüşle kaleme alır. Bir "hakikat" havarisi kesilen Naci, T h é r è s e R a q u i n'i tercümeye kalkar, üstat Ekrem romantik ve hayalperest bir gencin alaylı bir tenkidi olan meşhur A r a b a S e v d a s ı adlı romanını yazar. Fakat, bizde asıl realist akımı Nâbizâde Nâzım, Hüseyin Rahmi ve Hâlid Ziya temsil ederler. Beşir Fuad'ın ten-

kitleri onlara yol açar. Bu bakımdan Beşir Fuad, edebiyat ve tenkit tarihinde saygı ile anılacak bir şahsiyettir.

O, M. Orhan Okay'ın araştırmasında ehemmiyetle belirttiği gibi, bir "fikir buhranı" nı yaşayan insan olarak da dikkate şâyândır. Batının müsbet ilimleri bize daha Tanzimat'dan önce girmeğe başlar. Tasvir-i Efkâr'ın çıktığı yıllarda, son derece ciddî bir cemiyet olan "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye" ve onun organı olan "Mecmua-i fünûn" Beşir Fuad'dan önce Batının ilmî düşüncesini bize getirir. Fakat Beşir Fuad daha sonra başka şekillerde Tevfik Fikret ve Ziya Gökalp'ın da başlarından geçecek olan "Doğu - Batı", "İlim - Din" çatışmasından doğan ruhî buhranı kendisinde ilk defa yaşayan insandır. Onun bu ruhî buhranı bir roman konusu olacak kadar enteresandır.

Tarih boyunca büyük medeniyetlerin doğduğu ve battığı Türkiye, son iki asırda yeni bir medeniyet buhranının içine düşmüş ve Türk milleti bu buhranı derin bir şekilde yaşamıştır. Nerelerden bugünlere gelinmiştir? Bunu bilirsek, yaşadığımız anı daha doğru mânâlandırabiliriz. Bu buhranı içlerinde samimî olarak duyanlardan öğrenilecek pek çok şey vardır. Beşir Fuad'ı yakından tanıyanlar, onun fikirlerine katılmasalar bile, onda hâlâ içinde kıvrandığımız "medeniyet buhranı" nın saygı değer bir örneğini bulacaklar ve ona karşı bir sevgi besleyeceklerdir.

İyi bir araştırıcı olan M. Orhan Okay'ı bu ilmî çalışmasından dolayı tebrik eder ve eserini bütün Türk aydınlarına tavsiye ederim.

Prof. Dr. Mehmet Kaplan

ÖNSÖZ

Türkiye, ondokuzuncu asrın ikinci yarısına büyük siyasî, içtimaî, fikrî ve edebî münakaşa hattâ kavgalarla girmiştir. Tarafların kültür ve şahsiyet za'fını gösteren, incir çekirdeğini doldurmaz bir takım gevezelikler yanında, İmparatorluğun fikir sahasında, medeniyet sahasında bir ölüm - kalım mücadelesi geçirmekte olduğu intibaını veren ciddî münakaşalar da yer almakta idi. Bu münakaşaların bir kısmı cemiyetimizi zaman zaman sarsmakta olan ahlâk ve kültür krizlerine âit meseleleri de ihtiva etmektedir. Hattâ günümüzün hal yoluna girememiş problemlerini bu Tanzimat sonrası Türkiyesinin münakaşaları arasında görürüz. Bunların, bir asırdan fazla bir zaman boyunca günümüze kadar tazeliklerini muhafaza edişini fazla teferruata girmeden, kabaca tek sebebe ircâ etmeğe çalışırsak görürüz ki bu sebep, münevverlerimizin dâima bu problemlerin tez ve antitez kutuplarından birinde bulunuşu ve hiç bir zaman senteze ulaşamayışıdır. Tez, maddî ve manevî değerlerini kaybetmekte olan devleti halihazır durumu ile stabilize etmekti. Antitez, daha doğrusu antitezler ise bu durumu çeşitli yönlerden tenkid eden, beğenmiyen, gidişe yeni bir istikamet vermeye çalışan, dâima bir sonrakinin bir evvelkini yıkmak istediği bir reaksiyonlar zinciri teşkil ediyordu. Bu hâlin tabiî bir neticesi olarak antitezler bir müddet sonra müteakib bir antiteze karşı tez rolüne düşüyordu. Hattâ Muallim Naci gibi - aynı anda bir taraf için tez, öbür taraf için antitez durumunda olanlar da görülmektedir.

Mevzu olarak ele aldığımız Beşir Fuad, bu reaksiyonlar zincirinin mühim bir halkasını teşkil etmektedir. Otuz beş seneyi geçmeyen bir ömür içinde yorulmak bilmeyen bir çalışma ile kendisini muhitinin ve neslinin Batı kültürünü en iyi hazmetmiş bir ferdi olarak yetiştiren Beşir Fuad, üç-dört seneyi ancak bulan yazı hayatında yirmiye yakın kitap ve yüzlerce makale yazmak suretiyle insan enerjisinin kısa zamana teksif edilmiş bir örneğini vermiştir. Fakat fecî ve manâlı bir şekilde intiharından bir müddet sonra unutulan muharririmizi bugünkü nesil ne eseri, ne de ismiyle tanımaktadır. Bir iki nesil evvelinin tanımasında ise yine biraz evvel bahsettiğimiz kutuplaşma görülür. Bu kutuplaşmaya göre Beşir Fuad ya inancını kaybetmiş, dinsiz, materyalist binaenaleyh merdud bir adamdır. Veya yine materyalizmin ve müsbet ilim zihniyetinin mübeşşiridir, dinî taassubun yıkıcısıdır, binâenaleyh takdire lâyık bir insandır. Onu bu zıt hükümler arasında bulmak güçtür. Beşir Fuad kimdir? Materyalist veya pozitivist midir? Natüralist midir, yoksa mutlak bir edebiyat düşmanı mıdır? Bir âlim yahut mütefennin midir, yoksa polemist bir şarlatan mıdır? Dinsiz ve milliyetsiz midir, yoksa lâik ve vatanperver midir? İntiharı bile üzerinde uzun uzun durulacak bir problem olan Beşir Fuad hakkında yapılmış olan araştırmaların sayısı da çok mahduttur. Ona dair iki geniş monografi ile bir makale çalışmalarımıza ışık tutan başlıca kaynaklardan olmuştur

1. Ahmed Midhat, Beşir Fuad

Beşir Fuad'ın bilhassa biyografisi üzerine yazılmış bütün yazıların tek kaynağı bu kitaptır. Bizim de, hayatı hakkında elde edebildiğimiz malûmatın birçoğu bu esere dayanmaktadır. Bunun dışında Ahmet Midhat'ın, Beşir Fuad'ın intiharı ve fikirleri hakkında ileri sürdüğü hükümler çok defa indî ve sathîdir. Bununla beraber devrin, hâdiseleri ve eserleri değerlendirmesini temsil etmesi bakımından bizim için mühimdir ve tedkike şayandır. Kitap şu bölümlerden meydana gelmiştir Mukaddeme,

1. Beşir Fuad'ı nasıl tanıdım? 2. Beşir Fuad nasıl bir adamdı? 3. Suret-i intiharı 4. Bana yazdığı mektup 5. Muahezat 6. Materyalizmin reddi ile intiharı hakkında muhakeme 7. Bu faciadan alınacak ibret.

2. Bahaddin Arık, Beşir Fuad

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde mezuniyet tezi olarak verilmiştir. Bu mevzuda yapılmış en iyi ve en geniş araştırmadır. Bununla beraber, Arık, Beşir Fuad'ın kitaplarından bir kısmını, makalelerinin ise hemen yarısını tesbit edememiş ve tesbit edebildiklerinin de bir kısmını görememiştir.

3. Lütfi Erişçi, Beşir Fuad kimdir ?

Bu uzun makale Cumhuriyet devrinde Beşir Fuad üzerine yapılan ilk ciddî çalışma olmakla beraber muharrir tek taraflı bir görüşle hareket etmiş, materyalist cephesi üzerinde ısrarla durmuş ve yersiz bir zaruret sefalet problemi ortaya çıkarmıştır.

Bunların dışında ansiklopedi ve edebiyat tarihlerimizdeki bilgilerin çoğu birbirinden nakil olduğu için birçok hatalara düşülmüştür. Güzin Dino'nun "Tanzimattan sonra edebiyatta gerçekçiliğe doğru" isimli eserinde Beşir Fuad'a ait olan kısım ise muharririmizi bir cephesiyle izah etmektedir.

Kaynakların değerlendirilmesi ve tenkidi üzerinde kitabımızın ilgili bölümlerinde ayrıca duracağımız için sözü burada uzatmayı zait görüyoruz. Maksadımız Türk fikir ve sanat hayatında mühim bir rol oynadığına inandığımız Beşir Fuad'ı hem unutulmaktan kurtarmak, hem de ona lâyık olduğu değeri vermektir.

Dr. M. ORHAN OKAY

Not Son asırda Türkiyede kullanılan hicrî, mali ve milâdî tarihlerin birbirine karıştırılması sebebiyle kronolojik bütünü sağlamak için burada mümkün olduğu kadar milâdî tarihleri kullanmayı tercih ettik. Aylar için kullandığımız kısaltmalar

Kânunusani	Ks.
Şubat	Ş.
Mart	Mt.
Nisan	N.
Mayıs	My.
Haziran	H.
Temmuz	T.
Ağustos	A.
Eylül	E.
Teşrinievvel	TE.
Teşrinisani	TS.
Kânunuevvel	KE.

Çok sık geçen Tercüman-ı Hakikat için TH harfleri kullanılmıştır. Diğer kısaltmalar metin içinde anlaşılabilecek mahiyettedir.

Dipnotlarında gazete ve dergi târihlerinin sonundaki rakam o gazete veya derginin nüsha numarasını göstermektedir.

GİRİŞ

ONDOKUZUNCU ASIRDA TÜRKİYE'DE İLMÎ VE EDEBÎ FAALİYET

Tanzimat devrinin yetiştirdiği, kültür seviyesi bakımından nadir münevverlerimizden biri olan Beşir Fuad'ı tam mânâsiyle değerlendirebilmemiz için onun devri içindeki yerini tesbit etmemiz lâzımdır. Beşir Fuad başlıca iki cephesi ile karşımıza çıkmaktadır Felsefede pozitivist, edebiyatta natüralist. Arada, Claude Bernard'ın tecrübî usûlünün tavassutunu kabul etmek şartiyle, bir bakıma natüralizmin, pozitivist felsefenin edebiyata tatbiki olduğunu düşünürsek bu felsefe ve edebiyat ekollerinin prensiplerini tek cümleye irca edebiliriz Tecrübe, müşahede ve objektivizm. Binaenaleyh araştırmamızın bu bölümünde, Garplılaşma hareketlerinde, gerek edebiyat, gerekse ilimde Beşir Fuad'ın getirdiği bu mefhumlara yakınlaşma derecesini inceleyeceğiz. Böylece Beşir Fuad'ı doğuran ve ona ehemmiyet kazandıran vasat ortaya çıkmış olacaktır.

On dokuzuncu asır, Avrupa ile olan münasebetlerimizin neticesi olarak bütün içtimaî müesseselerimizin içerden ve dışarıdan sarsılması, ruhta, şekilde, plânda, programda yeni değerler veya eski değerlere yeni hayat imkânları aranılması demekti. Ancak bu hareket, daha önce başlamış olan bazı ıslahat hareketlerinin tabiî bir neticesi olarak görünmektedir.

Batıda yapılan Rönesans hareketlerine, dolayısiyle onun yarattığı dünya görüşüne tamamiyle bigâne kalan Osmanlı İmparatorluğu Avrupayı ilk defa üçüncü Ahmed devrinde se-

fir olarak Paris'e giden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin kaleminden tanır. Bu asırda Osmanlı hayatına giren Fransız zevk ve modasını, bu zatın Sefaretnamesinin hazırlamış olduğu veya Sefaretnamenin de yazılmasına âmil olan bir hâlet-i ruhiyenin Türk cemiyetine hâkim olduğu düşünülebilir.

Müteferrika matbaasının çalışmaya başlaması ise bütün kısırlığına rağmen ilim hayatımız bakımından oldukça parlak bir devrin başlangıcı sayılabilir. Bizzat İbrahim Müteferrika, tabettiği muhtelif kitaplara yazdığı mukaddemelerde Osmanlı okuyucusu için yeni sayılacak isimlerden, Descartes'den, Copernic'den, Ticho Brahe'den bahseder. Nihayet asrın sonuna doğru memleketimize gelen Baron de Tott'un tavassut ve gayretleri ile Mühendishane açılır. Riyaziye tedrisatına yeni bir veçhe verilir, Modern tababet ve astronomi memleketimize girer.

Üçüncü Selim'in hükümdarlığı zamanında ise (Onsekizinci asrın son ve ondokuzuncu asrın ilk seneleri) Avrupa ilim ve tekniği kendisini daha fazla hissettirir. Mühendishane ıslah edilir; hesap, hendese, coğrafya, tarih-i harp, türkçe, arapça, fransızca, mekanik, hey'et, istihkâm dersleri okutulur. Raif Mahmud Efendi fransızca olarak yazdığı bir eserinde İmparatorluğun yenileşme hareketlerini Avrupalılara tanıtmış, idare ve siyasette yeniliğe taraftar olduğunu göstermiştir. Bizzat Üçüncü Selim bir emriyle tıb medreselerinin ıslah edilmesini, hastahanelerde tatbikat yapmalarını ve teşrihin lüzumunu ileri sürüyordu. (1) Bununla beraber aynı devrede Reisülküttab olan Atıf Efendi, Müvazene-i Politike ismiyle hazırladığı bir lâyihada Fransız ihtilâlinden "Voltaire ve Rousseau misillû meşhur zındıkların eserleriyle husûle gelmiş bir fisk u fücur cümbüşü" olarak bahsediyordu. Onsekizinci asır filozoflarından ilk defa olarak dem vuran bu söz o kadar

(1) Cesetlerin teşrih edilmesinin bu tarihten seksen sene sonra dahi bir problem olacağını Beşir Fuad'ın intiharı bahsinde göreceğiz.

tesirli ve yaygın olmuştur ki, Tanzimattan sonra da bunlar hakkındaki hüküm birçok münevverlerin ağzında bu şekilde devam edecektir.

Islahat hareketlerinin devam ettiği İkinci Mahmud devrinin en mühim siması da Şanizade Ataullah efendidir. Daha çok tarihçiliği ile tanınmış bu ilim adamımız aynı zamanda devrine göre modern bir tabib ve ansiklopedik bir âlimdi. Tıb, hesab, hendese, cebir ve askerliğe dair birçok eserleri vardır. Mühendishanenin başhocalarından Hoca İshak Efendinin Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye'si de dikkate değer. Dört ciltlik bu büyük eserde riyaziyeden başka fizik, mekanik, elektrik, astronomi, kimya gibi ilimler yer alır.

Aynı senelerde yaşayan Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi yine Mühendishanenin başhocalarındandı. İngilizceden tercüme ve iktibas yoluyla Usul-i Hendese, Müsellesat, Mecmuat-ül Mühendisin, Telhis-i Eşkâl gibi eserler meydana getirdi. Oğlu Emin Paşa, Cambridge üniversitesinde riyaziye tahsil etmiş, Harbiye'de uzun müddet muallimlik yapmıştır. Cambridge üniversitesinde hazırladığı mezuniyet tezini Tahavvülat adiyle tercüme etmiştir. Mermilere dair bir de Fransızca orijinal bir eser neşretmiştir.

Böylece Tanzimata tekaddüm eden senelerde Türkiyede edebiyat klâsik divan tarzı üzerinde oyalanırken müsbet ilimlerden matematik ve tıbda büyük bir gelişme görülüyor, Mühendishane-i Bahrî ve Berri-i Hümayun ile Mekteb-i Tıbbi-i Adli-i Şahane ve Mekteb-i Harbiye teessüs etmiş bulunuyordu. Tanzimat devrine bu imkânlarımızla giriyorduk.

Yenileşme hareketinin ikinci ve asıl gürültülü devresi Tanzimatla başlar. Evveliyatı, sadece bir siyasî hadise olarak 1839 da Gülhane Hatt-ı Hümayununun okunmasıdır. Bu ferman ile Türkiye, Avrupa medeniyetinin birçok kıymet hükümlerini açıkça veya zımnen kabullenmiş oluyordu. Hükümdarlık salâhiyetlerinin bir kısmı ikinci bir kuvvete, kabineye geçiyor, padişahla kabinenin m e ş v e r e t ' i bir çeşit parlamento

zihniyetini hazırlıyordu. Hukuk-ı Beşer beyannamesini hatırlatan bir ifade ile insan hukuku, devletle ferd hukuku tanzim ediliyordu. Bu fermanla beraber cemiyet hayatında önce şeklî bir değişme başlar. Ecnebi tiyatro kumpanyaları, Avrupai tarzda giyinme, yaşama, moda, müzik ve mimaride yenilik, bu değişmenin bariz bir şekilde göze çarpan tezahürleridir.

Bu devri hazırlayan âmil şahsiyetlerin arasında Mustafa Reşid Paşa'yı zikretmeliyiz. Devletin elçilik, hariciye nazırlığı, sadrazamlık gibi mühim vazifelerinde bulunmuş olan Paşanın - başta Avusturya Başvekili Prens Metternich olmak üzere - Avrupanın diplomatları arasında iyi bir isim yapmış devlet adamı olduğunu biliyoruz. O zamanki Fransız matbuatı Tanzimatı "Reşid Paşa'nın fikir aydınlığı ve hayırkâr tesirinin mahsûlü" (2) olarak vasıflandırmıştır.

Beşir Fuad'ın fikrî yakınlığı dolayısiyle kitabımızda daha sonra tekrar temas edeceğimiz Auguste Comte, kurucusu olduğu, Allah yerine beşeriyeti ikame ettiği âlemşümul dine davet etmek maksadiyle Reşid Paşaya bir mektup göndermiştir. (3) O, yeni dininin, Doğunun bu el sürülmemiş, üzerinde hiç bir felsefî sistemin tecrübe yapmadığı kavminde kolaylıkla yayılacağına inanıyordu. Bu yayılmada Mustafa Reşid Paşa gibi zeki, kültürlü ve dirayetli bir devlet adamının kendisine yardımcı olacağını ümid etmişti. Comte'un ismini bir daha bu tarihten tam otuz sene sonra Beşir Fuad zikredecek, fikirlerini Osmanlı efkâr-ı umumiyesine tanıtmağa çalışacaktır.

Encümen-i Daniş de Mustafa Reşid Paşanın kültür mevzuunda hayırlı teşebbüslerinden biridir. Onbir sene süren bu ilk akademimizin çalışmaları arasında İbn-i Haldun tercümesi, Hammer'in devamı olarak tasavvur edilen Cevdet Tarihi, Sahak Ebrû'nun Voltaire'den tercüme ettiği Onikinci Şarl Tarihi,

(2) Sabri Esat Siyavüşgil, Tanzimatın Fransız efkâr-ı umumiyesinde uyandırdığı akisler, s. 4.

(3) Ay. s. 9.

Abdülhak Molla'nın Tarih-i Tabii tercümesi kayda değer eserlerdendir. (4)

Şimdi, Tanzimattan itibaren, mevzuumuz olan Beşir Fuad'a gelinceye kadar Batının müsbet ve objektif zihniyetinin Türkiyede ilk temsilcileri olan belli başlı şahısları ve bunların meselelerini kısaca görelim.

AHMED CEVDET PAŞA (1822 - 1895) Örf ve âdetlere, şeriatin tesis edeceği içtimai nizama sıkısıkıya bağlı, buna mukabil terakki fikrine inanan, Avrupa medeniyetine hayran bir ilim ve devlet adamı. İlk adliye nazırı, Darül Muallimin ve Mekteb-i Hukukun kurucusudur. Eserlerindeki salâbet ve vuzuh, skolâstik tahsilin verdiği nizam duygusunun bir tezahürüdür. Bilhassa Tarih-i Cevdet ve Tezakir, Mecelle ile onun kaleminin eseri olan birçok kanun ve nizamname, esere aklın hakimiyetini gösteren delillerdir. Tarih'i, kuru bir vak'anüvis tarihinden veya Tezakir'i sadece bir hatırat'dan ibaret değildir. Bunlarda vesikaları değerlendiren modern bir tarih görüşü, cemiyetin bütün müesseselerini ele alan tenkidçi ve tahlilci bir zihniyet vardır.

MÜNİF PAŞA (1828 - 1910) Muhtelif nazırlıklarda bulunmuş, Avrupayı tanımış, Almancayı iyi bilen, hukuk, iktisad, edebiyat, felsefe gibi birçok sahalarda kalem oynatmış, gazetecilik yapmış olan Münif Paşa, diplomatlığından çok ilmî çalışmaları ile göze çarpar. İlk eseri olan Muhaverat-ı Hikemiye Fénelon, Fontenelle ve Voltaire'den derlenmiş bazı muhavereleri ihtiva eder. Profesör Tanpınar, Muhaverat için genç nesiller üzerinde mühim bir tesir yapmış olduğuna muhakkak nazariyle bakar. Namık Kemâl'in ve Hamid'in piyeslerinde, buradaki fikirlerin sahneye konulmak istendiğine işaret eder. "Münif Paşa, Tanzimat hareketinin tercüme volu ile ahlâk prensiplerini münakaşaya koyan adamdır." (5) Dili Şinasinin sadeliğine çok

(4) A. H. Tanpınar, XIX. Asır Türk edebiyatı tarihi, s. 114 - 115.
(5) Ay. s. 152 - 153.

yakındır. Fakat Münif Paşa'nın asıl büyük hizmeti kurduğu Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye (6) ve onun neşir organı olan Mecmua-i Fünundur. Bugün elimizde dört ciltlik bir koleksiyonu bulunan bu büyük eser Fransız Ansiklopedisinin bir asır ara ile Türkiyeye girmesidir. Birinci sayısının tarihi 1279 (1862) dir ki bizde ilk hususî gazetenin çıkışından iki sene sonraya raslamaktadır. Gerek Cemiyet, gerekse bu mecmua Türkiyede müsbet ilim hareketlerinin başlaması bakımından çok dikkate değer. Mecmuanın ilk sayısında neşredilen Cemiyet nizamnamesinin birinci maddesi şöyledir :

"Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye kitap telif ve tercümesi, umuma ders itası, velhasıl her türlü vesait-i mümkine ile memalik-i mahrusa-i şahanede intişar-ı ulûm ve fününa sa'y ü ikdam edecektir."

Şu "umuma ders itası" ibaresi o devirde halk üniversitesinin çekirdeğini hazırlar gibidir. Ayrıca "ulûm ve maarif ve ticaret ve sanayie dair" aylık bir mecmua-i fünun çıkaracaktır.

Mevadd-ı diniyye ve siyasiyyeden bahsedilmiyeceğini ifade eden üçüncü madde ise Cemiyetin ve mecmuanın lâik karakterini vermektedir. Hele Cemiyete i h t i l a f - ı d i y a n e t e bakılmıyarak aza alınması, bu karakteri daha belirli bir hale getirmektedir. (7)

Bir yazısında "Dünyada eazz-i eşya olan ilm ü marifet" (8) diyen Münif Paşa mecmuanın hemen her sayısına çeşitli ilimler üzerine birçok makaleler yazmıştır. Bu makalelerin bazılarının isimlerini zikredersek Paşanın ansiklopedistliği daha iyi belirir

İktisada ait İlgay-ı kavaim-i nakdiye, Tarih-i evrak-ı nakdiye. Tarihten Acaib-i seb'a-i âlem, Cengiz Han. Coğrafyadan Çinde bulunan ehl-i islâm. Pedagojiden Ehemmi-

(6) Tanpınar Cemiyet-i Tedrisiye-i Osmaniye olduğunu söylüyor, yanlıştır.

(7) Mecmua-i Fünun N. 1, s. 34.

(8) Müvazene-i ilm ü cehl, Mecmua-i Fünun N. 1, s. 34.

yet-i terbiye-i sıbyan. (9); Fizikten Tarih-i telgraf, Vesait-i tenviriye. Felsefeden Tarih-i hükemay-ı Yunan, Mahiyet ve aksam-ı ulûm. Lisaniyattan İlm-i sarf ve nahiv. Şehircilik : Tanzim-i İstanbul, harik-i İstanbul ilâ...

Yine Mecmua-i Fünunda jeoloji, fizik ve kimyaya dair makaleler yazan, Pariste maden üzerine tahsil etmiş, Almanca, Fransızca bilir, sadrazamlık yapmış İbrahim Edhem Paşa'yı (1818 - 1893) ve ilimlerde tecrübenin zarureti hakkında "Nazarî ile 'amelî beyninde olan cihet-i vahdet" makalesini yazan Mehmed Said'i hatırlatalım.

ŞİNASİ (1824 - 1871) Tanzimatın Türk edebiyatına getirdiği yenilikler istikametinde ilk müceddid olarak kabul edilen Şinasi ,kendi neslinin diğer şahsiyetleri gibi tahsil için Fransaya gitmiş, orada Lamartine, Renan ve Littré gibi devrin büyük şair ve mütefekkirlerinin dostluk çerçevesine girmiştir. Türkiyede bir müddet yaptığı gazeteciliği esnasında yazdığı az sayıda makale ile (Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr'da) devlet, hükûmet, maliye, idare usûlü, cemiyetin, şehrin ihtiyaçları gibi bir takım meseleleri ortaya atar. "Bil'iltizam lisan-ı avam üzre kaleme alınmış" olan bu makaleler vuzuh ve salâbette Cevdet Paşada başlayan nesrin tekâmülünü, secili Osmanlıcadan kurtarıp sadeliğe kavuşturarak devam ettirir. Şair Evlenmesi tiyatrosu ise tamamiyle lisan-ı avama inişin, kendisinden sonra daha uzun seneler benzeri bulunmıyacak zaferidir. Üstelik, mevzuumuz dolayısiyle şunu da belirtelim, "Şair Evlenmesi", Şinasinin farkına varmadan bulduğu bir kenar mahalle realizmi arzeder.

Şiirlerine gelince.. Profesör Mehmed Kaplan beş ana fikir göstermektedir (10) Kanun, akıl, medeniyet, demokrasi ve

(9) Tanpınar'a göre Türkçede modern pedagojiye dair ilk yazı (s. 154).

(10) Şinasi'nin Türk şiirinde yaptığı yenilik, Türk dili ve edebiyatı mec. c. II, s. 20 - 42.

kadere karşı iradedir. Bu ana fikirler gerçekten de bizim şiirimiz için yeni görüşlerdir ki daha sonraki şairlerde, Ziya Paşa ve Namık Kemal'de tesirini devam ettirmiştir.

ALİ SUAVİ (1839 - 1878) Yetişme tarzı, fikirleri, siyasî hayatı, mücadeleleri, nihayet hazırladığı Çırağan vakası neticesi ölümü bakımından fikir ve siyaset tarihimizin bu çok dikkate değer şahsiyetini edebî eserleri bakımından değerlendiremeyiz. Fakat halka, halkın dili ve düşünce tarzı ile hitabetmesi, devlet idaresinde parlamentarizme, hukukta avrupalılaşmaya, din mevzuunda ise lâisizme yaklaşan fikirleri ile mühimdir. O da Şinasi gibi idare ve siyasette realiteyi ön plâna alır. Türk kavmi ve dili üzerine yazdığı (Tanpınar'a göre nakletttiği) kitap ve makaleleri ise kendisinden sonra gelen Türkçüler nesline, Şemseddin Sami, Veled Çelebi, Ahmed Vefik Paşa, Necib Asım ve Süleyman Paşa'ya öncü olmuştur. Bununla beraber Ali Suavi'ye tam bir tarihçi, ilim ve fikir adamı unvanını vermek doğru olmaz. Ne vesikaları tam olarak değerlendirebiliyor, ne de münakaşa ve hâdiseler karşısında bitaraf olabiliyordu. Tanpınar'ın dediği gibi hareketleri daima mezbuhane olan Ali Suavi terbiyesi olmayan adamdı (11).

ZİYA PAŞA (1825 - 1880) Şiirde divan edebiyatını hemen bütün şekil ve nev'ileri ile devam ettiren Ziya Paşa'nın yeni olan tarafı bu şiirlerde daima iman ile aklı ihtilâfa düşürmesidir. Terkip, bilhassa Terci-i Bend'de karşılaştığımız bu mücadele Şinasi'nin Münacât'ında olduğu gibi Allah'ı, büyük kâinatın yaratıcısı ve nizam vericisi olarak aramasıyla başlar (12). Fakat ondaki mevcudata olan hayranlığın yanında pesimist bir görüş hâkimdir. Akıl sahibi insan huzursuzdur

(11) Tanpınar, s. 208.

(12) Hattâ basılış tarihlerine bakılırsa Ziya Paşa bu temde Şinasi'den evvel geliyor. Gündüz Akıncı da Ziya Paşa'yı göstererek Şinasi'de astronomik hayranlığın yeni olmadığını söyler. (Batıya yönelirken Şinasi, s. 22 - 23).

Ya Rab nedir bu dehrde her ferd-i züfünun
Olmuş belây-ı akl ile ârâmdan masun

Her kangi sûya atf-ı nigâh etse bihuzur
Her kangı şeye sarf-ı hayâl etse aklı dûn

Hemen her bentte karşımıza çıkan bu sıkıntı, akıl ile imanı karşılaştıran bu huzursuzluk, aklı bertaraf etmek suretiyle zahiren giderilir

İdrâk-i meâlî bu küçük akla gerekmez
Zira bu terazu o kadar sıkleti çekmez

Ziya Paşa nesir yazılarında da bir hamle yapar. Rousseau'dan Emile'i ve Confessions'u tercüme eder. Birçok makalelerinde ve Defter-i Âmâl'de onsekizinci asır filozoflarının fikirleri görülür. Şinasi'de olduğu gibi, fakat popüler olmaktan ziyade ilmî görünerek kanun, devlet idaresi, devlet adamının ahlâkı, demokrasi (meşveret) ye dair fikirler ileri sürer. Hele bazı yazılarında görülen kuvvetli bir müşahade ve realite duygusu Tanzimat'ın kendi devrine kadar muvaffak olamayışının sırlarını verir (13).

Edebiyat tenkidi bakımından da Ziya Paşa bir merhaledir. Şiir ve İnşa makalesinde sade Türkçenin müdafaası, hattâ halk edebiyatını asıl edebiyatımız gibi gösterme gayreti Paşa'ya nesli içinde şahsına mahsus bir yer verir. Harabat ise hakikatte gerek kendisine, gerekse nesline en zıt olması gereken mektebin, divan edebiyatının methiyesidir. Yalnız dikkati çekeceğimiz husus, Harabat mukaddemesinde şiir için yaptığı tariftir. Eski şiirdeki his ve hayal unsurunun kuvvetli olmasına mukabil Ziya Paşa burada ilmi ve kültürü ortaya koyar

(13) Tanpınar, "Hatıra" başlığını taşıyan bu yazılara dikkati çekmektedir (s. 311).

Vardır iki şart-ı şairiyyet
Evvelkisi kabilî-i hilkat

Sani-i şürut-ı şairiyyet
Tahsil-i maarif ü fazilet
İlm olmasa şair olmaz insan
Dilsiz söze kadir olmaz insan

Gelse bir araya saye vü mihr
Olmaz bir arada cehl ile şi'r
Olsa ne kadar kavi tabiat
Yoktur cahil sözünde kuvvet
Pek tab'ına itimad edenler
Bulsa dahi bazı hoş sühanler
Bilmezlik ile düşer hataya
Uğrar başı cehl ile belâya

Bu tarife göre Ziya Paşa'nın bir çeşit didaktizm'e gittiği anlaşılır. Terkib ve Terci-i Bend'de de modern astronominin ve tarihin yer alması bu didaktizm ile izah edilmelidir (14).

NAMIK KEMÂL (1840 - 1888) Şinasi ve Ziya Paşa ile teşkil ettikleri üçgenin bu ayrılmaz unsuru, diğerleri gibi uzun senelerini Avrupa'da geçirmiş, Batının siyasilerini ve ediplerini yakından tanımak fırsatını bulmuş, gazetecilikten politikaya, şiirden tiyatro, roman, tenkid ve tarihe kadar her çeşit meslekte bulunmuş çok taraflı sanatkârlarımızdandır.

Namık Kemâl'in divan tarzı dışındaki şiirlerini, bilhassa vatanî şiirlerini, Avrupa'da da milliyet cereyanını doğuran ro-

(14) Beşir Fuad, Ziya Paşa'nın asıl bu tarafını takdir eder ve yukarıya aldığımız beyitleri şiirin mutlak bir tarifi olarak Naci'ye okur. (İntikad s. 44).

mantizm'e bağlamak mümkündür. Batı'nın klâsik ve romantik eserlerinin birçoğunu okuduğunu bildiğimiz Namık Kemâl bizde romantik edebiyatın ilk örneklerini vermiştir. Tiyatroda da daha çok vatanperverlik ve içtimaî ahlâk ideolojisi görülmekle beraber hemen her piyesinde aşk ve ihtiras kendisini kuvvetle hissettirir. Bu bakımdan onu, kendini takip eden neslin romantizm'ine bir mübeşşir saymak yanlış olmaz. Şu farkla ki Namık Kemâl, sonrakiler kadar santimantalizm'e müptela değildir.

Namık Kemal'in Beşir Fuad'a yaklaştırabileceğimiz tarafı edebî eserlerinden çok tenkidleri ve edebiyat hakkındaki görüşleridir. Bahusus Celâl mukaddemesinde onun yeni edebi nev'iler hakkındaki mütalâası dikkate şayandır ve bizde Beşir Fuad'dan evvel edebiyatta gerçeğin aranması icabettiği yolunda ilk fikirleri tesadüfi olarak zikreder (15). Meselâ yeni tarz edebiyatın herşeyden önce samimîlik olduğunu söyler

"Tarz-ı cedidin zuhurundan beri her fende yazılan kitaplar başka bir vuzuh, başka bir fikr-i hikmet peyda ve hattâ ahbab arasında teati olunan kâğıtlar bile hulûs namına riyakârlıktan, edeb ve terbiye namına sahte yaltaklıktan kurtularak tercüman-ı fikir ve lisan ve vicdan addolunacak bir meziyet hasıl etmeye başladığı gibi..." (16).

Diğer taraftan, roman hakkındaki tarifi ise realist edebiyat görüşüne tamamiyle uygundur. O, bunu bizim eski edebiyatımızdaki masalların, mesnevilerin roman olamıyacağını isbat için söyler :

"... romandan maksad güzeran etmemişse bile, güzeranı

(15) Tesadüfi olarak diyoruz, zira Namık Kemal'in realizm cereyanını tanıdığına dair bir bilgimiz yoktur. Buna mukabil edebî kültür ve zevkinin -Beşir Fuad'a kadar her sanatkârda olduğu gibi- romantiklerden ve Hugo'dan öteye geçmediğini biliyoruz. Onun sık sık kullandığı "edebiyat-ı sahiha" tabirini realizm ile birleştirmek hatalıdır.

(16) Celâl mukaddemesi, s. 16.

imkân dahilinde olan bir vak'ayı, ahlâk ve âdet ve hissiyat ve ihtimalâta müteallik her türlü tafsilâtıyla beraber tavsif etmektir."

Fakat müteakip cümlede Kemâl yine romantizme döner "Romanlara nadiren mevcudat-ı ruhaniye karıştırıldığı vardır. Lâkin o türlü hayallere ne fikr ile müracaat olunduğu, meselenin suret-i tasvirinden bedahetle meydana çıkar" (17).

Daha aşağıda ise bunun menfî örneklerini bizim divan mesnevilerinde göstererek masal ve efsanenin karşısında durur.

İntibah mukaddemesinde ise Avrupa romanının akla ve mantığa uygun olduğunu söyler

"Avrupalılar taklid ederken bir şeyin hakikaten taklide şayan olan yerlerini ediyorlar... Mantık ve âdâba mutabık gördükleri yerlerini misâl-i imtisâl etmişler, içlerinde akıldan hariç mübalâğa, hiç bir şeye benzemez teşbih görmüşlerse ona ittiba etmemişler" (18).

Ziya Paşa'nın Harabat'ta eski edebiyatı müdafaa etmesine karşı Kemâl'in yazdığı Tahrib-i Harabat'ta da yine ayni görüş vardır Divan edebiyatının hayal, mübalâğa ve hakikattan uzak taraflarını yıkmak. Fakat ayni Namık Kemâl, Beşir Fuad'la münakaşalarında edebiyatta hissiyatın ön plânda olduğunu müdafaa edecek ve Hugo'nun tenkid edilmesine tahammül edemiyecektir.

Tanzimat devrinin diğer mühim edipleri olan Ahmet Midhat ve Muallim Naci'den Beşir Fuad'la olan münakaşa ve münasebetleri dolayısıyla temas edeceğimiz için burada izahat vermeyi zait görüyoruz.

Şuraya kadar zikrettiğimiz şahıslar Beşir Fuad'a göre ağabey diyebileceğimiz bir nesli temsil ederler ve dikkat edilirse seçtiğimiz karakterlerine göre müşterek vasıfları edebiyatta his ve hayal unsurlarının ehemmiyetlerini ikinci dereceye düşü-

(17) Ay. s. 17.

(18) İntibah mukaddemesi, s. 7 (Akba nşr.).

rüp aklı ön plâna almalarıdır. Birçokları da edebiyatla meşguliyetlerinin yanı sıra ilmî çalışmalara da yer vermişlerdir. Bunlara umumî bir isim vermek gerekirse ilk rasyonalistler dememiz uygun düşer.

Şimdi de bunlara zıt bir karakter taşıyan, Beşir Fuad'a muasır iki şahıs üzerinde duralım

RECAİZADE EKREM (1847 - 1912) Türk edebiyatında aşırı hassasiyet, santimantalizm, tam mânâsiyle Recaizade Ekrem'le başlar. Üçüncü Zemzeme mukaddemesinde şiiri his, fikir ve hayâl unsurlarından mürekkep bir bütün olarak kabul eden Ekrem bütün hayatı boyunca yazdığı şiirlerde yalnız his ve hayâli kullanabilmiştir. Çok sevdiğini sandığı "düşünme" leri bile "tatlı, romantik ve hüzünlü hulyâ" (19) dan ileri ge çemez. Yine Zemzeme mukaddemesinde "Edebiyatta mantık iltizam olunmaz" diyerek şiiri divan tarzına yakın bir mecraya sürüklemek ister.

Ekrem Beyin edebiyatımıza getirdiği yenilik yazmış olduğu şiirlerden ziyade Talim-i Edebiyat'daki fikirleri ve o fikirlerin arkasından sürüklediği nesil dolayısiyledir. Talim-i Edebiyat, o zamana kadar alışılagelmiş, tamamiyle şekle bağlı edebî sanatların bağını koparark, edebî tenkidi üslûb istikametine doğru çeviren bir eserdir. Fîlhakika bu kitapla, ondan sekiz sene sonra yazılan Muallim Nacî'nin Istılahat-ı Edebiyye'si karşılaştırılırsa Ekrem'in şiirde muhtevaya verdiği ehemmiyet göze çarpar. Yine üçüncü Zemzeme mukaddemesinden aldığımız şu cümle ise şiir hakkında Beşir Fuad'ın dahi kabul edeceği bir hükümdür "Her şiir mevzun ve mukaffa olmak lâzımgelmez, her mevzun ve mukaffa söz şiir olmak iktiza etmediği gibi."

ABDÜLHAK HÂMİD (1852 1937) Namık Kemâl'ler nesline tamamiyle zıt, eserinde içtimaî olmaktan uzak, ferdiyet-

(19) Tanpınar, s. 474.

çi bir şair ve tiyatro muharriridir. Gerçekte Hamid tiyatro muharrirliğinde de şairdir. Edebiyatı izah etme bakımından Recaizade gibi bir rolü olmamışsa da onu Avrupaî tarz şiirin hemen ilk mümessili saymak yerinde olur.

Hâmid şiirlerinde daima realiteden kaçmıştır. Aklı nazar-ı itibara almamak hususunda Recaizade Ekrem'le birleşirse de onun santimantalizmine mukabil Hâmid'de metafizik vardır. Bu bakımdan Ziya Paşa'nın, kâinatı seyrederken hayranlık içinde kalışına benzer, fakat ondan daha cür'etli mısralara raslarız. Ziya Paşa aklın değilse bile imanın disiplinine sığınır. Hâmid çok defa boşlukta kalır

Halk edip insanları, hayvanları
Sonra mahvetmek nedendir anları ?

Hâmid biraz Fransız klâsiklerinin ve çoğu zaman romantiklerinin tesiri altındadır. Bu sebeple onda hayâlin daima hakikate tercih edildiğini görürüz

Az çok hayâlden gelir insana tesliyet
Pür iğbirârdır yüzü gülmez hakikatin

Nesillerin umumî karakterleri üzerinde şu kısa dolaşmamızdan sonra biraz da yapılan tercümeler üzerinde duralım.

Tanzimatın bu devresinde, hemen çoğunun bir yabancı dil, bilhassa Fransızca bildiği Osmanlı münevverleri Batıdan gerek edebî gerekse ilmî birçok eserler tercüme etmişlerdir. Cemiyetlerin inkılâp geçirdiği devrelerde tercümelerin kültür hayatında büyük rolü vardır. Edebiyat ve fikir hayatımızdaki yeniliklerin Fransadan gelmiş olduğu düşünülürse bu gelişin büyük bir payının tercümelere düşeceği aşikârdır.

Tanzimat devrinin tercümeleri arasında manzum olarak şiirler, tiyatro, roman, hikâye, müsbet ilimlere ait pek çok eser ve bir takım felsefî eserler yer almaktadır. Burada mevzuumuzla alâkası dolayısiyle Victor Hugo ve Voltaire'den yapılmış belli başlı tercümeleri zikretmekle iktifa edelim

Victor Hugo'dan

B., — Mağdurîn hikâyesi (Les Misérables), Ceride-i Havadis, 1862.

Edhem Pertev Paşa, Tıflı-ı Naim.

Ahmed S., Ernani (Hernani)

Ahmed Vefik Paşa, Ernani.

Teodor Kasap, Ernani.

E. B., Ancelo Mari Piyeri yahut Venedik barbarı, 1291.

Teodor Kasap, Lükraçya Borcia, 1292.

Azize, Notredame de Paris, 1292.

Şemseddin Sami, Sefiller (Les Misérables), 1292.

Ali Nihad, Bir mahkûmun son günü, (Lè dernier jour d'un condamné).

Selânikli Tevfik, Claude Gueux, 1303.

Voltaire'den

Sahak Ebrû, XII. Şarl tarihi.

Münif Paşa, Muhaverat-ı Hikemiyye (Voltaire, Fénelon, Fontenelle'den seçme sözler), 1276.

Edhem Pertev Paşa, Münacat.

Âli Bey, Hikâye-i hikemiyye-i Mikromega, 1288.

Ahmed Vefik Paşa, Hikâye-i feylesofiyye-i Mikromegas.

—, Mikromega Hikâye filozofiyye (Ermeni harfleriyle Türkçe) 1869.

Ahmed Midhat, Voltaire yirmi yaşında, 1301.

Ahmed Midhat, Hakîm Voltaire'in İncil hakkındaki mütalâası, Kırkanbar mec. I (1292) N. 27, s. 851 - 57.

—, Feylesof ile tabiat beyninde bir muhavere, Etfal mec. 1303 N. 4, s. 29 - 31.

Şemseddin Sami, Voltaire ile Rousseau, Hafta mec. I (1298) s. 273 - 277.

Necip Nadir, Kadın (Dictionnaire Philosophique'den) İmdad ül Midad mec, N. 4, 6, 7.

Victor Hugo ve Voltaire üzerinde ayrıca durmamızın sebebi Beşir Fuadın bunlar hakkında tenkidli iki mühim biyografi çıkarmış olmasıdır.

1830 - 1850 romantizm hareketini doğuranların başında gelen Hugo bizim Tanzimat neslinin Avrupa edipleri arasında en fazla tanıdığı ve tercümeler yaptığı şahsiyettir. Yukarıda tesbit ettiğimiz liste ancak gözümüze çarpan belli başlı tercümeleri göstermektedir. Bunun dışında muhtelif mecmualarda, manzum ve mensur olarak Hugo'dan tercüme edilmiş pek çok yazı bulunmaktadır.

Voltaire'e gelince.. Hernekadar Üçüncü Selim devrinin "Voltaire ve Rousseau nam zındıklar" diyen Reisülküttabı geride kalmışsa da Voltaire'den yapılan tercümelerle beraber onun dinsiz ve merdud bir şahıs olarak telâkki edilmesi devam etmektedir. Esasen dinî tefekkür sahasında düşünen müelliflere hakîm, bunun dışındakilere filozof diyen ve felsefeyi de bir nevi dinsizlik addeden zihniyet tamamiyle silinmiş değildir. Gerçekte Voltaire, zaman zaman Avrupada da dinsiz olarak tanınmasına rağmen, dinsiz değildi. Sade Allah'a inanma esasına dayanan tabiî dine bağlıydı. O saf bir ilâhiyata ve birçok Hıristiyanlardan daha fazla Allaha inanmıştı. Edhem Pertev Paşanın ondan tercüme ettiği Münacat da bunu göstermektedir

Ey nice kesan zatım inkâr eden Allah
Ey cümle cihan varlığın ikrar eden Allah
İşte bu sözümden yana çün âhır-i dâva
Et merhameten gûş-i inâyet ile isga
Ger attım ise sâha-i sehv üzre bir âdım
Ancak sana doğru yolu bulmaktı muradım
Gönlüm ne kadar sapsa da kasd-i talebinle
Lâkin doludur mâye-i şevk û şegabinle
Hâlâ bana açıldı reh-î âlem-i ukba
Bîhavf ü telâş etmedeyim ânı temaşa
Zîrâ ki tasavvur edemem sen gibi Mevlâ

Bir bendesine feyz-i vücud eyleye îta
Ömründe anâ bunca inâyet edip îsar
Öldükte azâb-ı ebede ede giriftar (20)

Voltaire'in mücadelesi Hıristiyanlığa, papazların hakka ve hakikate düşman hareketlerine karşı idi. Yalnız şurasını hatırlatmak da yerinde olur ki Voltaire'e inananlar arasında dindarlar olduğu gibi, Voltaire'i dinsiz, imansız bir materyalist olarak telakki eden Volterciler de vardır. (21)

Voltaire'nin Türkiyede tanınması ise - Edhem Pertev Paşanın yukarıdaki tercümesine rağmen - dinsiz oluşu iledir. Münif Paşanın zikrettiğimiz Muhaverat-ı Hikemiyye'sinin mukaddemesinde muhavere denilen şeyin faydasından bahsedildikten sonra "ebnay-ı vatana bir ilm-i icmâlî vermek üzere Avrupa hükemâsından Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'in bazı muhaverat-ı hikemiyyelerini Türkçeye nakil ve tercüme eyledim." denmektedir. Bu, Paşanın Voltaire hakkında tarafsız bir görüşe sahip olduğunun ifadesidir. Fakat Direktör Âli Beyin "Hikâye-i hikemiyye-i Mikromega" tercümesinin mukaddemesinde şu satırları okuyoruz

"Serlevha-i hükemay-ı melâmiyye olan meşhur Voltaire, aşağı takım içinden türeyerek mübalaga-i cevelân-ı zihninden dolan cümle ulûm ve fününa el atmış ve her müşkil talebe baş urdukta... Öyle canı tek durmaz cin fikirli kişi milletinin esas-ı varını zir ü zeber etmek ve yeni çığır açmak üzre memleketinin rükn-i bekay-ı intizamı olan kaide-i tav' u takvayı taassub ve tegallüp diye yıkmağa ip ucu bulmuş idi... Herşeyi ve herkesi hande-i serd-i istihzasına hedef edinip, nice zamanlar mâr-ı muannid gibi gâhice canlar yakarak, gâhi dil çıkararak ve memleket haricinde bile tâcdârân-ı kaviyy-i iktidarı ürküterek... Memleket dahilinde başa çıkamıyacaklarını müdahene ve hü-

(20) İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son asır Türk şairleri, s. 1334.
(21) Voltaire'in bu mevzudaki davranısı için bk. A. Adnan Adıvar, Tarih boyunca ilim ve din, c. I, s. 299 - 305.

nerine ilişemiyeceklerini bühtan ve müşatama ve re'yine râm edemiyeceği üdeba ve zurefayı iftira ve itham ile susturup ortalığı kesmiş almış idi... O dâhiye-i u'cubenin tarz ve tavırlarına nümune olan resailinden Seyahat-i Mikromega dediği hicviye sâir çirkin asârına nisbetle tab'a biraz yakın olduğundan ibreten lissâirin tercümesi ihtiyar olunmuştur."

İşte Beşir Fuad, Türkiye'de böyle tanınmış olan Voltaire'i medheden, ve yukarıda bahsettiğimiz şekilde bütün münevverler arasında en büyük sanatkâr olarak tanınmış Victor Hugo'yu tenkid eden birer biyografi yazacaktır. Ve işte Osmanlı İmparatorluğu on dokuzuncu asrın sekseninci senesine bu kültür şartları içinde girdi ki, bundan sonra Beşir Fuad'ın neşriyatı başlayacaktır.

Bu bölüm, esas plân ve anahat Ahmet Hamdi Tanpınar'ın XIX. Asır Türk edebiyatı tarihi (2. bs. İst. 1956, 48 + 614 s.) olmak üzere aşağıdaki eserlerden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Adıvar, A. Adnan Tarih boyunca ilim ve din, I - II, İst. 1940.
Adıvar, A. Adnan Osmanlı Türklerinde ilim, İst. 1943, 225 s.
Akıncı, Gündüz Batıya yönelirken Şinasi, Ank. 1962, 45 s.
Birand, Kâmuran Aydınlanma devri devlet felsefesinin Tanzimata tesirleri, Ank. 1955, 58 s.
Cevdet Paşa Tezakir 1 - 12, (Nşr. C. Baysun) Ank. 1953, 178 s.
Dino, Güzin Tanzimattan sonra edebiyatta gerçekçiliğe doğru Ank. 1954, 55 s.
Fındıkoğlu, Z. Fahri İçtimaiyat III, Metodoloji nazariyeleri (3. bs.) İst. 1950, 483 s.
Kaplan, Mehmed Namık Kemal, İst. 1948, 237 s.
Kaplan, Mehmed Garamdaki felsefî ve içtimaî fikirler, Türk dili ve edebiyatı mec. c. I, N. 3 - 4, s. 245 - 60.
Kaplan, Mehmed Şinasinin Türk şiirinde yaptığı yenilik, ay. mec. C. II, N. 1 - 2, s. 20 - 42.
Sevük, İsmail Habip: Avrupa edebiyatı ve biz I - II, İst. 1940.
Sevük, İsmail Habip Türk teceddüd edebiyatı, İst. 1340, 691 s.
Tanzimat, (100. yıldönümü münasebetiyle) İst. 1940.
Ülken, Hilmi Ziya Uyanış devirlerinde tercümenin rolü, İst. 1935, 385 s.

BİRİNCİ BÖLÜM

BEŞİR FUAD'IN HAYATI

Biyografiler yazılırken, bugün için ehemmiyeti olamayacağı mülâhazasiyle, en hurda teferruatın bile ihmal edilmemesi gerektiğine kani bulunuyoruz. Bu sebeple Beşir Fuad'ın hayatını yazarken zaten çok mahdut olan kaynakları biraz fazla zorlamış gibi görünmemiz mazur tutulsun.

Beşir Fuad'm intiharından bugüne kadar seksen sene geçmiş bulunmaktadır. Bu yüzden onu görmüş, tanımış olanların en uzun ömürlü olanı bile vefat edeli çeyrek asrı bulmuştur. En küçük çocuğu sağ ise seksen küsur yaşında olmalıdır. Bununla beraber kendisinden bir hatıra, bir el yazısı, bir fotograf bulabilmek ümidi ile torunlarını tanıması muhtemel bir çok şahısları aradık. Beşir Fuad'la dostluk etmiş bulunan kimselerin akraba ve taallûkatını araştırdık. Bunlar arasında Ahmed Midhat efendinin torunu ve Muallim Naci'nin kızı merhum Nigâr Galip hanımla Fazlı Necib'in damadı merhum Enis Tahsin Til'in yardım arzularını zikretmek isterim. Üç senelik araştırmamızın neticesinde Beşir Fuad'dan bugün eserlerinden başka hiç bir iz kalmamış olduğunu esefle görmekteyiz. Bugün İstanbul'un Tepebaşı semtinde "Beşir Fuad" ismini taşıyan sokak ise eski İstanbul mektupçusu Osman Nuri Ergin'in bir kadirşinaslığından başka hiç bir hatıra taşımamaktadır (1). Eyüb'de gömülü olduğu söylendiği halde mezarı dahi kaybol-

(1) Osman Nuri Ergin, Cumhuriyetten sonra İstanbul'un plânını yapmak ve bütün sokak isimlerini yeniden gözden geçirip tanzim etmek veya isimlendirmekle vazifelendirilmiştir. 1934 de basılan İs-

muştur. Üstelik yazılarından çıkardığımız netice Beşir Fuad'ın kendisinden bahsetmekten hoşlanmayan bir adam olduğunu göstermektedir. Bu durumda hayatı hakkında mevcut kaynaklar Sicill-i Osmanî, Osmanlı Müellifleri ve en ziyade Midhat efendinin kitabına münhasır kalmaktadır.

AİLESİ

Ahmed Midhat efendi, kitabında "Hurşit Paşazade olduğunu işittim ise de ailesi ahvaline dair malûmatım olmadığı gibi tercüme-i haline dahi tamamiyle vukufum yoktur". (2) der. Sicill-i Osmanî'de ise Beşir Fuad hakkında bir madde olmamakla beraber Hurşid Paşa hakkında "Mahdumu Beşir Fuad bey cihet-i askeriyeden neş'etle tebdil-i meslek ederek 1304 de müntehiren fevt oldu." (3) denmektedir. Buna göre Ahmed Midhat efendinin naklettiği rivayet katiyet kazanmaktadır. Buradan hareket ederek Beşir Fuad'ın tesbit edebildiğimiz en eski ceddi aslen Gürcü olan Hamdi Mahmud Paşadır. Bu zat Beşir Fuad'ın babasının amca veya dayısı olmaktadır. Saray-ı Hümayûn gülâmlarından iken iyi bir şekilde yetiştirilerek hademelik (4), daha sonra muhtelif vilâyetlerde kaymakamlık ve valiliklerde bulunmuştur. 1882 senesinde de Abdülhamid'in baş mabeyincisi olarak vefat etmiştir. "Müstakim, sadık, malûmatı vasat olup taşra işlerinde recül" (5) bir zat imiş. Sultan Mahmud türbesi bahçesinde bulunan Hamdi Mahmut Paşanın mezarının taşı üzerinde bir mevlevî sikkesi

---

tanbul Şehir Rehberi bu çalışmanın mahsulüdür. Merhumla ölümünden bir müddet evvelki görüşmemizde Türk meşhurlarına ait sokak isimlerini kendisinin vermiş olduğunu, bu arada Tepebaşındaki caddeye de Beşir Fuad'ın ismini verdiğini, gerçekte bu caddenin Beşir Fuad'la bir alâkası olmadığını söyledi.

(2) Ahmed Midhat, Beşir Fuad s. 22.

(3) Sicill-i Osmanî c. II, s. 312.

(4) Hademe, saraya hizmeti görülen yaverlere verilen unvandır. Bilâhare Beşir Fuad'a da verilmiştir.

(5) Sicill-i Osmanî c. II, s. 249.

bulunmaktadır ki, paşanın mevlevî tarikatına intisabını göstermektedir.

Sicill-i Osmanî, Hurşit Paşa hakkında da Gürcü tabirini kullanmıştır. O da mir-i miran olarak 1857 de Maraş'ta, 1862 de Adana'da mutasarrıf olarak bulunmuş, 1868 de de anî olarak vefat etmiştir. (6) Beşir Fuad Ahmed Midhat'a yazdığı son mektubunda babasının pek sahî, olduğundan bahseder.

Annesine ait bilgimiz de yine bu son mektuptandır. "Haysiyet ve vekarını muhafaza etmek için paraya bakmamak lâzımdır fikrinde" bir kadındır ve "hezeyan-î tazallümî (délire du persécution) a müptelâdır." 1886 senesi Mart'ının ilk günlerinde vefat etmiştir. (7) Ailesi hakkında bütün bildiklerimiz bundan ibarettir.

Beşir Fuad'ın gerek bu paşa baba ve gerekse bu cömert anne tarafından iyi bir servete sahip olduğu anlaşılıyor. Son mektubunda "Servetimin kâffesini itlâf etmedim. 1500 lira kıymetinde akar olarak malım var" ve "Giresun'daki han için bazı müşteriler baş vurdular" demektedir. Ahmed Midhat da "Beşir Fuad ise sürdüğü safa demlerini dahi valide ve peder mirası ile sürmüş bir adam olduğundan" (8) "Beşir Fuad gibi erbab-i servet" (9) "Bu bedbaht çocuğun daha 1500 liralık malı var imiş. Bir meblâğ ki pek çok mahrumlar bunun hasretkeş'i olurlar. İki üç senelik sefahatte üçbin liradan az para yemiş" (10) dediğine göre Beşir Fuad'ın devrin ölçüsüne göre oldukça zengin bir aileden geldiği anlaşılmaktadır.

HAYATI

Beşir Fuad'ın doğum tarihi hakkında bilgimiz de tam ve kat'î değildir. Ahmed Midhat, kitabında "Ahiren vu-

(6) Ay. c. II. s. 312.
(7) Mektubat s. 30.
(8) Beşir Fuad s. 113.
(9) Ay. s. 118.
(10) Ay. s. 129.

ku-u intiharında sinnini otuziki tahmin ettiler. Otuz diyenler dahi oldu. Fakat bencesi otuzdörtlük otuzbeşlik idi." (11) diyor. Bu takribî malûmata ve 1887 de öldüğünü bildiğimize göre Beşir Fuad'ın doğumu 1852 1853 senelerine raslamaktadır. (12) Tahsil ve askerlikte geçen senelerine dair bilgimizi bu tahmini tevellüt tarihi ile karşılaştırırsak aksinin varid olamayacağı anlaşılır. "İlk mektebi Fatih Rüştiye mektebi olduğu" nu Ahmed Midhat Efendi kaydeder (13). Fatih Rüştiyesinin beş senelik olan ilk kısmını tamamiyle okumuş olduğunu da kendi yazısından öğreniyoruz "Mektepte Emsileden başlayarak sırasiyle... Halbuki beş senelik emek heba oldu dersem mübâlağa etmiş olmam." (14) Bu beş senenin takribi olarak 1856 - 61 yılları arasına raslamış olacağını kabul edebiliriz. "Ailesi ile Suriye'de bulunduğu zaman Cizvitler mektebinde tahsil" (15) etmiş olduğunu da Ahmed Midhat Efendiden öğreniyoruz. Ailesi ile Suriye'de bulunduğu zaman dediği, babasının 1862 de Adana mutasarrıflığı veya 1863 de memuriyetinden ayrılmasiyle "bazı hidematta bulunduğu" (16) yıllar olsa gerektir. Beşir Fuad'ın Cizvit mektebinde okuduğu yıllar da 1862 - 67 tarihleri arasına tesadüf etmektedir. Bunun kaç sene sürmüş olduğunu bilemeyeceğiz.

Ahmed Midhat efendi, Cizvit mektebinden sonra Beşir Fuad'ın Harbiyede okuduğunu söyler. Halbuki İdadî'de okuduğunu bizzat kendi sözü ile tesbit edebiliyoruz "Hatta ben İda-

(11) Ay. s. 22.

(12) Türk Ansiklopedisinin "Beşir Fuad" maddesi, kaynak göstermeden doğum tarihini 1832 olarak belirtmektedir. İntihar ettiği zaman otuz beş yaşında olduğunu kabul ettiğine göre bu tarihin 1852 olması lâzımgeldiği aşikârdır. İstanbul Ansiklopedisi de "Beşir Fuad" maddesini Türk Ansiklopedisinden hemen aynen nakletmiş olduğu için aynı hata orada da vardır.

(13) Beşir Fuad s. 22.

(14) Musahebat-i Leyliyye, TH 27 KE 1886 (2561).

(15) Beşir Fuad s. 23.

(16) Sicill-i Osmanî c.II, s. 249.

dîye mektebinde Kavaid-i Osmanîye okuduktan sonra aksam-i kelamı tefrik etmeye başladım." (17) Beşir Fuad'ın okuduğu idadî, askerî idadidir. Zira mülkî idadinin ilk sınıfı İstanbul'da ancak 1873 de açılmış, tam teşekküllü bir idadi ise 1883 de kurulmuştur (18). Beşir Fuad askerî idadide 1867 70 yılları arasında okumuştur. Mekteb-i Harbiyeye girişi tarihi ise 1871 dir (19). Bundan sonra Beşir Fuad'ın askerlik hayatı başlar. Harbiyeden çıkar çıkmaz Hademe sıfatiyle Abdülaziz'in sarayında "Yaveran-i Hazret-i Şehriyarî" olarak görülür. Beşir Fuad'a bu vazifenin tevcih sebebinin, bir zamanlar padişahın "Ser - Kurena" sı, o yıllarda da Bursa valisi olan büyük amcacı Hamdi Mahmud Paşa dolayısiyle olacağını zannetmiyoruz. Zira Beşir Fuad'ın bu zat ile bütün hayatı boyunca (Beşir Fuad'ın intiharından beş sene önce vefat eder) bu akrabalıktan başka bir münasebetine raslamıyoruz. Olsa olsa Abdülaziz'in, Harbiyenin bu genç, çalışkan, lisan bilir ve yakışıklı mezununu kendisine yaver olarak seçmiş olması muhtemeldir. Yaverliği 1876 senesine kadar (20) devam etmiştir. Askerlik hayatı da

---

(17) Musahebat-i Leyliyye TH 27 KE 1886 . 2561.

(18) Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, s. 372.

(19) Dibace-i Salname-i Askeriye'nin 1291 - 1292 senelerine ait nüshalarının altıncı sahifelerinde Beşir Fuad'ın tevcih tarihi olarak 1288 (1871) senesi gösterilmiştir. Bizde Harbiyeye giriş tarihi ötedenberi tevcih tarihi olarak kabul edilmektedir.

(20) "Mabeyn-i Hümayun-ı Mülûkâne Memuriye-i Zabıtan-i Askeriye" listesi arasında 1290 tarihli Salname-i Devlet'te Mülâzım, 1291 - 92 tarihli Salnamelerde ise mülâzım-ı evvel olarak Fuad Beye raslıyoruz. 1290 ve 91 tarihli Salname-i Askeriye'de de yine mülâzim-i evvel olarak "Yaveran-i Hazret-i Şehriyarî" başlığı altında buluyoruz. Ahmed Midhat ise "Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han aleyhirrahme velgûfran hazretlerinin yaverliği hizmetiyle müptehiç olarak Sırbistan muharebatının kâffesinde bulunduğu" nu zikrediyor. Sırbistan muharebesi 1876 ya kadar devam ettiğine göre Beşir Fuad'ın yaverliği de en az bu tarihe kadar sürmüş olmalıdır.

parlak geçen Beşir Fuad 1875 - 76 Sırp muharebelerinin hepsine, 1877 78 Rus harbine ve Girit isyanları sırasında orada eşkiya tenkiline fiilen iştirak etmiştir. Kendisinden bahsetmeyi sevmediğini, bahusus münakaşalarında mazisini bir koz olarak muarızının karşısına çıkarmak istemediğini belirttiğimiz Beşir Fuad askerliğe dair yazdığı makalelerin hemen hiç birinde bu muharebelere iştirakinden bahsetmemiştir. Ancak bir münakaşasında rasladığımız şu cümlesi bize Beşir Fuad'ın bu harekâta gönüllü olarak katıldığını göstermektedir "Vakıa askerdim, fakat memuriyetim hasebiyle Girit'e gitme mecburiyetim yoktu, Sırp ve Rusya muharebelerinde nasıl kendi arzum ile bulundumsa Girit'e de öyle gittim" (21). Ahmet Midhat efendi, "kendisini tanıyanlar muharebatta fevkalhad cesaret ve meharet gösterdiğini söylerler" demektedir. "Hatta bir aralık Ceneral Totlin nezdine parlamenter yani mükâleme memuriyeti ile gönderildikte cerbeze-i askeriyesine Rusların dahi hayran kaldıklarını Rus rical-i resmiyesinden bir zat daha geçenlerde Beşir Fuad'la görüştükleri sırada bana hususi olarak ve hafî surette itiraf eylemiştir" (22).

Beşir Fuad'ın Girit'te en az beş sene kalmış olması lâzımdır. Usul-i Talim'in Mukaddemesinde Giritte altı ayda Almancayı, dört ayda da İngilizceyi öğrendiğinden bahsetmektedir. 1881 ve 82 senelerinde İstanbul'da ona kolağası olarak Harbiye Levazımat-i Umumiye dairesi heyet-i teftişiyesi komisyonunda aza olarak raslıyoruz (23). Askerlikteki son vazifesini ise Tercüman-i Hakikat gazetesinin "Ezkiyay-i zabıtan-i askeriyeden kolağası fütuvvetlû Beşir Fuad Beyin Bab-i Valây-i Seraskeri tarafından Haydarpaşa hastahanesi hesabatının rü'-

(21) Orduda Sarıçizmeli Mehmet Ağa, Saadet gaz. 21 Ey. 1886 - 516.

(22) Beşir Fuad s. 23 - 24.

(23) Salname-i Devlet 1299, s. 192; 1300, s. 74. Son Salnamede beşinci dereceden Mecidl nişanı ile taltif edildiğini öğreniyoruz.

yetine memur ve tayin olunduğu mesmudur" (24). şeklinde vermiş olduğu haberden çıkarıyoruz. Bu sıralarda birkaç senedir bazı tercüme kitaplar neşreden, gazete ve mecmualara fennî makaleler yazan muharrir, esasen kesif olan yazı hayatına bir de Cerîde-i Havadis'in başmuharrirliği eklenince askerlikten ayrılmak ve kendisini tamamiyle neşir sahasına vermek zaruretini duyar (25). Ahmed Midhat diyor ki: "Kendisiyle görüştüğüm zamanlar kolağası rütbesinde bir askerdi. Muahharen evkatını neşriyata hasretmek için tebdil-i meslek dâiyesine düştüğünde bu dâiyeden feragat etmesi ve uhdesindeki şeref-i askeriyi muhafaza etmesi için pek çok çalıştım. Pek çok sözler söyledim. Kâr etmedi. "Devletin her ne zaman muharebesi olursa gönüllü yazılarak ifay-ı vezaif-i askeriyye imkânı eldedir. Şimdi hal-i sulh ve müsalemette kılıcımla değil, kalemimle hizmet edeceğim. Asker kalırsam emir altında bulunmağa mecburum. Neşriyat için ise insan başlı başına kalmağa mecburdur." yollu iknaat ile istifasını Bab-ı Valây-ı Seraskerîye ve kılıcını dahi çiviye asarak eline kalemi almıştır" (26).

AİLE HAYATI

Beşir Fuad'ın hangi tarihte, kiminle evlenmiş olduğunu bilemiyoruz. Son yıllarında sefahat âlemine dalıp metres tuttuğu zaman karısının bu hayattan şikâyet ettiğini son mektubunda

(24) TH 10 Mt 1884 - 1731. Bu hastahanenin Haydarpaşa değil, Maltepe Askerî hastahanesi olduğunu daha sonraki bir nüshasında açıklamıştır.

(25) 22. TE. 1884 - 5823 tarihli Ceride-i Havadis'te "Levazımat-ı Umumiye dairesi heyet-i teftişiye azasından rif'atlû Beşir Fuad Beyefendi biraderimizin maarife hasr-ı evkat etmek üzere askerlikten istifa eylediği mesmudur" şeklinde bir haber çıkmıştır. Arası bir ay geçmeden 17 Teşrinisani tarihli Tercüman'da Beşir Fuad'ın Ceride-i Havadis başmuharriri olduğu haberi çıkar. Askerlikten istifası ve bu başmuharrirlik arasında bir münasebet kurmak mümkündür.

(26) Beşir Fuad, s. 24 - 25.

yazmaktadır. Bu kısa bilgiden -- intiharında mühim sebepler arasına girebilecek olan — âile hayatında mesud olup olmadığı hususunda bir hükme varamayız. Ancak Beşir Fuad gibi disiplin sahibi bir insanın velev tecennün korkusu ile de olsa (intiharı bahsine bakınız) sefahate dalması ve metresler peyda etmesi evlilikte saadet bulamamış bir insan olduğunu düşündürebilir. Yukarıda, karısından bahsettiğini zikrettiğimiz, son mektubundan ailesine karşı sadece vicdanî bir rabıta ile bağlı bulunduğu anlaşılıyor "Eve geldiğim vakit zevcem, niçin her akşam gelmiyorsun, diye serzenişler eder, ağlar. Evde birkaç gün kalıp ta Kuzguncuğa gittiğim vakit, artık sen benden bıktın diyerek metresim ağlar. Ben iki cami arasında binamaz gibi kaldım. Hiç birine derd anlatmak mümkün değil" (27).

Beşir Fuad'ın karısından üç erkek evlâdı olmuştur. İkisinin ismini tesbit edebiliyoruz: Namık Kemâl ve Cemil (28). Onun çocuklarına karşı daha büyük bir alâka ve sevgi ile bağlı olduğunu söyliyeceğimiz sözleri vardır. Namık Kemâl, Beşir Fuad'ın intiharından birkaç sene evvel, iki buçuk yaşında iken kızıl hastalığına yakalanır ve ölür. Bu ölüm hadisesi Beşir Fuad'da oldukça sarsıcı bir tesir bırakmış olmalı ki, dostlarına Namık Kemâl'in fotoğraflarını dağıtmış, arkalarına "dilsûz" satırlar yazmıştır. Mustafa Reşid'e gönderdiği fotoğrafın arkasında şu cümleler vardır "Reşidim! Bu mihnethane-i âlemde gam ve gussamı bir handesiyle meserrete tahvil eden bir melek vardı; o da Kemâlimdi. Şimdi o melek kara topraklar içinde yatıyor. Yalnız hayali kaldı. Şu resme bak da onun berhayat olduğu zaman şenliğini, şetaretini tasavvur ederek ne büyük bir saadetten mahrum olduğumu takdir et! fi beş Teşrinsani 300" (29).

(27) Beşir Fuad, s. 79.
(28) Mustafa Reşid, Teessüf, Ceride-i Havadis, 22 TS. 1884 - 5854.
(29) Ay.

Muallim Naciye gönderdiği resmin arkasına da buna benzer satırlar yazmış olmalı (30).

Bu meseleye Beşir Fuad'ın intiharı bahsinde tekrar döneceğiz.

---

(30) Ceride-i Havadis'in aynı nüshasında "Edebiyat" başlığı altında muallim Naci küçük Namık Kemal için şu yazıyı ve şiiri yazmıştır

"Kardeşim Beşir Fuad Beyefendi !

Bana sevgili Namık Kemâlimizin tasvirini göndermişsin. Ne dilsûz tasvir !

Çocuğun bir büyük adam olacağına şehadet etmekte olan nasiyesine baktım, beynime bir kâse-i âteşin zarf oldu sandım.

Tasvir arkasına lisan-ı Kemâl'den olarak birtakım sözler yazmışşın. Ne dilsûz sözler! Bunları gözden geçirdim. Teessürüm bir kat daha arttı. Kendi kendime dedim ki: Kime dersin ? "Öldürme ey avalimin Allah-ı ekberi!" diye bütün avalim feryad etse faal-i hakiki yine bildiğini işler. Çocuğun ruhuna bir hediye olmak üzere manzume-i âtiyeyi yazdım

Beşir Fuad Bey lisanından, vefat eden oğlu Namık Kemâl'e

Namık, ey suret-i ümid-i peder
Seni devran ne yüzle etti heder
Nasıl inletmesin Fuadı keder
Mütezayid safay-ı canım idin

İbtisamındı va'd ü ikbalim
Sana gönlüm diyordu timsalim
Görünürdü yüzünde âmâlim
Sanki ayine-i cinanım idin

Seni tedkike daldığım demler
Nazarımda geçerdi âlemler
Yâda gelmezdi böyle matemler
Bir avalimnüma cihanım idin

Diyorum eyleyip Kemâli hayal
Ana kıymazdı âdem olsa zeval
Ömrüm, ey müddet-i hayat-ı Kemâl
Nerdesin en güzel zamanım idin"

Öldüğü zaman karısından iki oğlu, metresinden de bir kızı olmak üzre sağ olarak üç çocuğu bulunuyordu (31).

YAZI HAYATI (32)

Beşir Fuad'ın, bu imza ile tesbit edebildiğimiz en eski yazısı Mustafa Reşid'in neşrettiği Envar-ı Zekâ'nın 1883 senesi Kânunevvelinde çıkan 14. sayısında bulunmaktadır (33). Lewes'den tercüme edilmiş olan bu yazı Filozof, Heraklitos, Sokrates'in nutku, Anaksagoras adlarını taşıyan dört küçük parçadan ibarettir. Bundan başka bu tarihten önce yazılmış ve sadece Fuad imzasını havi bulunan birtakım makaleler daha vardır ki, bu yazıların muharririmize ait olup olmadığını tam ve kat'î olarak bilemediğimiz için burada yalnız kısa bir münakaşasını yapmakla iktifa ediyoruz.

Bu bahsettiğimiz yazıların, polemist bir Osmanlı milliyetçisi olan ve bir yaprağı Fransızca, diğeri Türkçe olarak çıka-

---

(31) O yıllar İstanbul'da Fransızca olarak neşredilen gazetelerden Le Moniteur Oriental'in 7. Şubat. 1887 1109 tarihli nüshasında "Suicide de Béchir Fuad Bey" başlığı ile verdiği haberde merhumun dört çocuk bırakmış olduğundan bahsetmekte ise de bizzat Beşir Fuad vasiyetname gibi olan son mektubunda, parasını varislerine taksim ederken: "İki oğluma ve metresimden olan kızıma" demektedir. Fransızca gazetenin hatası ihtimâl ki daha önce ölen Namık Kemâl'i de sağ gibi göstermesinden ileri gelmiştir.

(32) Bu kitap ve makalelerinin tenkid, tahlil ve değerlendirilmesine Beşir Fuad'ın eserleri bahsinde geniş yer vereceğimiz için burada yalnız neşriyat hayatı ve gazeteciliğinin umumî ve kronolojik hikâyesini yazıyoruz.

(33) Bu mecmuanın üzerinde neşir tarihleri yoktur. Göstereceğimiz tarihlerde, muhtelif gazetelerde çıkmış ilânlar esas alınarak sadece aylar takribî olarak verilmiştir.

rılan "Osmanlı" gazetesinde neşredilmiş olduğunu gördük (34). Bunların Beşir Fuad'a ait olduğunu zannetirecek en mühim delil, muharririnin yabancı dillere vakıf olmasıdır (35). Bundan başka hayâl aleydarı, rasyonel bir ifadeye sahip bulunması da yine muharriri Beşir Fuad'a yaklaştıran işaretlerdir. Nihayet bir makalesinde Türk ailelerinin, çocuklarını Cizvit mekteplerinde okuttuğundan bahsetmesi de (36) yine bu Fuad'ın bizim Beşir Fuad olduğu ihtimâlini kuvvetlendirecek notlar arasında

---

(34) Araştırmamızın sonundaki bibliyografyada ayrıca zikretmiyeceğimiz için bu yazıların tam bir listesini burada veriyoruz

1. Cümlesi bir maksatta müçtemi ahvâl-i selâse, 11. TE. 1880 - 21.
2. Kürdistan, 9 KE. 1880 - 37.
3. Siyaset-i salime ve siyaset-i gayri salime, 13 KE 1880 38.
4. Devlet-i Aliyye ve Yunanistan yahud Yunandan tedbir, Avrupa ile Osmanlıdan takdir, 16, 20. KE. 1880 - 39, 40.
5. İslâmda taassub, 6. KS. 1881 - 45.
6. Bize iş lâzım iş, başka şey lâzım değil, 9. Ş. 1882 - 155.
7. Devlet-i Aliyye gümrükleri ve tarifelerin tashih ve tadili 22. KS. 1883 - 248.
8. Devlet-i Âliyye-i Osmaniye ile İsveç, Norveç devleti beyninde 1862 de akdolunan ticaret muahedesidir, 25. KS. 1883 - 249.
9. Osmanlı gümrükleri ve tarifelerin tekrar muayenesi, 25. KS. 1883 - 249.
10. Osmanlı gazetesiyle Paris ve Londra matbuatı, 29. KS. 1883 - 250.
11. Londra konferansı ve derece-i saniyede bulunan mesailin tasfiyesi, 1. Ş. 1883 - 251.

(35) "Diğer taraftan Kostantinopl Mesencr gazetesi dahi Teşrinievvel tarihli nüshasında ancak resmen İngiliz lisanında yazılmış, velâkin hakikatte Fransızcadan tercüme ve bir mahalden tebliğ edilmiş olduğu bir mil mesafeden hissolunan bir tarz-ı ifade ile..." Cümlesi bir maksadda müctemi ahval-i selâse.
"Kürtler ve Kürdistan hakkında mevad-ı atiyyeyi Londranın Standart gazetesiyle St. James's Gazette ve The East gazetelerinden hulâsa ediyoruz." Kürdistan.

(36) "Eğer birisi Avrupada dese ki bir Müslüman kendi evlâdını Hıristiyan yahud papaz mektebine vermiştir. Acep bu adamın sözlerine inanılacağı ümid olunur mu?" İslâmda taassub.

sayılabilir. O tarihlerde Türkiyede iki Avrupa lisanını bilen, rasyonel bir görüşe sahip ve Cizvit mektebinde okuduğu zannını veren iki muharrir Fuad bulunması muhâle yakın zayıf bir ihtimâl olduğundan biz yukarıda zikrettiğimiz on bir makalenin de kayd-ı ihtiyatla Beşir Fuad'a ait olduğunu söyliyeceğiz (37).

Envar-ı Zekâ'daki ilk yazısından sonra mecmuanın devamı boyunca — Zengin çocuğu ile fakir çocuğu makalesi hariç — yalnız tercümeler yapmakla iktifa etmiştir. Victor Hugo'nun "Le roi s'amuse" ünü Soytarı adı ile tefrika etmesi de yine bu mecmuadadır. Buradaki tercümeler arasında bizce en mühimi Almancadan çevirdiği Kalb isimli uzun makaledir ki, onun santimantalizmi yıkmak ve fizyolojinin gerçeğini göstermek için attığı ilk adımdır.

İlk kitaplarım 1884 senesinde neşretmeğe başlamıştır. "İki bebek", "Binbaşıyı dâvet", "Birinci kat" tercüme tiyatroları ile Emil Otto'dan "Bedreka-i lisan-ı fransevi" nin sarf ve nahiv kısımlarının tercümesini bu sene çıkarır. Yine bu yıl, önce Haver, bilâhare onun kapanmasiyle Güneş mecmualarını neşre başlar ki yazı hayatında mühim bir yer işgal ettiği için bu iki mevkute üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Beşir Fuad Haver mecmuasını çıkarmağa başladığı zaman henüz askerlikten ayrılmamıştır. Doğrusu o, bu mecmuanın müstakil olarak sahibi de değildir. Sahib-i imtiyazı İzmirli Übeydullah efendidir. Muharrirler arasında Beşir Fuad'la uzun zaman kalem arkadaşlığı yapan Mehmet Nadir, Dr. Besim Ömer, kardeşi Mustafa Azmi gibi mütefennin, Muallim Naci gibi Beşir Fuad'la son günlerine kadar dostluğunu devam ettirmiş

(37) Bu yazıların Beşir Fuad'a ait olmadığı zannını uyandıracak bir şüphemizi burada belirtelim. Devlet-i Aliyye ve Yunan makalesinde şöyle bir cümle bulunmaktadır "Paristen avdetimiz esnasında Pire'de durup Atina'ya kadar giderek bu sene ağustosunun 19. günü bu hâli yine kendi gözlerimizle dahi gördük." Beşir Fuad'ın Paris'e ve Atina'ya gittiğine dair elimizde hiç bir delil yoktur. Mamafih 93 harbi sonunda olduğu gibi lisan bilir bir parlemanter olarak gönderilmiş olması mümkündür.

edebiyatçı zevatın yanında Beşir Fuad'la düşüncelerinin ve mesailerinin birleşmelerine imkân olmıyan bir dersiâm, Nevrekoplu Mahmut Hamit Hoca ve daha sonraları şiir-fen mevzuunda çok çetin bir münakaşaya girişecekleri Menemenlizade Tahir vardır. Beşir Fuad'ın böyle birbirine zıt şahısların arasına girmesinin sebebi nedir? O yıllarda İstanbul matbuatında çıkmakta olan mecmuaların bir kısmı tamamiyle edebî bir mahiyet arzeder. Âfak, Bahçe, Mir'at-ı Âlem, Şafak gibi bazı mecmualar sahifelerinde hem edebî hem fennî yazılara yer vermektedir. Anlaşılıyor ki, Beşir Fuad müsbet ilimlerle alâkalı olanların yanı sıra edebiyat okuyucularının ilgilerini de fen konularına celbetmek maksadiyle edebî - fennî (38) bir mecmua çıkarmak istemektedir. Bu sebeple her sınıf okuyucuya hitap edecek olan Haver'in tahrir heyeti bahsettiğimiz şahıslardan teşekkül etmiş olmalıdır. Beşir Fuad'ın, bu gayesinde, devrin bu tip neşriyatına nisbet edilirse, az çok muvaffak olduğunu gazete ve mecmualarda çıkan ilân ve haberlerden tahmin edebiliriz. Nitekim Haver'in kapanmasından çok sonra Selânikli Fazlı Necib Beşir Fuad'a gönderdiği bir mektupta hâlâ öyle bir mecmuaya olan ihtiyacı belirtmektedir. "Bu gün Haver gibi mecmualara ihtiyacımız vardır ki, gençlere cidden nafî mebahis göstererek karihalarını açsın. Böyle mecmuaların devamını temin için halkı abone olmağa icbar etmelidir" (39).

Halid Ziya da Haver'in zamanın en mühim risalesi olduğunu zikretmektedir (40).

---

(38) Haver'in birinci sayısını takdim eden Osmanlı gazetesinden "Edebiyat ve fünun müntesiplerinden olan bazı şübbân tecemmü ederek Haver namında on - on beş günde bir çıkmak üzere fennî ve edebî bir risale tesis eylemişlerdir." 14. N. 1884 - 46.

(39) Mektubat, s. 87.

(40) "O da (Übeydullah Efendi) Menemenli zade Tahir, Beşir Fuad ve küçük Azmi Beylerle Haver isminde bir risale çıkarmak üzere idi. Öyle ki o zamanın en mühim bir risalesi olan bu Haver'in yanında mütevazi, mahcup bir çocuk edasiyle Nevruz da zuhur edivermiş oldu." 40 yıl, c. I, s. 166.

Mecmuanın kapağında muhtemelen Menemenlizade Tahir tarafından yazılmış olan şu kıta tahrir heyetinin akidesini göstermek üzere konmuştur

Seyyareleriz dairiz etrafını daim
Hep nur alırız mihr-i safa-averimizden
Dünyay-ı terakkiyi tutar şaşaasiyle
Seyret doğacak mihrimizi Haverimizden

Haver'in ilk yazısı Nevrekoplu Mahmut Hamit Hocanın (41) besmele ve hamdele ile başlıyan ve "Gazi Abdülhamit Han-ı Sani Efendimiz Hazretlerine" şükran borcu ile nihayete eren secili, ağır bir Osmanlı üslûbu ile yazılmış eski usul bir mukaddemedir. Hoca yazısının bir yerinde "Asar-ı kabiliyetin zuhuruna en birinci mâni cehalet ve efkâr-ı miliyeyi canlandıran ilim ve marifettir." demekte ise de daha sonraları göreceğimiz gibi bu ilim Beşir Fuad'ın anladığı mânâda ilim değildir. Nitekim Haver'in daha sonraki sayılarında bu zatın "İlm-i kelâm" ı tefrika edilmeğe başlar. Beşir Fuad'a göre ilim yalnız müsbet ilimdir, okuyucu celbi için de olsa böyle metafizik bahislerin Haver'e girmemesi lâzımdır. Beşir Fuad'ın bizzat Sahib-i imtiyazı olduğu Güneş Mecmuasında bu gibi konulara yer verilmemiştir. Nihayet Haver 4. sayısından sonra tatile uğrar. Bu tatilin sebebi Menemenlizade Tahir'in bir yazısından çıkardığımıza göre "Muharirler beyninde zuhur eden ihtilâf" (42) dır.

---

(41) Haverdeki ilm-i kelâm bahsi içinde geçen "fezay-ı mütenahi ve gayr-ı mütenahi" meselesi dolayısiyle Ahmet Midhat ile Hoca arasında başlayan bir münakaşa Tercüman-ı Hakikat'de devam eder. Yine Tercüman'ın 10 Kânunuevvel 1884 tarihli nüshasında Hoca'nın ölüm haberine rastlıyoruz. Fatih dersiamlarından olan Nevrekoplu Mahmut Hamit Hoca hakkında başka bir bilgi edinemedik.

(42) Garip bir terakki, Gayret mec. N. 3, 1301.

Güneş'in mukaddemesinde de Beşir Fuad "Şimdiye kadar Haver ismini alan mecmuamıza bu kere Güneş namını verdik. Bu tebdil-i ünvan gördüğümüz lüzuma mebnidir." diyor.

Haver'in yukarıda belirttiğimiz yazı kadrosunun zıtlıklar gösteren şekli gözönüne alınırsa bu lüzumun Menemenlizade'nin anlattığı ihtilâf olduğu kolayca anlaşılır. Hatta bizzat Menemenlizade Tahir ile Beşir Fuad arasında daha Haver'de bir ihtilâf çıktığını düşündürecek emareler vardır. "İkinci cüzünde bir makale ile teşrih-i fikir etmiş ve aşağısına devam etmeyi tasmim eylemiştim. Fakat muharrirler beyninde zuhur eden ihtilâf risalenin devamına vakit bırakmamıştı ki ben de fikrimi icrada devam edeyim." (43) diyen Menemenlizade Tahir'in bahsettiği mesele Haver'in ikinci sayısındaki "şiir ve şair" yazısıdır.

Haver'in kapanmasından sonra (44) Beşir Fuad evvelki tahrir heyetinden yalnız Mahmut Hamit hariç olmak ve bu defa fen konularını daha fazla ihtiva etmek üzere Güneş'i çıkarmağa başlamıştır. Güneş, mukaddemeye göre "Osmanlı gençlerinin fünun-ı hazıradan habir olmalarına hizmet" edecektir (45). Beşir Fuad'ın mecmuadaki bütün yazıları Jean Massé'-

---

(43) Ayni yazı.

(44) Haver'in elimizde mevcut kolleksiyonunun son yaprağına el yazısı ile "İşbu Haver nam kitap 4 cüz çıkmış ve Maarif nezaretince mümanaat olunmuş olmakla beyan-ı keyfiyet olunur. 1301" diye bir kayıt vardır. Tahkik etmek imkânını bulamadığımızdan sadece bir not olarak kaydediyoruz.

(45) Mecmuanın çıkması münasebetiyle Tercüman'ın 2 Ağustos 1884 tarihli nüshasında Ahmed Midhat şunları yazar "Âlem-i matbuatın Güneş'i doğdu. Güneş unvan-ı rahşaniyle bir mecmua-i mevkute neşrolunmağa başlıyacağını geçenlerde erbab-ı mütalâaya tebşir eylemiştik. Güneş bu defa haver-aray-ı intişar oldu. Güneş'in yalnız kabı enzar-ı takdire öyle bir levha-i şairane arzediyor ki bunu seyredip de âlem-i âlâya suud etmiyecek bir fikir bulunabileceğini tasavvurdan istiaze ederiz". Güneş'in her sa-

den tercüme ettiği "Bir lokma ekmeğin tarihi" isimli, hazım bahsine dair bir eserin tefrikasından ibarettir. Güneş, Haver' den daha uzun ömürlü olursa da 12. sayıda, bu defa muharrirler arasındaki ihtilâftan değil, parasızlıktan tatil edilir. Beşir Fuad bütün arzu ve gayretlerine rağmen mecmuaya fazla bir satış temin edemez. Kâr etmedikten başka devrin parasiyle 30 lira zararla kapanır. Fazlı Necib'e yazdığı mektuplarında şöyle diyor: "Ben ucuz verip ziyade satmak emeline düşmüş, Güneş'in fiatını yüz para koymuştum. Fakat 12 cüz için kesemden otuz lira verince yanıldığımı anladım" (46). "Güneş'in masrafını çıkarıp çıkarmıyacağını düşünmem bile, varsın otuz lira o yolda feda olsun. Bu beni müteessir etmez. Güneş'ten bahsedişim mücerret bir misal arzetmek maksadına mebni idi" (47) Fazlı Necib ise ümitlidir. Ve her şeye rağmen Güneş'in devam etmesini arzular "Güneş gibi fevkalâde ve ucuz bir mecmuanın rağbet görmediğini ise kemâl-i hayret ve teessüfle telâkki eylerim. Fakat Güneş bir cevherdir ki kıymet ve meziyeti hiç bir vakit düşmiyecektir. Ettirdiği zararı 2 sene zarfında çıkarır zannederim" (48). Ancak Beşir Fuad gerek askerlikten ayrıldığı için o cihetten geliri kesilmiş olması, gerekse ciddî mecmu-

---

yısının kapağında karanlık bir yer yüzü üzerinde seyyare ve yıldızlarla kâinat, en üstte bulutları sıyıran parlak bir güneş görünmektedir. Bu şekil ile cehalet karanlığı arasından doğan hakikat güneşi temsil edilmek istenmiştir. Şairanelikten nefret eden Beşir Fuad Ahmet Midhat Efendinin yukarki satırlarda geçen levha-i şairane sözünden memnun olmamış olmalı.

Envar-ı Zekâ'nın 27. sayısında Mustafa Reşid Güneş'in çıkmasına şu kıtayı yazıyor

Aferin ikdamına varol Fuad-ı rûzgâr
Âlem-i irfanı tezyin etti fikr-i hikmetin
Pertev-i fazlı olup feyzaver-i mülk-i kemâl
Müstakar olsun Güneş durdukça mihr-i hikmetin

(46) Mektubat, s. 83.
(47) Ay. s. 114.
(48) Ay. s. 87.

alarm o devirde daima zararda olması (49) sebebiyle Güneş'i daha fazla devam ettiremez. Bu arada Ceride-i Havadisin ıslâhı teşebbüsü zuhur eder. Türkiyenin en eski gazetesi olan Ceride'nin çok düşen satışını artırmak, bunun için de gazetenin kıt'asını büyütmek, fennî - edebî kısımlarını ve romanları ayırıp bir de " Müntahabat-ı Ceride-i Havadis çıkarmak, matbaanın hurufatını yenilemek, genç ve ehil kimselere tevdi etmek" maksadiyle gazete sahipleri Beşir Fuad'a teklifte bulunurlar. O da esasen birkaç defa fennî makale tercüme edip neşrettirdiği gazetenin baş muharrirliğini kabul eder. Ahmet Midhat'a göre "Beşir Fuad Beyefendinin behre-i ilmiyesi ve kudret-i kalemiyesi erbab -ı mütalâaya yeniden tavsiyeye muhtaç bir şey olmayıp biminnihitealâ Şeyh-ül ceraid arkadaşımızın kariben bir tavr-ı nevcivanane ile matbuatda boy göstermesi Beşir Fuad Beyin muvaffakiyet-i mahsusasını bir kat daha teşhire medar" (50) olacaktır. Beşir Fuad ise baş muharrirliğini kabule iki sebep ileri sürmektedir "Birincisi neşreylemekte olduğum Güneş risalesini iktidar-ı edebî ve fennîleriyle umumun takdir ve tahsinine mazhar olan rüfekay-ı acizanemin muavenet buyuracaklarına dair aldığım teminat ile lisanımıza sadelik içinde bir letafet vermiş olan Envar-ı Zekâ muharriri Mustafa Reşit Beyefendinin, kudret-i edebiyeleri tanınmış olan sair bazı zevatın vaadleridir. İkincisi de matbuata hizmet etmek hususunda hahiş ve gayretimin, nisbet kabul etmiyecek derecede, iktidarımın fevkinde olmasıdır. Gayret, istikamet, hulûs-ı niyet, devlet ve milletin hayırhahı olmak, fikrini anlatabilecek kadar yazı karalamak işte bundan ziyadesi bende aranmamalıdır" (51). O bu gazetede hakikaten arkadaşlarının, bilhassa Mustafa Reşid'in yardımlarını ve yakın dostluğunu görmüştür. Hasta iken baş makalelerini ya Mustafa Reşid yazmakta veya onun yatağı

(49) Beşir Fuad'la Fazlı Necib'in mektuplaşmalarında mecmuaların zarar ettiğine dair bir de bahis açılmıştı.

(50) Tercüman-ı hakikat, 17 TS. 1884 - 1926.

(51) İfade-i mahsusa, Ceride-i Havadis 19. TS. 1884 - 5851.

başucunda ağzından kaydetmektedir. (52) Kendisinin ve dostlarının bütün gayretlerine rağmen Beşir Fuad topu topu birbuçuk ay süren muharrirliği esnasında on sekiz başmakale, üç fennî makale ve askerliğe dair "Rehber-i muallimîn" isimli tamamlanamıyan bir tefrika neşrettikten sonra gazetenin kapanmasına mani olamaz. Her devrin siyasî hastalığı Ceride-i Havadise de sirayet etmiş, gazete yalan veya yanlış ma'sum bir haber üzerine Matbuat İdare-i Behiyyesince bilâ müddet tatil edilmiştir (53). Bu Beşir Fuad'ın başmuharrirliğinin sonu olduğu gibi 45 senelik Osmanlı gazetesi şeyh ül ceraid Ceride-i Havadisin de sonu olmuştur.

1885 yılında kitap olarak Beşir Fuad 4 eser daha neşreder. İki lisan kitabı Miftah-ı Bedreka-i Lisan-ı Fransevî ve Almanca Muallimi. Türk Kültüründe ilk tenkitli biyografi Victor Hugo. Nihayet fizyolojiye dair bir el kitabı Beşer. Bu yıldan itibaren de onu önce Tercüman-ı Hakikat, bir yıl sonra da Saadet Gazetesinin muharrirleri arasında görüyoruz. Bu iki gazeteye kısa veya uzun aralıklarla ölümüne kadar yazı yazmaya devam etmiştir. Önceleri yine fennî yazılarla başlıyan bu ikinci gazetecilik devresi ,hayatının son altı ayında kelimenin tam manasiyle korkunç bir polemiğe dökülür. Victor Hu-

---

(52) Bir baş makalesinde Beşir Fuad şu satırları yazıyor "Dünkü ve evvelki günkü icmâllerin Mustafa Reşid Bey tarafından yazılması ve bunların düello meselesine ait bulunması hasebiyle bazı zevat bundan bir mânâ çıkararak güyâ bu hususta mir Reşit ile hem-efkâr olmadığıma zahib olmuşlar... Henüz hastalıktan kurtulamadığım cihetle şu icmâli bile yatakta olduğum halde Hazret-i Reşid'e söyleyip yazdırıyorum." Ceride-i Havadis 3 KE. 1884 - 5864.

(53) Beşir Fuad'ın Ceride-i Havadisteki ilk yazısı 21 Teşrinievvel 1884 tarihli nüshadadır. Toplatılan ve tatile sebebiyet veren son nüsha da 4 Kânunevvel 1884 tarihini taşımaktadır. Bu nüshada başka bir gazeteden naklen "Yıldız ve Dolmabahçe sarayları arasına bir şömendöfer inşa edileceğine" dair çıkan haber üzerine tatil edilmiştir.

go biyografisi hakkında Menemenlizade Tahir'in yaptığı tenkitle başlıyan münakaşa derhal bir edebiyat - fen, romantizm - realizm, şiir - hakikat münazarası halini alır. Araya, bilir - bilmez birçok şahıslar karışır. Artık çıkardığı her kitap muarızları için bir hücum vesilesi teşkil etmektedir. Yine bir lisan öğretici kitap olan "Usul-i talim" ve ikinci bir biyografi, "Voltaire" çeşitli yönlerden tenkid ve tarizlere uğrar. Ve Beşir Fuad'ı, 1886 senesinin Mayıs ayında yazdığı "Üdebadan istirhamım" (54) yazısında münazara adabının müdafaasını yapmış olmasına rağmen aynı senenin Ağustosundan sonra ihtimal ki, devrinin zorlamasiyle kendisini bazan bu alaylı, kelime oyunlarıyle dolu polemiğe kaptırmış buluruz. Bu arada Avrupa ordularının harp tekniği ve silâhları hakkında yazdığı makalelelerle bir kaç tiyatro tenkidini Beşir Fuad'ın yazıları arasında zikretmeliyiz. Nihayet intiharından 4 gün sonra da Tercüman-ı Hakikatte son yazısı neşredilir Mezardan bir sada. Bu yazı Beşir Fuad'ın üç yıl süren münakaşa ve mücadelelerle dolu kesif bir yazı hayatının hatimesi olur (55).

TAHSİL HAYATI VE KÜLTÜR ÇEVRESİ

Beşir Fuad'ı o devir Türkiyesinde, muasırlarından birçoğunun seviyelerinin üzerine çıkaran bilgi ve kültürünün esasını bugün ancak iki kaynakta arıyabiliyoruz Biri tahsil çağında devam ettiği çeşitli derecelerdeki mekteplerden almış olduğu bilgiler, diğeri de yazılarında mehaz olarak gösterdiği, okuduğunu ifade ettiği kitap ve müelliflerin kendisine kazandırdığı kültür seviyesidir. Beşir Fuad'ı, 19. asır Türkiyesinin mühim bir şahsiyeti haline getiren bu iki unsurun dışında üçüncü bir amil üzerinde düşünmemize elimizdeki mahdut kaynaklar bugün için imkân vermemektedir.

(54) Saadet, 4 My. 1886 - 402.

(55) Öldüğü sene muallim Naci ile mektuplaşmalarını ihtiva eden "İntikat", 9 sene sonra da Fazlı Necible olan mektuplaşmaları, "Mektubat" neşredilir.

Muharririmizin tahsil görmüş olduğu mekteplerin ders programları, eğitim sistemleri bize, yetişmesi hakkında bir fikir verecektir.

Beşir Fuad'ın ilk tahsilini sıbyan mekteplerinde değil, (56) 5 yıllık Fatih Rüştiyesinde yapmış olduğunu Ahmet Midhat'ın kitabından öğreniyoruz (57). 1845 senesinde teşekkül eden "Meclis-i Maarif-i Umumiyye" ce Rüştiye mekteplerinin usul-i diniye dairesinde umum nas için taallümü zarurî olan ilimlere ve fenlere meksep olacak tarzda ve zamanın ihtiyaçlarına muvafık surette tanzim ve ıslâhı (58) teklif edilmiş bu suretle bizim Batıya yönelmiş ilk umumi mekteplerimiz teessüs etmiştir. Beşir Fuad'ın okuduğu Fatih Rüştiyesi "Taallümü zarurî ilimleri ve fenleri" olan rüştiyelerden biri idi. 1846 talimatnamesine göre 4 sene olan rüştiyelerin ders müfredatı şunlardan ibaretti Akaitten Birgîvî risalesi, arapça sarf ve nahiv, sülûs, nesih, rık'a, talik ve divanî yazıları, avam-ı nâsa elverecek mertebe karacümle, adetlerin zarbı ve rakam, Kur'an (59). 1874 senesinde ise program ta'dât, cem, tefrik, umumnasa, elverecek mertebe zarp ve taksim kaideleri, Avrupa coğrafyası, ârabî ve farisî, enva-ı hutut derslerini ihtiva etmektedir (60). Beşir Fuad'ın rüştiye tahsilini yaptığı 1856 ilâ 1861 seneleri arasında bu iki programa mümasil bir müfredat takip edilmiş olması muhtemeldir. Binaenaleyh Beşir Fuad'ın bu mektebde, sibyan mekteplerinde okuyan emsallerinden farklı olarak hesap ve coğrafya okumuş olduğunu görüyoruz. Zira sıbyan mektepleri o senelerde tamamiyle dinî konulara münhasır elifba, Kur'an,

---

(56) Bahattin Arık, Türkiyat Enstitüsündeki basılmamış tezinde Beşir Fuad'ın sıbyan mektebinde okumuş olduğunu tahmini olarak ileri sürüyor.

(57) Beşir Fuad, s. 22.

(58) Mahmud Cevad, Maarif-i Osmaniye nezareti tarihçe-i teşkilât ve icraatı s. 30.

(59) Nafi Atuf (Kansu), Türkiye Maarif Tarihi, s. 106.

(60) Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi c. IV, s. 372.

ilmihal, tecvit, harekeli muhtasar ahlâk-ı memdûha dersleri, sülüs ve nesih yazıları gibi dersleri ihtiva eden bir müfredat programına sahip bulunuyordu (61). Bu bakımdan matematik ve coğrafya gibi iki müsbet ilimle, ayrıca terbiye sistemiyle de Avrupaya yönelmiş olan rüştiyeleri küçümsememek gerekir. Fakat Beşir Fuad'ı asıl hazırlıyan müessesenin Suriyedeki Cizvitler mektebi olduğunu daha rahat düşünebiliriz. Her ne kadar programları hakkında elimizde bir malûmat mevcut değilse de Fransız din ve medeniyet misyonu ile vazifeli olan Cizvit mekteplerinin 19. asır müsbet ilim zihniyetini de aşılamış olduğunu tahmin etmek güç değildir. Hiç olmazsa Beşir Fuad'a emsali arasında çok kuvvetli olan Fransızcasını bu müessese kazandırmıştır. Bununla beraber onun islâm kültürünün, hatta ilerde göreceğimiz gibi din duygusunun zayıf olmasında da bu mektebin en mühim amillerden olduğunu söylemeliyiz. Midhat Paşa Şam Valisi iken (1878) Suriyede din alimlerinden başka umum islâmın cehalet içinde kalmış olduğunu, rüştiye ve sıbyan mekteplerinin sayısının pek az olduğunu, buna mukabil Avrupalıların buralarda mektepler açarak gayri müslim çocuklarının ulûm ve fünun tahsil etmelerini temin ettiklerini taaccüp ve teessüfle müşahade etmiştir (62). Meselenin teessüfe şayan tarafı muhakkak ki ulûm ve fûnun tahsili değil, bunun yanı sıra Türk çocuklarına telkin edilen muzır fikirlerdir. Bu tarihten seneler sonra 1328 yılında intişar etmiş olan "Hak" gazetesinin 93 ve 107 numaralı ilâvelerinde bu meseleye dair iki makale yazan Ağaoğlu Ahmet konumuzu yakından ilgilendiren şu ifadede bulunmaktadır. "Alelumum şu gibi dini heyetler tarafından tesis edilmiş olan mekteplerde talim ve terbiye edilen çocukların yüzde altmış müslümandır. Bunlara mensub oldukları dine ait katiyen malûmat verilmiyor. Türkçe lisanı gayet sathi bir surette tedris ediliyor. Bununla beraber islâm çocukları

(61) Türkiye Maarif Tarihi, s. 100.
(62) Ali Haydar Midhat, Midhat Paşa s. 208.

sabah ve akşam bulundukları mektebin ait olduğu mezhebin ayinlerinde hazır olmak mecburiyetindedirler. Tedrisat ve talimat öyle şekil ve surette izah ediliyor ki bunları yavaş yavaş mensup oldukları muhitten ayırıyor, kendilerine şu muhit hakkında bir nefret ve istikrah hissi ilka edilmiyorsa da behemehal bir lakaydî fikri telkin ediliyor. Bundan başka bunların terbiyesinde en ziyade zevahire, zahiri âlâyişlere dikkat edildiğinden sefahete, âlâyişe ve ciddiyetsizliğe alıştırılıyor." (63).

Şu monografimizin gayesi Beşir Fuad'ın Türk fikir hayatındaki yerini objektif olarak tesbit etmek olduğundan ona rasyonel bir dünya görüşü kazandırması yanında zayıf irade ve inanca sahip bir insan olarak yetişmesine de sebep olan Cizvit mektebini kaydetmeden geçemiyoruz. Beşir Fuad'ın dinî hislerini zayıflatan bu mektep millî hislerine tesir edememiştir. O kuvvetli bir Osmanlı milliyetçisi, ordusuna samimiyetle bağlı bir zabittir. Bu millî bağlılığı Cizvit mektebinden sonra okuduğu Askerî idadî ve Harbiyeye borçlu olduğunu sanıyoruz. Burada mevzumuz içinde bir parantez açarak Türkiyede askerî mekteplerin ehemmiyeti üzerinde durmayı zarurî buluyoruz. Bu mesele aynî zamanda Beşir Fuad'ı yetiştiren en mühim âmili izah edeceğinden konumuzu da yakından ilgilendirir.

Gerek askerî idadi, gerekse Harbiyenin talim ve terbiye sistemi Osmanlı milliyetçiliğinin vasıflarını telkin kabiliyetini her zaman muhafaza etmiştir. 1284 (1868) senesinde askerî mektepleri ıslâh maksadiyle Avrupa mektepleri programları getirtilince "Kendi ahlâk-ı milliye ve terakkiyat-ı askeriyemize elverir cihetlerinin" (64) alınması bu hususdaki titizliği ve endiseyi göstermektedir.

Bunun yanı sıra bizim Avrupalılaşma hareketlerimizde ilk ıslâhata uğrıyan müesseselerin başında ordu, dolayısiyle askerî

(63) Yukarıda zikredilen gazeteden naklen Türkiye Maarif Tarihi s. 151 - 152.

(64) Mehmed Esat, Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye s. 101.

mektepler gelmektedir. İlim tahsiline, bilhassa müsbet ilim kültürüne, sivil maarife nazaran daha fazla ehemmiyet verildiği göze çarpmaktadır. Hatta ilk askerî idadi 1845 de kurulmuşken, mülkî idadinin açılması bu tarihten 30 - 35 sene sonraya kalmıştır.

Bu müesseselerin verdiği kültürü tesbit etmek için ders programlarının gözden geçirilmesi faydalı olur. (65). Beşir Fuad'ın okuduğu yıllar Maçka ve Pangaltı askeri idadisinde okutulan derslerin senelere taksimi şu şekildedir.

Birinci sene İlm-i hesap, Coğrafya, Kavaid-i Osmaniye, Gülistan, Kavaid-i Farisî, Resim, Fransızca, Jimnastik.

İkinci sene Cebr-i âdi, ilm-i hesap, coğrafya, tarih-i Osmanî, Baharistan, kitabet, Fransızca, resim, jimnastik.

Üçüncü sene Usul-i hendese, cebr-i âdi, kitabet, kozmoğrafya, Fransızca, resim, jimnastik.

Dördüncü sene Hendese-i resmiye, menazır ve gölge, kimya, hikmet-i tabiiyye, Fransızca, kitabet, mebani ül inşa, kurun-ı ahire tarihi, kozmoğrafya, hendese-i resmiye şekli, tarama.

Yine aynı senelerde Harbiyenin ders programı şudur

Birinci sene Cebr-i âlâ, hendese-i resmiye, hikmet-i tabiiyye, Fransızca, kitabet, fenn-i esliha, talimat nazariyatı, tarama, hendese-i resmiye eşkâli.

İkinci sene Tathir-i esliha, tahtit-i arazi, istihkâmat-ı hafife ve eşkâli, bölük talimi nazariyatı ve ameliyatı, kimya, Fransızca, kitabet, tarama.

Üçüncü sene Tabur talimi nazariyatı dersleri, Fransızca, kitabet, hizmet-i seferiye, hizmet-i dahiliye, meç talimi, tarama.

---

(65) Bu programların tesbitinde Mehmed Esat'ın Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye, Nafi Atuf Kansu'nun Türkiye Maarif Tarihi, Osman Nuri Ergin'in Türk Maarif Tarihi ve Tanzimatın 100. yıldönümü münasebetiyle çıkarılan Tanzimat adlı kitaplar başlıca kaynak olmuşlardır.

Dördüncü sene Topçuluk fennî, top talimi ameliyatı, meç ve kılıç talimi, kitabet, fenn-i harp, alay talimi nazariyatı ve ameliyatı, fransızca, tarama, istikşafat.

Bu programlarda bilhassa fen derslerine ayrılmış olan ehemmiyetli yer, batının müsbet ilim zihniyetinin bizde ilk giriş kapılarını açmaktadır. Fakat Harbiye bu duruma gelene kadar bir çok merhalelerden geçmişti. 1834 de Maçka kışlasında açılan ilk Harbiye mektebinde iş, okuyup yazmayı öğretmekle başlamıştı. İkibin altın lira kıymetinde bir rasat dürbünü bu mektebin en kıymetli malzemesiydi. İleri sınıfların dersleri arasında amme cüzü, ilmihal, Tuhfe ve Nuhbe-i Vehbi gibi askerliği ilgilendirmeyen mevzular yanında ilm-i hesap, ilm-i hendese, harita tersimi gibi dersler de yer almıştır. 1837 de bina ve ders malzemesi bakımından inkişaf kaydeder. Ayrıca Fransızca dersleri ilâve olunur. 1867 senesinde ise Avrupa askerî mekteplerinin programları esas alınarak yukarıda müfredat listesini verdiğimiz dersler konur (66). Fakat elbette mesele ders ismini programa koymaktan ibaret değildir. Başlangıçta müsbet ilimlerin tedrisi için Viyana, Paris ve Londra'ya gidip oralarda bu ilimleri tahsil eden zabitlerden istifade edildi (67). Daha sonraları önce Prusya'dan ve Fransa'dan, bilâhare bütün Avrupa memleketlerinden gerek askerlik tekniği, gerekse müsbet ilimlerin tedrisi için ecnebi hocalar getirildi. Bir müddet bunların derslerini Türkçe olarak vermeleri de şart koşul-

(66) "1284 senesinde Mekteb-i Harbiye ile idâresinde bulunan mekteplerde tedris-i ulûm ve fünunun ıslâhı ile bazı fenlerin vaz'ına karar verilmiş ve bunun için Avrupa mekâtib-i askeriyesi programları celb olunup tercüme ve tetkik ve muayene edilerek ve kendi ahlâk-i milliye ve terakkiyat-ı askeriyemize elverir cihetleri alınarak mükemmel bir program tertib ve tab olunmuş ve mezkûr program esaslıca bazı mevaddı havi olup şayân-ı mütalâa ve istifâde bulunmuş olduğundan..." Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye s. 101.

(67) Türkiye Maarif Tarihi s. 68.

du (68). Böylece Beşir Fuad'ın Harbiyede okuduğu seneler, bu müessese yabancı dil ve müsbet ilimler bakımından ecnebi ve Türk hocalarla kuvvetli bir tedris kadrosuna sahip bulunuyordu. Riyaziyede Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa gibi muktedir bir muallim vardı. Bu zatın Beşir Fuad Paşa üzerinde kuvvetli bir tesir bırakmış hatta matematik kültürünü ondan almış olduğunu zannediyoruz.

Keza Bab-ı Meşihat'ta astroloji hükmünü sürmeğe devam ederken, Harbiyede zamanına göre modern ve pahalı aletlerle astronomi dersleri görülüyordu (69). Yine Beşir Fuad'ın okuduğu seneler Antranik Paşa ve Kircekian'nın fizik hocaları olması gerekmektedir (70). Antranik Paşa Canot'nun **Traité élémentaire de Physique** isimli kitabını "İlm-i hikmet-i tabiiyye" adı ile tercüme eden zattır. Bu eser, Beşir Fuad'ın Fazlı Necib'e müteaddit defa tavsiye ettiği bir kitaptır. Nihayet kimya derslerini veren meşhur Derviş Paşayı da burada zikretmemiz icabeder (71).

Netice olarak şu hükme varıyoruz Harbiye o senelerde bizim Avrupa ilim zihniyetine yönelmemizde çok mühim bir unsur ve Beşir Fuad'a müsbet ilim terbiyesini veren kuvvetli bir âmil olmuştur (72).

---

(68) "Mektepte okutacakları fenler Türkçe takrir olunacağından ve kontratoları mucibince mektep teşkiline kadar Türkçe öğrenmeleri meşrut olduğundan bu muallimlerden her biri kendi maaşlariyle Türkçe okutur hocalar tedarik edip kiraladıkları evlerde Türkçe lisan tahsiline başladılar" Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye.

(69) Nüzhet Gökdoğan, Tanzimat ve Müsbet İlimler; Astronomi, s. 4 - 5.

(70) Fahir Yeniçay, Tanzimattan evvel ve sonra fizik tedrisatı hakkında bir taslak s. 20.

(71) Tarık Artel, Tanzimattan Cumhuriyete kadar Türkiyede kimya tedrisatının geçirdiği safhalara dair notlar, s. 32 - 33.

(72) Türk Ansiklopedisinin, ondan naklen İstanbul Ansiklopedisinin Beşir Fuad maddelerinde askeri tıbbiyeden mezun olduğu yazılıdır. Hiç bir kaynak gösterilmeden verilen bu hükmü burada sadece reddederiz.

Şimdi Beşir Fuad'ın kültürünün ikinci kaynağı olan kitapları ve müellifleri gözden geçirebiliriz. Bu kitap ve müelliflerin hemen tamamı diyebileceğimiz pek çoğunu Avrupa yazarları ve eserleri teşkil etmektedir. Beşir Fuad üç mühim garp dilini tercüme edecek ve konuşacak kadar iyi bilmektedir. Her üç dilin öğrenimi için ders kitapları yazmış ve tercümeler yapmıştır (73) Fransızca bilgisi Cizvitler mektebinden gelmiştir. Almanca ve İngilizceyi ise Emil Otto metoduyla kendi kendisine öğrenmiştir "Emil Otto usûlünün fevaidini nefsimde ettiğim tecrübeler de teyit eylemektedir. Bu usûl sayesinde, Girit gibi bir yerde, kendi kendime Alman ve İngiliz lisanlarını tahsil ettim; birincisi için altı ay zahmet çektim ikincisine nihayet dört ay emek verdim. Vakıa 5 - 6 ay zarfında bir lisanın mükemmel surette tahsili mümkün olamıyacağı, tahsil olunan lisanda meleke ve mümarese, müddet-i medide ihtilât ve mütalâat-ı mütemadiyeden sonra husule gelebileceği tabiî ve gayri münker..." (74).

Lisan bilgisinin bilhassa Fransızcasının o nesil içindeki emsalinden üstün olduğunu da Ahmet Midhat zikretmektedir "Kendisi asar-ı münteşiresinde görüldüğü kadar lisan-ı maderzadına vakıf olup bundan maada Fransızca, Almanca ve İngilizceyi pek güzel bilirdi. Alman ve İngiliz lisanlarına vukufum olmadığı hasebiyle o lisanlardaki derecesini bihakkın temyiz ve takdir edemezsem de Fransızcası emsalimiz meyanında cümlemize faik idi. Tekellüm eylediği zaman iltizam edecek olsa Fransızlar bile Fransız olmadığını anlıyamazdılar diyebilirim. Fransızcadan Türkçeye tercüme derecesinde bir iktidar değil, Fransızca yazmağa dahi iktidarı vardı. Hem öyle bir yazmak ki olur olmaz tahsil görmüş bir Fransıza da müyesser değildir... Bir kaç muhakematında hasmının avukatı Fransızca olarak serd-i meram etmekle Beşir Fuad dahi o lisanda muhakemeye

(73) Bibliyoğrafya kısmına bakınız.
(74) Usûl-i talim, Mukaddeme, s. 6.

girişip avukatlığın Osmanlıcasında değil Frenkçesinde dahi behresiyle cümlenin tahsinini kazanmıştır" (75).

Bu lisan bilgisi Beşir Fuad'a müsbet ilim zihniyetinin kapılarını açmış, yine bu sayede Batının belli başlı müelliflerini tanımış, riyaziye, tıp, hikmet-i tabiiyye, fizyoloji, psikoloji ilimleriyle felsefe ve edebiyat sahasında pek çok eser okumuştur. Yine Ahmet Midhat Efendi "Hanesi bizim gazetehanemize pek yakın olmakla beraber hiç evine gitmemiş ve kütüphanesini görmemiş isem de kariben metrukâtında görüleceği üzere gayet iyi intihab olunmuş mükemmel bir kütüphanesi varmış." (76) demektedir.

"Beşir Fuad'ın eserleri" bahsimizde zikredeceğimiz müellif ve kitaplar onun Garp kültürünü ortaya koyacaktır. Bunların ve Beşir Fuad'ın bunlar hakkında kaydettiği cümlelerin tetkikinden anlaşılmaktadır ki, pek azı müstesna olmak üzere çoğu hakkındaki bilgisi naklî değil, bizzat eserlerini okuyarak vardığı hükümlerdir. Muasır müelliflerin birçoklarının eserlerini ise basıldığı yıllar içinde bulup okuduğu, bu kitapların basılış tarihleri ile Beşir Fuad'ın makaleleri mukayese edilirse kolaylıkla anlaşılır. Fransa'da ölen bir Victor Hugo'nun ölümünden hemen birkaç ay sonra Türkiyede, 1885 Türkiyesinde, bir Beşir Fuad tarafından biyografisinin yazılması, muharririmizin Avrupanın aktüel meselelerini yakından takip ettiğini gösteren dikkate şayan bir hadisedir.

Şimdi de onu Doğu ve Osmanlı müellifleri üzerinde eğilmiş olarak görelim. Bu noktada muharrir, Avrupa kültürü karşısındaki tavrı ile mukayese edilemiyecek kadar zayıftır. İslâm dünyasına ait malûmattan hemen hiç nasibi olmamıştır, denilebilir. Arapça ve Farsçası sadece mektep sıralarında gördüğü ve okuduğu kadardır "Tekrar edeyim Arapça ve Fars-

(75) Beşir Fuad, s. 26 - 27.
(76) Ay. s. 29.

ça öğrenmek için çalıştık; çalışmamış olsaydık imtihan döner, sınıftan geçemezdik; lâkin çifaide ki öğretmesini bilmediler, öğretmesini bilemediler" (77) her iki lisan için de "Ekseriyet benim gibi bu lisanlardan bir cümle anlamaktan acizdir" demektedir. Bunun yanı sıra "Maarif-i Şarkiyyesi" de zayıftır. Bu za'fın o devir için, bilhassa muarızları karşısında büyük bir eksiklik olduğu aşikârdır. Nitekim birçok polemiklerinde bu yüz den karşısındakilerin istihzalarına maruz kalmıştır. Ahmet Midhat Efendi onun bu eksikliğini şöyle anlatmaktadır "Beşir Fuad Arabî ve Farisiyi yalnız Fatih Rüştiyesinde görülebilecek kadar görmüş, hadis ve tefsir ve kelâm ve tasavvuf gibi şeylerle hiç iştigal etmemiş ve hatta bana kendisinin itiraf eylediği üzere Kur'an-ı azimüşşanı Fransızca tercümesinden ve bizce tefsir demek olacak intikadat-ı Kur'aniyeyi Avrupa lisanlarında görmüş ve kezâlik bir mübahesesinde kendi kalemiyle yazarak itiraf ettiğine göre bazı hükemay-ı İslâmiyenin hulasa-i mesalikine de elsine-i Garbiyeye olan tercümelerinden vukuf peyda eylemiş olmasiyle Müslüman ve Osmanlı olan bir adam için bunların ne yaman noksanlardan addolunacağı muhtac-ı tafsil ve tatvil olamaz" (78). Ahmet Midhat Efendinin şu sözleri hakkındaki kıymet hükmümüzü kitabımızın netice bölümüne bırakarak şimdi de Beşir Fuad'ın Doğu ve İslâm Kültürünü gözden geçirelim.

Beşir Fuad'da İslâm filozofları ve âlimleri arasında dört isme rastlıyoruz İbn-i Sina, El-Hazin, İbn ür Rüşt ve El-Kindî. Bunların hepsi hakkındaki bilgisinin Lewes'in Felsefe Tarihinden nakledilmiş olduğu kolaylıkla düşünülebilir. El-Hazin hakkında esasen Lewes'den tercüme bir fıkrası Envar-ı Zekâ mecmuasında çıkar. Bu yazısında onu riyaziyeci ve göz hakkında ilk doğru bilgileri veren 11. asır filozofu diye tanıtır. El - Kindî de riyaziyenin bütün ilimlerden üstün olduğu iddiasında

(77) Musahebat-ı Leyliyye, TH, 1 KS. 1887 - 2566.
(78) Beşir Fuad, s. 32 - 33.

bir ispat vesikası olarak mühimdir. "Hükemay-ı İslâmiyeden El - Kindî ve İngiliz hükemasından Roger Bacon birçok asır evvel felsefenin ulûm-ı riyaziyeye müstenit olduğunu beyan eylemişlerdir" (79). Diğerleri de Beşir Fuad'ın gözüyle birer m ü n t e s i b i n - i f e n dir "İbn-i Sinalar gibi, el-Hazinler gibi, İbn ür Rüştler gibi, El-Kindî'ler gibi müntesibin-i fen yetişmeğe başladığı tarihten itibaren medeniyet-i Şarkiyye de intıfaya başlamıştı" (80).

Bir defa da Firdevsî'nin ismine rastlarız. O da şairin bilgi üzerine söylediği bir beyit münasebetiyledir "Tüvanâ büved her ki danâ büved (81). Muteriza içinde şunu ilâve edeyim ki, Firdevsî-i Tusî vefat edeli 866 sene oluyor. Halbuki bu mısra bir hakikatı câmî olduğu için 9 asır evvel haiz olduğu tesiri kaybetmek şöyle dursun belki artmıştır. Çünkü müş'ir olduğu fikr-i hakîmane mürur-ı zamanla daha iyi takdir olunmaya başlamıştır. Bundan maada her hangi yerde olursa olsun şu mısraı takdir ve tahsin etmeyecek kimse bulunmaz, yine o şairin söylediği hayalperestane mübalağalı mısralar bu derece mazhar-ı rağbet olamazlar. Hakikati câmi olan bir söz antika gibidir. Eskidikçe kıymeti artar" (82).

Osmanlılara gelince... bunların hepsi muasırdır. İki riyaziyecinin ismine rastlıyoruz. Vidinli Tevfik Paşa (83) ve Mehmet Nadir. Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa Beşir Fuad'ın Harbiyeden riyaziye hocasıdır. Ve İngilizce olarak basılan Linear Algebra isimli mühim bir riyaziye kitabının müellifidir. Beşir Fuad onun hakkında çok hürmetkâr bir lisan kullanır. Devrinin en büyük riyaziyecisi olduğunu söyler "Fen hususunda va-

(79) Musahebat-ı Leyliyye TH, 6 KS. 1887 - 2570.
(80) Mektubat, s. 7.
(81) Bilen kuvvetlidir, mânâsını, Şehname'den alınmış meşhur mısra.
(82) İntikat, s. 69.
(83) Vefatı 1893. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Kerim Erim, Tanzimat ve Müsbet İlimler: Riyaziye s. 12 - 14.

tanımız bu derece mahrum değildir. Vidinli Tevfik Paşa gibi ulûm-ı riyaziyede yed-i tulâ sahibi olan, ulûm ve fünun-ı sairede behre-i kâmileleri bulunan ihtisas etmiş Osmanlıların vûcudu maal iftihar görülmektedir. İşte bu gibi zatlara, hatta Avrupaya karşı, mütefennin ünvanını vermekten çekinmeyiz" (84).

Mehmed Nadir Haver'de, Güneş'de ve bütün hayatında Beşir Fuad'ın en yakın dostlarındandır (85). Kendisinden ve yetiştirdiği talebesinden takdirle bahseder "Halbuki Sokrat buralara çıkmadan evvel meselâ bizim Nadir'in yetiştirdiği talebelerden ulûm-ı riyaziye ve tabiiyeye dair birçok şeyler öğrenmeye mecbur olur" (86). "Nümune-i Terakki" isimli makalesinde de Mehmed Nadir'in kuvvetli bir fen hocası olduğunu söylemekte yetiştirdiği talebeyi takdirle zikretmektedir.

Güneş mecmuasına "Tarih" (87) başlığı ile İslâm medeniyetinin çöküş sebepleri üzerinde dikkate şayan mütalâalarda bulunan Şemseddin Sami de Beşir Fuad'ın takdir ettiği Osman-

---

(84) Mektubat, s. 32.

(85) Mehmed Nadir Bey, nümune-i Terakki ve Şems-ül Maarif mektepleri müdürü ve ders nazırıdır. Muhtemelen "Medrese-i hayriyye" de de hocalık eder. Beşir Fuad'ın oğlu Namık Kemal öldüğü zaman cenazesine "Medrese-i Hayriyye ve Şems-ül Maarif şakirdanı" iştirak etmiştir. (Ceride-i Havadis 18 TS. 1884 - 5850) Bu, Nadir'le Beşir Fuad arasındaki dostluğun derecesini göstermektedir. Tesbit edebildiğimiz makalelerinden birkaçı
Denis Papen, Afak mec. (1299) N. 1, 2, 3, 6, 7.
Cemiyet-i Hükema, Âfak, N. 1, s. 16 - 20.
Kuvve-i Mihanikiyye (1300) N. 3, s. 82 - 88.
Mukaddes bir elma (Newton hk.) Afak N. 4 s. 122 - 128.
Kuvve-i an-il-merkeziyye, kuvvei atalet, hareket-i daimenin butlanı, Haver mec. (1301) N. 4, s. 112 - 115.
Mebahis-i fenn-i mihakiniyye, Güneş mec. N. 3 s. 11.
Fikir, Saadet gaz. 9 KS. 1885 - 2.

(86) Musahebat-ı Leyliyye, TH, 4 KS, 1887 - 2568.

(87) Tarih, Güneş Mec. (1301) N. 4, s. 171 - 185.

lı yazarlarındandır. "Maarif ve Matbuat-ı Osmaniyeye birtakım ciddi eserleriyle birçok hizmet etmiş ve el'an etmekte bulunmuş olan Saadetlû Şemseddin Sami Bey..." (88).

Mizancı Murat Beyle Beşir Fuad'ın iyi anlaşan iki dost olmalarını ihtimal dahilinde görüyoruz. Zira intiharından birkaç sene sonra tamamiyle Beşir Fuad'ın fikirlerini devam ettiren ve realist edebiyat üzerine birtakım makalelerinin Mizan'da neşredildiğini görmekteyiz. Tenkidin edep dairesinde olması hakkında yazdığı bir yazıda Murat Bey hakkında Beşir Fuad şunları söylemektedir "Muallim Naci Efendi Hazretleri aleyhinde birtakım tecavüzat-ı âmiyâneyi şâmil Mizan'da neşrolunan muaheze, hakikaten calib-i istiğrap idi. Mucib-i istiğrap olan şey hakikate münafi, tenakuzla mâli bir bendin izzetlû Murat Bey Efendi gibi munsıf, ciddi ve muktedir bir zatın kaleminden sâdır olması ihtimali idi. Bendeniz Murat Beyefendiyi birkaç seneden tanıdığım cihetle bu ihtimale imkân veremedim. Bilâhare anlaşıldı ki o ihtimali kabul etmemekte haklıymışım" (89).

Fazlı Necib'e yazdığı bir mektubunda da bazı muharirlerin yazılarının edebiyatça mükemmel olduğunu takdir ediyor: "Malûm-ı âlileridir ki her yazı yazan ve ifade-i meram eden, edip ünvanına müstahak olamaz; bizde halen bu ünvana şayan olanlar Kemâl Beyefendi, Ahmed Midhat Efendi, Ekrem Beyefendi, Abdülhak Hamit Beyefendi, Cevdet Paşa Hazretleri, Muallim Naci Efendi, Tarik Muharriri Said Beyefendi ile iktidar-ı edebiyyece bunlara yaklaşanlardır." (90).

Beşir Fuad, Ziya Paşa hakkında da takdirkâr bir lisan kullanır. Onun Ziya Paşayı didaktik bir şair olarak takdir ettiğini anlamak güç değildir. Nitekim Usul-i Talim'in mukaddeme-

(88) Victor Hugo, s. 150.
(89) Musahebat-ı Leyliyye, TH, 23 KE, 1886 - 2558.
(90) Mektubat, s. 7.

sinde "İster isen anlamak cihanı - Öğrenmeli Avrupa lisanı" (91). beytini bu maksatla nakleder.

"Alem-i sühansazîde Ruhi-i Bağdadî'ye meydan okuyan o koca Osmanlı şairinin bâlâdaki beyit ile beyan eylediği hakikatı kabulde tereddüt gösterecek ehl-i temyiz ve idrakten hiç bir kimse tasavvur olunamaz." (92).

Beşir Fuad, lisan hakkındaki beyti yanlış yazması üzerine açılan münakaşa sırasında "12 sene evvel bir kere Ziya Paşa merhumdan dinledim, hatırımda öyle kalmış." (93) demektedir. Bu makale 1886 tarihlidir. Yani Beşir Fuad'ın Ziya Paşa ile görüşmesi 1874 senesinde olmuştur. Abdülaziz'e yaverliği senelerine rastlıyan bu devrede bazı edebî muhitlerde bulunmuş olduğunu uzak bir ihtimal olarak düşünebiliriz.

Namık Kemâl, bir münakaşa dolayısiyle kitabımızın ilgili bölümünde geçecektir. Burada, Beşir Fuad'ın, ölen oğluna Namık Kemâl ismini vermesi üzerine dikkati çekelim. Her ne kadar şiir ve hakikat mevzuunda anlaşamamışlarsa da onun, Namık Kemal'in vatanseverliğine hayran olduğu muhakkaktır.

Nihayet Muallim Naci, Fazlı Necib, Ahmed Midhat ve Mustafa Reşid'in en yakın dostları olduğunu yine ilerki bahislerde ayrıca üzerinde durmak şartiyle burada zikredelim.

BEŞİR FUAD'IN BEDEN YAPISI VE KARAKTERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Son yarım asırda yapılan araştırmalar karakterin, beden yapısı ve verasetle çok yakından ilgili olduğunu göstermektedir. Bununla beraber konunun henüz münakaşa götürür tarafları olması, bu mevzuu Beşir Fuad'da incelerken d e n e m e'den daha fazla bir iddia taşımamıza mânidir. Bundan başka bu

(91) Beşir Fuad bu beyti yanlışlıkla "Bilmek istersen cihanı Öğren ecnebi lisanı" diye yazar. Bu hatâ gürültülü bir polemiğe sebeb olur.

(92) Usûl-i Talim. Mukaddeme, s. 3.

(93) Muallim Naci'ye mektup, Saadet, 27 E 1886 - 521.

gibi bahislerin başlıca ana kitabı olan "Baden yapısı ve karakter" (94). süjeyi bizzat görerek, fotoğraflarını inceliyerek müşahede, tecrübe ve anketler neticesi elde edilen kat'i riyazi kıymetlere dayanan bir araştırmayı icabettirmektedir. Ancak yaşayan şahıslara tam mânasıyla tatbik edilmesi mümkün olan bu metodla Beşir Fuad'ın ruh ve beden yapısı münasebetleri üzerine eğilmenin güçlüğü, hattâ imkânsızlığı aşikârdır. Onun, bu müşahadelere bir mesnet olabilecek fazla sayıda fotoğrafı dahi yoktur. Yalnız, yeni Türk edebiyatında, bu sahada yapılmış bir deneme, Profesör Mehmed Kaplan'ın Tevfik Fikret'in beden yapısı ve karakterini araştırması bize bu konuda da aynı usulu tatbik etmek cesaretini vermektedir (95).

Beşir Fuad'ın beden yapısını tesbit edebilmek için elimizdeki bütün vesika iki fotoğrafı ile Ahmed Midhat Efendinin kitabındaki tavsiflerden ibarettir.

Önce Ahmed Midhat Efendinin Beşir Fuad üzerine müşahade ve intibalarına bakalım. Matbaadaki ilk tanışmalarında "Gayet yakışıklı bir asker içeriye girdi. Pek serbest ve mütebessim bir tavırla yanıma sokulup elini uzattı... nahif ül bünye, kendüm - gün (=buğday renkli) bir arap çocuğu göreceğimi tevehhüm edip dururken vehmimdeki galatın tahakkuku üzerine şaşırdım kaldım. Mahaza karşımdaki çehre o kadar güzel, o kadar sevimli ki intizarımın hilâfı zuhur etmesi beni derhal memnun etti... Güzel yüzlü Fuad bu meziyetine zamimeten bir de güzel sözlü olduğundan..." (96) demektedir. Ahmed Midhat'ın bu ilk intibamdan Beşir Fuad yakışıklı, güzel ve tahmininin aksi çıktığına göre beyaz tenli ve kuvvetli bir bünyeye sahip bir insan imiş. Nitekim ayni kitabın "Beşir Fuad nasıl bir adamdı?" başlıklı bölümünde de Beşir Fuad'ı biraz daha sarih olarak şöyle tavsif ediyor: "Uzuna karip orta boylu, tık-

(94) Ernst Kretschmer, Beden Yapısı ve Karakter.
(95) Mehmed Kaplan, Tevfik Fikret, s. 44 - 48.
(96) Beşir Fuad, s. 8, 11.

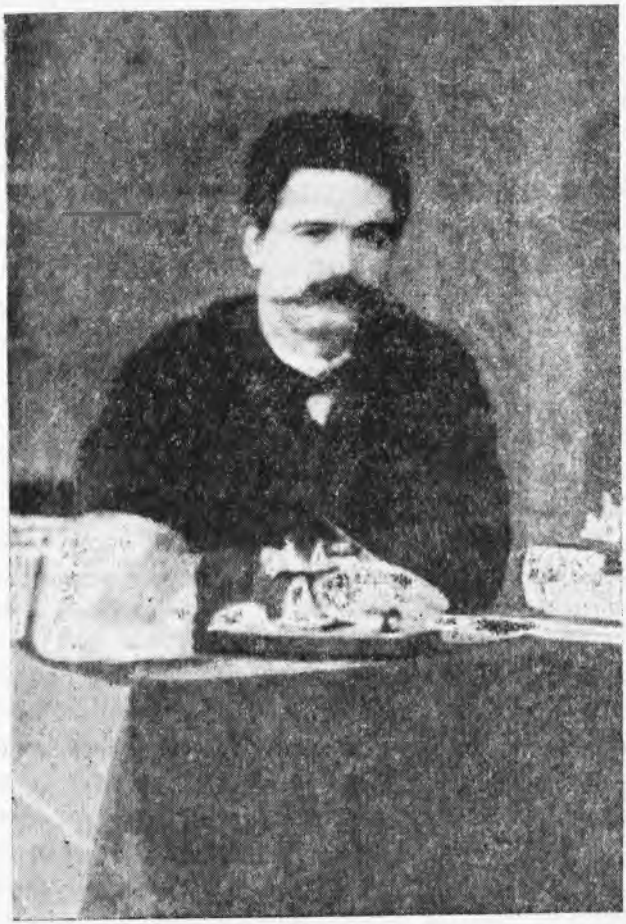
naz vücutlu, gayet mütenasip endamlı, kaviyy ül bünye bir baba yiğit olup beyaz penbe bir çehre üzerinde siyah ve gümrah bir çift kaş ile kumral bıyıkları cemalinin ziynet-i esasiyesi olduğu gibi mütenasip ağzı ve burnu ve yumru çenesi ve gayet güzel dişleri her görenin nazar-ı muhabbetini celbedecek bir cemal-i merdane teşkil ederdi. Hele gözünden saçılan zekâ nurları ilk nazarda kendisinin gayet seri' ül intikal bir genç olduğunu tanıttırırdı. Ahlâk cephesine gelince Tavrı gayet cerbezeli, mübahesesi epeyce gürültülü, muhavereyi pek sever, münazırından ziyade kendisi söyler... Hin-i mübahesede asla kendisini hiddet ve gazaba mağlûb etmez, karşısındaki münazırı katiyen gücendirecek bir şemme-i istihfafda bile bulunmaz, en şiddetli mübaheselerde çehresi yine mütebessim bir zat idi. Yiğitlik, kahramanlık dâvasında idi, fakat yiğitlik ve kahramanlık ile edepsizliğin arasını pek güzel farketmiş olduğundan cesaret ve şecaatını umur-ı hasisede bile göstermek için şuna buna tasallutu ve kuvve-i bazusuna müracatı asla görülmemiştir... Gönlü gani, hırstan âri bir adam olup sahavetini Hatemler derecesine vardırmış denilse pek mübalağaya hamlolunmaz... "Tenezzül etmem" sözü dahi vird-i zebanı olup çehresi lâtif, mütebessim cenab-ı âli her hali mütevaziane şen, şuh - meşreb lâubali bir baba yiğit idi." (97).

Beşir Fuad'ın görebildiğimiz iki fotoğrafı Ahmed Midhat'ın verdiği beden yapısı ve fizyonomisi hakkındaki bilgiyi teyid etmektedir. Bu iki resimden biri İntikad'ın iç kapağında yer alan "Abdullah Biraderler" in bir fotoğrafından kara kalemle çekilmiş bir kopyadır. Diğeri de önce Malûmat Mecmuasında çıkan, bilâhare Beşir Fuad'dan bahseden ansiklopedilere konan fotoğraftır (98)..

---

(97) Ay. s. 18 - 22.

(98) Malûmat mec. c. VIII, (1316) N. 179, s. 1190. 13 H. 1889. Fotoğrafın altında şu satır var: "Meşahir-i muharrirînimizden müteveffa Beşir Fuad Bey" Beşir Fuad'ın ölümünden on iki sene sonra ve herhangi bir mülâhaza olmaksızın konulmuştur.

Bu ikinci resim (99) başı açık ve bir yazıhane önünde oturmuş olarak hiç olmazsa yarı belinden daha yukarısını gösteren bir portre olduğu için bu konuda işimize daha fazla yaramaktadır. Fotoğrafa ve Ahmed Midhat'ın yukarıdaki tarifine göre Beşir Fuad pek az atletik'e temayül eden ve umumî olarak piknik diyebileceğimiz bir beden yapısı arzetmektedir. Bu bilgimizle Kretschmer'in kayıtlarını karşılaştırırsak tipin genel görünüşünü ortaya çıkarabiliriz. Uzuna yakın "Orta boy, tıknaz bir endam, omuzlar arasına oturtulmuş kısa ve kalın bir boyun, bunun üstünde yumuşak bir çehre, aşağıya doğru genişleyen mukavves göğüs, eller yumuşak ve nahif yaratılıştadır. Omuzlar yuvarlak, kısa ve kalın bir boyun, omuzlar arasında öne doğru eğilmiş olduğu için hafif kamburumsu. Yüz yuvarlak ve yumuşak hatlariyle temayüz etmekte" (100). Yüz "genişçe, yumuşak ve yuvarlakçadır. Bu yüzün üstünde kafa büyük, yuvarlak, geniş ve derindir. Yanaklar ve burun kırmızıya çalar. Çenenin altında ve etrafında yağ toplanmıştır. (gerdan teşekkülü). Gayet güzel, kuvvetli ve bir mânâ ifade eden bir baş. Alınla yüzü ayıran hat üst kenarı ve yumuşak bir çene alt köşeyi teşkil etmek suretiyle yüzün umumî yapısı bir beşgen arzetmektedir. Burun orta büyüklükte, gözler küçük ve çukurda, alın geniş ve mukavvestir" (101).

Bu beden yapısına tekabül eden karakter siklotüm'dür (102). Siklotüm mizacın Beşir Fuad'a tatbik edilebilecek tipi faal, becerikli ve amelî tipdir. "Taze, hareketli, canlı ve akl-ı selim sahibi. İşleri başından aşkın. Yorulmadan çalışırlar. Çok mütenevvi bazan da yeni şeyler yapmak arzusunu taşırlar. Tam mânâsıyla müşahhas ve amelî işler yapmağa mütemayildirler. Mevki ve şöhret hırsı varsa da, bu hal daha ziyade huzurlu ve emin bir benlik hissinden gelir. Müteaddit cep-

(99) Resmin aslını fotoğraf olarak Nigâr Galib Ulusoy'da bulabildik.
(100) Beden yapısı ve karakter s. 31 - 32.
(101) Ay. s. 67 ve devamı.
(102) Ay. s. 218.

heli ve pragmatik tabiatlıdırlar (103). Müşahhas ve eşyaya müteveccih tefekkür tarzı, r e a l i z m mücerret düşünme noksanlığı (104), objektifleştirici ve eşyaya müteveccih tasvir bu karakterin belli başlı vasıflarıdır. Kretchmer 19. asırda, bilhassa tabiat âlimlerinde piknik tiplerin bariz bir sayıda ekseriyeti teşkil ettiğini tesbit etmiştir. Bunların çalışma istikameti tamamiyle müşahhas ve ampriktir. Eşyanın bizzat kendisini doğrudan doğruya seyir ve müşahede etmekten zevk alırlar. Fazla nazarî olan her şeye, metafiziğe, hassî tecrübe sahasında sağlam, sabit ve özlü bir şekilde tesis ve isbat edilemiyen her nevi felsefe ve ilâhiyat iddialarına karşı büyük bir antipati duyarlar. Herkesçe anlaşılabilen makaleler vasıtasiyle devamlı olarak neşir ve tamim eylemek meyli vardır (105).

Kretschmer'in tecrübe ve müşahedelerinden hülâsa ederek seçtiğimiz bu vasıflarla Beşir Fuad'ın şimdiye kadar bahsettiğimiz hususiyetleri mukayese edilecek olursa, şayan-ı dikkat bir benzerlik görülür.

Karakterlerin bu umumî tasnifi ile ruh hastalıklarının tasnifi arasında da bir münasebet kuran psikologlar, piknik tiplerin m a n i e d e p r e s s i v e 'e müsait ve mütemayil olduğunu söylemektedirler (106). Bu müşahede ve hüküm Beşir Fuad'ın intihar sebepleri üzerinde araştırırken daha rahat düşünmemizi temin edecektir.

Veraset meselesine gelince. Beşir Fuad'da bu problemi incelememize eldeki vesikaların azlığı pek imkân verememektedir. Sicill-i Osmanî'ye göre "müstakim, sadık" (107) olan Hamdi

(103) Ay. s. 223.
(104) Ay. s. 252.
(105) Ay. s. 281 ve devamı.
(106) Beden yapısı ve karakter, s. 39; C. Dwelshauvers (çev. M. Şekip Tunç) Psikoloji s. 492; Mazhar Osman Uzman, Tababet-i Ruhiye c. I, s. 297.
(107) Sicill-i Osmanî c. II, s. 312.

Mahmud Paşadan, ve "pek sahî" (108) olan babası Hurşit Paşadan bu vasıfların intikal ettiğini düşünmek mümkündür. Délire de persécution'a müptela olan annesine gelince, bunun Beşir Fuad üzerinde gerek irsen, gerek bir deli olma fobisi olarak tesiri bulunduğunu zannediyoruz. Müteakip bahiste buna temas edeceğiz.

BEŞİR FUAD'IN İNTİHARI

Pek az intihar vakası Beşir Fuad'ınki kadar zaman bakımından ani, mahiyet bakımından sebepsiz ve şekil bakımından dikkate şayan olmuştur. Bu vaka üzerinde yapılacak etraflı bir araştırma bir devrin içtimaî krizini ortaya koyacağı gibi, bizim bir asırdan beri Avrupaya yönelme gayretleri içinde tuttuğumuz hatalı yolun bir cephesinin nesiller üzerindeki yıkıcı tesirini görmek bakımından da faydalı olacaktır. Ancak bizim bu bahiste yapacağımız şey malzemeyi ortaya koymak ve intihar sebebi üzerinde şu monografimiz için kâfi derecede bir araştırma yapmaktan ibaret olacaktır.

1887 senesi başlarında Beşir Fuad hummalı bir yazı hayatı içindeydi. Tercüman-ı Hakikatte "Musahebat-ı Leyliyye" başlığı altında dokuz gün sürecek bir tefrika, Voltaire kitabı hakkında Ahmed Midhat Efendinin tenkitlerine cevap yazıyor, aynı zamanda yine bu kitap üzerine Osmanlı matbuatında yer alan tenkid ve tarizlere karşı bir takım "makale-i cevabiyye" ler kaleme alıyordu. Diğer taraftan da içinde yaşadığı Sırp ve 93 muharebelerini göz önünde tutarak Osmanlı ve Avrupa milletleri ordularını silâh ve harp tekniği bakımından mukayese eden uzun yazı serilerine devam ediyordu. Bu arada İstanbul'a gelen ecnebi tiyatro kumpanyalarının oyunlarını kaçırmıyor ve onlar hakkında bir takım tenkid tecrübelerinde bulunuyordu. Nihayet yazdıkları kitaplar için kendisinden takriz isteyen Mustafa Reşid, Tahir Kenan gibi dostlarının ricalarını yerine geti-

(108) Mezardan bir sada.

riyor, uzun uzun takrizler yazıyordu. Yazıları bazan Muallim Naci'nin Saadet Gazetesinde çok defa da Ahmed Midhat'ın Tercüman-ı Hakikat'inde neşrolunuyordu. Devam ettirmesi gereken bir çok münakaşa, cevap vermesi beklenen birçok tenkit yazısı olduğu kadar kendi ifadesiyle biraz aşağıda göreceğimiz gibi yeniden yazmağı ve tamamlamağı tasarladığı daha pek çok eseri olacaktı. İşte bir yığın makalenin (109) ve projelerin kesifleştirdiği az çok düzenli bir hayatın birdenbire bir intiharla sona ermesi beklenir şey değildi. Nitekim intihar haberini veren o günkü gazetelerde bu sürpriz - hadise karşısında gizliyemedikleri bir hayret ve heyecan görülmektedir. Aşağıya naklettiğimiz yazı, haberi polis zabıtlarından istifade ederek veren Tarik Gazetesinden aynen alınmıştır (110)

Beşir Fuad Beyin İntiharı

"Muharririn-i Osmaniyeden Beşir Fuad Bey evvelki gece Babıali civarında, Nallı Mescit Mahallesinde vaki hanesinde (111) facialı bir surette intihar etmiştir.

Bu babda merci-i resmisinden istihsal ettiğimiz malûmata nazaran mumaileyh leyle-i mezkûrede saat üç raddelerinde (112) hanesine gelmiş ve icrasını evvelce kararlaştırmış olduğu madde-i intiharın fiiliyatına başlamıştır. Kabl'el intihar

---

(109) 1887 senesi başından, intihar ettiği 5 Şubat tarihine kadar 26 makale neşretmiştir. Hatta ölümünden sonra da on gün içinde on bir yazısı daha çıkmıştır.

(110) Tarik, 7 Ş. 1887 - 1033. Ahmed Midhat, Beşir Fuad isimli kitabına da bu gazetedeki haberi nakletmiştir (s. 52 - 60)

(111) Beşir Fuad bir mektubunda bu evin adresini verir Bendehane, Cağaloğlu yokuşunda kâin olup 12 numara ile murakkamdır. Kitapçı Arakel Efendinin dükkânının karşısında olduğundan bulmakta güçlük çekmezsiniz. (Mektubat s. 17) Arekel Efendinin dükkânı yıkılan Maarif Kütüphanesinin yerinde idi. Buna göre Beşir Fuad'ın evi bugünkü Rıza Koşkun Matbaasının bulunduğu yerde veya ona yakın olmalıdır.

(112) 5 Şubat Cumartesiyi Pazara bağlıyan gece alafranga saat 21 de.

bazı mahallere suret-i intiharına dair zabıtaya müteaddit varakalar yazıp kütüphanesinin üzerine bırakmış ve badehu kokain namındaki mübtil-i his cism-i mahlûlu kat'edeceği noktalara vehle-i ulâda şırınga ederek o noktaların hissiyatını mahvettikten sonra kolundaki şiryan-ı adûdu dört yerinden kat'ettiği gibi a r t è r e c a r o t i d e nam damarı dahi keserek (113) ve kalemi eline alarak seyelan etmeye başlıyan kanın vücuduna bahşetmekte olduğu tesirat-ı hissiyat-ı mevtiyyeyi tahrir etmiştir ki Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinde mahfuz olan ve hun-alûd bir halde bulunan varakada aynen şu ibarât mündemiç bulunmuştur (114)

Suret-i Varaka

"Ameliyatımı icra ettim, hiç bir ağrı duymadım. Kan aktıkça biraz sızlıyor. Kanım akarken baldızım aşağıya indi. Yazı yazıyorum kapıyı kapadım, diyerek geriye savdım. Bereket versin içeri girmedi. Bundan tatlı bir ölüm tasavvur edemiyorum. Kan aksın diye hiddetle kolumu kaldırdım. Baygınlık gelmeye başladı."

Müteveffay-ı mumaileyh hilal-i intiharda son tarihçe-i hayatı olmak üzere şu varakayı yazabildikten sonra saat sekiz

---

(113) Fransızca Le Moniteur Oriental gazetesinden Meş'um projesini boğazından ve sol kolundan enjeksiyonla kokain zerkederek tatbike karar vermiştir. Bir usturayla önce kolunun atar damarını 4 ayrı yerden açmış ve boğazını kesmiştir." (7 Ş. 1887 - 1109) Kendi ifadesinden "İntiharımı da fenne tatbik edeceğim; şiryanlardan birinin geçtiği mahalde cildin altına klorit kokain şırınga edip buranın hissini iptâl ettikten sonra orasını yarıp şiryanı keserek seyelân-ı dem tevlidiyle terk-i hayat edeceğim." Mezardan bir sada.

(114) "Mektupları gibi düzgün olmayıp kudreti kalmayan bir destin yazabileceği surette kâğıdın şurasına burasına perakende, perişan yazar imiş. Kâğıt dahi kanla mülemma olmuş" Beşir Fuad, s. 50.

raddelerinde (115) bir halet-i bihuşide düşerek saika-i evca-ı mevt ile bağırmağa başlamış (116) ve binaenaleyh feryad-ı canhıraşı efrad-ı ailesi tarafından işitilmekle derhal Nuru Osmaniye civarında sakin doktor miralay İzzetlû Nafiz Beyefendi (117) celbedilmiş ise de hatime-i kelâmı olmak üzere "Doktor! Ne uğraşıyorsun, beş dakikalık ömrüm kaldı." diyebilerek tekmil-i enfas-ı ma'dude eylemiştir.

Gerek mahall-i intihar ve gerek odanın dışarısı ve hele elbisesi al kanlara boyanmış idi.

Vuku-ı intiharından evvel canib-i zabıtaya yazmış olduğu varaka dahi aynen şudur

Suret-i Varaka

Canib-i zabıtadan gelecek tahkik memuruna "Size anlatmağa mecbur olmadığım bazı esbabtan dolayı terk-i hayata mecburiyet gördüm. Kendi kendimi öldürdüm. Benim yazım ve imzam alem-i matbuatta bulunan muharrirlerce malûmdur. Bi-

(115) Moniteur'e göre geceyarısı bire doğru.

(116) "Tamam üzerine baygınlık gelmeğe başlayınca feryad ve figan eylediği bazı gazetelerde yazılmış ise de doğru değildir. Yalnız uşağını çağırmak için seslenerek uşak geldiği zaman dahi kanının kâffesi akmak için elinden tutarak kolunu şiddetle sarsmasını herife emreylemiş. Herif bu müthiş hali görünce velveleye başlıyarak kadınlar koşmuşlar" (Beşir Fuad s. 51 - 52). Ahmed Midhat Efendi Beşir Fuad'ın yakın dostu olduğuna göre ailesinden soruşturmuş olmalıdır. Bununla beraber Ahmed Midhat'a göre yanlış yazan gazete nasıl Beşir Fuad hakkında can acısından bağırdığı intibaı bırakıyorsa, uşağını çağırıp kanının daha sür'atle boşalmasını istemesi de aynı şekilde artık ıztıraba tahammülü kalmadığını, belki de kokainin tesirinin azaldığını göstermektedir.

(117) O senelerde miralay, bilahare Müşir doktor Nafız Paşa (1839 - 1929). Otuz küsur sene tıb fakültesinde hocalık yapmış dirayetli bir doktorumuzdur. Mesleğine dair telif, tercüme birçok eseri vardır. Beşir Fuad'ın dostlarındandı.

naenaleyh beyhude işgüzarlık edeceğim diye zaten matem içinde bulunacak familyam azası hakkında bi-lüzum tahkikata girişip de onları iz'aç etmeyiniz. Şu itirafnamem intiharın vukuunu müsbittir. Sizin vazifeniz kâğıdı alıp bir jurnal ile makamına takdim etmekten ibarettir."

Zeyl

"Vücudumu teşrih olunmak üzere Mekteb-i Tıbbiyeye teberrüan bahşettim. Cenaze oraya naklolunmalıdır" Beşir Fuad.

Müteveffayı mumaileyh, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ders nezaretine yazdığı bir kâğıtta dahi cesedini mektebe hediye ettiğinden bahisle teşrihini rica etmiştir. Esbab-ı hakikiyye-i intiharına dair bir zata yazıp kezalik Zaptiye Nezaret-i Aliyesinde bulunan bir varaka-i mufassalada (118) madde-i intihariyeyi fenne tatbiken icra edeceğini ve bu babda âlem-i fenne yadigâr olmak üzere bir varaka yazacağını bildirdikten sonra intiharın esbab-ı hakikiyyesini imâle-i kelâm ederek validesi merhume müptelay-ı illet-i cünun olmak hasebiyle bazı huzzak-ı etıbba ile vukubulan mübahesat-ı fenniyesinde illet-i mezkûrenin bittevarüs kendisine intikal edeceğini söylediklerini beyan ve binaberin âtiyen öyle bir illete duçar olmamak için başına sülükler koyup gayetle ferah yaşaması muktezi idüğünü ityan eylediklerini ve bu cihetle ameliyat-ı lâzimeyi icra etmiş ise de daima kalbini âlâm ve ekdar-ı dünyeviyeden vareste ve âzade bulundurmak için bir takım masarif ihtiyar edip servetini izaa ettiğini ve işte bu esbab-ı mübremeden dolayı zaten tasavvur ettiği intiharı icra eylediğini alâ vechittafsil tasvir eylemiştir, ki varaka-i mebhusün anha mavi posta kâğıdına yazıldığı halde tam dokuz sahifelik yer tutmuştur.

Zabıtanın icra ettiği tahkikatı resmiyeden müteveffanın

(118) Ahmed Midhat Efendiye bıraktığı ve "Mezardan bir sada" başlığını taşıyan mektup.

yirmi bin liralık servetini izaa ettiği anlaşılmıştır (119). Bazı huzzak- etibba mumaileyhin intihardan pek az evvel dimağına ihtilâl târi olarak bu işe cüretyab olduğunu söylüyorlar.

İşte bu babdaki tahkikat-ı resmiyemiz bundan ibarettir.

Zavallının naşı dünkü gün usulü veçhile ba'd el keşif kaldırılmış ve Eyub civarında defnedilmiştir."

İki gün sonra, yukardaki haberin içinde zikredilen Ahmed Midhat'a yazdığı son mektup "Mezardan bir sada" başlığı ile neşredilir (120). Bu mektupta Ahmed Midhat Efendiye "Ey hakîm" diye hitabetmektedir. Beşir Fuad'ın nadir insanlar hakkında kullandığı bu ünvan onun Ahmed Midhat'a çok inanmış olduğunu göstermektedir. Nitekim bu mektubuna da şöyle başlamaktadır "Berhayat iken pek çok lütuf ve iltifatınızı görmüştüm. Hissiyat-ı minnetdaranemi son nefesime kadar muhafaza eylediğimi ispat etmek için kalemimden çıkan son satırları size hitaben yazıyorum."

Şimdi Beşir Fuad'ın bu mektupta, intiharı hakkında ileri sürdüğü sebep ve mülâhazaları değerlendirmeğe çalışalım: "İntihar niyeti bende iki seneyi mütecaviz oluyor ki mevcuttur. Yalnız vakt-i merhununa talik etmiş idim. Bu vakit de geçen hafta hulûl etmişti. Ancak şairlerin tarizatını cevapsız bırakmamak için bir hafta daha tehire mecbur oldum. Gerçi bazı tarizat daha varsa da onları şayan-ı ehemmiyet görmediğim için niyetimi kuvveden fiile çıkarıp daha ziyade tecil etmeyi münasip görmedim." Şu son bahsettiği ve intiharının bir hafta teciline sebep olan tarizat, şiir ve hakikat mevzuunda açılmış olan münakaşadır ki, kitabımızın hususi bölümünde zikredilecektir. Asıl üzerinde durmak istediğimiz nokta Beşir Fuad'ın intihara

(119) Ahmed Midhat'a göre gazetenin verdiği bu haber yalandır, yanlıştır, mübalagadır." İki üç senelik sefahette üç bin liradan az para yemiş" demektedir. (Beşir Fuad, s. 130).

(120) 9 Ş. 1887 - 2599 tarihli Tercüman-ı Hakikatte tamamı, 10 Ş. 1887 - 636 tarihli Saadet gazetesinde de "Sebeb-i İntiharım" kısmı çıkmıştır. Ayni mektup Ahmed Midhat'ın kitabında da vardır (s. (61 - 85).

iki sene önceden niyet etmesidir. Elimizde bulunan mektupları ve bazı yazıları iki seneden beri kendini intihara hazırlıyan bir adam intibaı vermemekte, bilakis uzun vadeli bir yazı hayatının projelerini, hazırlıklarını göstermektedir. Bunlardan fizyolojiye ait "Midenin Hadimleri" (Bir lokma ekmeğin tarihi'nin devamı), Beşer'de bulunmıyan "Tenasül" bahsi, Beşer'in üçüncü cildi; lisan öğretici kitaplardan "Usûl-i Talim Miftahı", Fransızca elifba psikolojiye ait bir eser: "Mebhas-i Ruh". Askerî makalelerini toplıyacağı "Mübahesat-ı Askeriyye"; Comte, Littré, Claude Bernard, Paul Ber, Emile Zola'nın tercüme-i halleri, Fazlı Necib'le mektuplaşmaları nihayet şiir - hakikat üzerine yapılan münakaşaları toplıyan bir eser olmak üzere sayısı onu geçen bir neşriyat listesi çıkarabiliyoruz. Bu projelerinden bahsettiği en eski mektubu Fazlı Necib'edir ve 7 Eylül 1886 tarihini taşımaktadır. Sonuncusu ise Tercüman-ı Hakikatte Ahmed Midhat'a verdiği cevaptır. 7 Kânunsani 1887 tarihli yazıdır. Yani önceki, intiharından 5, sonuncusu bir ay evveldir. Son haftalarına kadar yazmayı, neşretmeyi düşündüğü kitaplardan bahseden bir insan iki seneden beri intihar fikrini kafasına koymuş olabilir miydi? Meselenin buraya kadar olan kısmı hayır cevabını vermeyi gerektirmektedir. Şimdi Beşir Fuad'ın yine bizzat kendi ağzından intiharı için ileri sürdüğü sebepleri gözden geçirerek bu tezadı telife çalışalım. Ahmed Midhat'a yazdığı mektubun son kısmında sebeb-i intiharım başlığı ile bunu şöyle izah etmektedir "Validem tecennün etmişti. Kendisinde hezeyan-ı tezallümî (délire de persécution) vardı. Etıbbadan Mongéri'yi getirttim (121). Muayene ettikten

(121) Baba ve oğul Mongéri'ler İtalyandır. Her ikisi de Türkiye'de modern akıl hastalıkları tababeti sahasında hatırı sayılır hizmetler etmişlerdir. Mongéri Père tımarhaneleri ıslâh etmiş, uzun yıllar Toptaşı hastahanesi başhekimliğinde bulunmuştur. "Notice statistique sur l'asile des aliénés Sulimani à Constan-

sonra bu yolda mecaninin ya nefsini telef etmek veya diğerini boğmak ve katletmek veyahut mangalı devirip yangın çıkarmak ihtimali olduğunu ve kendisini evde alıkoymak tehlikeli olup darüşşifaya nakli elzem bulunduğunu söylemişti. Evde alıkonulup da şayet telef-i nefs edecek olursa başlıca varisi ben olduğumdan kimse bu keyfiyetin kaza olduğuna inanmıyacak ve herkes miras yemek kastiyle marize kasten dikkat edilmediğine zahip olacaktı. Hususiyle tabibin ihtarı nazar-ı itinaya alınmadığı surette belki kanunen bir mesuliyet terettüp edebilirdi. Bundan başka mütalâa-güzarım olan kütüb-i tıbbiye de tabibin kavlini teyid ediyordu. Ezcümle Tardieu'nün "Emraz-ı Dahiliye" si. Şu esbab-ı mülahazatın ilcaatiyle validemi darüşşifaya götürmeğe mecbur oldum. Ancak böyle bir vakanın insan zihnine ne derece tesiri olacağı muhtac-ı tafsil olmadığından o zamanlar fikrimce bir perişanlık hasıl oldu. Bundan maada validemin avukatları elinde arapsaçı gibi karmakarışık olmuş davaların vekâletini kendim deruhte edip bunları yoluna koymak ve hakkı zahire çıkarmak için de uğraşmakta ve mehakimin bazı münasebetsiz ahvali asabımı tahriş eylemekte olduğundan bu cihetten de zihnime bir yorgunluk gelmişti. Bunların neticesi olarak kendimde ihtilâl-i şuurun alâim-i iptidaiyesini müşahede etmeğe başladım. Kütüb-i tıbbiyeye vukufum hasebiyle cinnetin ırsen intikal eder bir hastalık olduğunu dahi bildiğim cihetle merakım (122) tezayüt etti. Bu merakın tabii bir suitesiri oluyordu. Nihayet ben de Mongéri'ye müracaat

---

tinople" isimli bir eseri vardır.

Mongéri Fils ise Şişli Fransız ve Balıklı hastahanelerinin akliye kısmında baştabibdir. "Notizen über die irrenhauser Constantinopels" isimli bir eseri vardır. (Mazhar Osman Uzman, Tababet-i Ruhiye c. I, s. 52 - 83) 1887 senesinde baba ve oğul Mongéri'ler, her ikisi birden İstanbul'da icray-ı tababet etmekte olduklarından Beşir Fuad'ı ve annesini tedavi edenin hangisi olduğunu tesbit edemedik.

(122) Merak kelimesini o devirde, burada olduğu gibi, malihülya = mélancolle mânâsında kullanıyorlar. (Lügat-ı tıbbiye'den)

ederek kendimi gösterdim. Evvelâ beynime sülük yapıştırmayı tavsiye etti. Saniyen de eğlence ile merakımı defetmenin çaresini bulmaklığım lâzım olduğunu söyledi. Sülükleri birkaç defa yapıştırdım. Diğer taraftan da sefahete başladım. Vakıa bunların faydasını gördüm. Pederim pek sahî, validem haysiyet ve vekarını muhafaza etmek için paraya bakmamak lazımdır fikrinde olduğu ve ben onların sûlbünden gelip yine onların terbiyesini gördüğüm cihetle hem fıtraten ve hem terbiyeten cömertliğe meyyâl idim. Âlem-i sefahette bu cömertliğin tevlid edeceği netayiç malûm ise de fıtratımı tağyir etmek mümkün olmadığı gibi malımı muhafaza etmek için şuurumu kaybetmeyi de tecviz edemediğimden biz masarife koyulduk. Masrafı bol ettikçe tabiî sefahet kapıları da kendiliğinden açılmaya başladı. Bundan maada âlem-i sefahete düşmüş olan bazı bîçarelerin haline acıdığım cihetle bunlardan bazılarını o âlemden kurtarmak istedim. Bu niyetle birini kendime metres edip onsekiz ay kadar muhafaza ettim. Yalnız intihapta kusur ettiğimi, benim şayanı merhamet gördüğüm hakikatte ona müstahak olmadığını bilahare anladım. Başımdan defettim.

Fakat on sekiz ay zarfında da epeyce para sarfettim. Sonra buna rağmen başkasını buldum. Meseleyi uzatmıyalım. Bununla da bir müddet muaşeretten sonra kendisini Fransa'ya gönderdim. Fakat tesadüfat-ı garibeden olarak Fransa'dan bana gönderdiği ilk mektupta kadın gebe olduğunu yazdı. Ben de tabiî avdet eylemesini yazdım. Kadın geldi. Kuzguncukta bir ev tuttuk. Orada oturduk. Geçenlerde bir kız çocuğu dünyaya geldi.

Ancak bu bizim eksilmemiz iptidaları bir dereceye kadar evce müsamaha edildiyse de sonraları hüzün ve kederi mucip olmıya başladı. Eve geldiğim vakit zevcem niçin her akşam gelmiyorsun, diye serzenişler eder ağlar. Evde birkaç gün kalıp ta Kuzguncuğa gittiğim vakit sen benden bıktın, diyerek metresim ağlar. Ben iki cami arasında bînamaz gibi kaldım. Hiç birine dert anlatmak mümkün değil. Vakıa metres terk olunsa

buna bir netice verilemiyecek ise de her arzunuzu yerine getiren, bir kabahatı olmıyan ve fazla olarak bizden bir de çocuğu olan bir kadını ağlata ağlata defetmek nasıl tecviz olunur? İşte şu birkaç hafta zarfında böyle bir müşkül mevkide bulunmağa başladım. Bundan kurtulmağa çare olarak intihardan evlâ bir şey görmedim. Ama intihar fikrim bir kaç haftalık değildir. Masarifim servetimle mütenasip olmadığı ve bunun bir gün tamamiyle tükeneceği öteden beri meçhul değildi. Ancak taahhüdatı ifa etmemek veya kabahati olmıyan bir kadını masrafından dolayı terkeylemek vicdanıma muvafık gelmiyor. İhtimal ki eğlence ve cümbüşlerin de bu fikri takviyeye yardımı oluyordu. Binaenaleyh daha bir senelik yaşayabildiğim müddetçe yaşarım ve mümkün olmadığı anda intihar elde bir dedim; ve böyle bir neticenin muhakkak olması beni asla eğlencemden menetmedi. Âdeta bu fikri, yaz gelirse Kâğıthaneye gideceğim gibi telâkki ettim.

Servetimin kâffesini itlâf etmedim. 1500 lira kıymetinde akar olarak malım var. Bunu da dörde taksim ettim. Birini zevceme ikisini iki oğluma ve dördüncüsünü metresimden olan kızıma devrettim. Bu parayı ben nihayet iki senede bitirebilirdim. Sonra çocuklarım açıkta kalacaktı. Bunlar için müşteri arkasından koşmağa tenezzül edemem. Giresun'daki han için bazı müşteriler başvurdular. Ancak ucuzca kapatmak istediler. Ben de razı olmadım. Bundan başka iki tarafın ağlaması da beni bîzar etti. İntihar vasıtasiyle kendimi bu halden kurtardım. İşte telef-i nefs etmekliğim bundan neş'et etti" (123). Beşir Fuad.

Şu mektuba bakılırsa Beşir Fuad'a göre meselenin tek sebebi servetinin, ailesini geçindiremiyecek kadar azalıp tükenmekte oluşudur. Beşir Fuad için böyle bir sebebi varid göremeyiz. Kendi arzusu ile askerlikten ayrılan ve her an geri dönebilme imkânlarına sahip, üstelik ailesini geçim sıkıntısında bı-

(122) Mezardan bir sada, TH. 9 Ş. 1887 - 2599. Aynı kısım A. Midhat, Beşir Fuad, s. 73 - 82.

rakmamayı düşünen bir insan için sırf bu sebepten intiharın abes olacağı âşikârdır. Üstelik Beşir Fuad gibi devrin Türkiyesinde müsbet ilimler bakımından az insana nasip olmuş bir malûmatın ve üç yabancı dilin sahibinin de para sıkıntısı çekmesi imkânsızdır. Ahmed Midhat kalemi vasıtasiyle de geçinebileceğini söylemektedir "Saye-i şâhânede mekâtip-i âliye muallimlikleri âdetâ müstevface maaşlı hizmetler olduktan maada bir adamın bir kaç muallimliği uhdesinde cem eylediği ve bir kaç gazeteciye, birkaç kitapçıya birden âsâr verdiği görülmektedir. Beşir Fuad, hizmet-i kalemiyesinden istifade-i nakdiyede bulunmuyordu. Birkaç eserinden aldığı ücret hemen bir lâtifeden ibarettir. O iktidar ile mütenasiben çalışsa aylığı lâekal elli liraya getirebilirdi" (124). Görülüyor ki, Beşir Fuad'ın intihar ederken ailesinin geçim sıkıntısını ileri sürmesi hakiki sebebi örten bir bahaneden başka bir şey değildir. Velev kendisi bu bahaneye inanmış olsa da. Biz yine annesinden irsen intikal etmiş olması muhtemel d é l i r e d e p e r s é c u t i o n un bazı belirtileri, hiç olmazsa bu belirtiler üzerinde Beşir Fuad'da baş gösteren bir cinnet fobisi üzerinde durmak istiyoruz. Esasen yukarda naklettiğimiz mektubunda da bu fobi kendisini göstermektedir. Annesinin kendisini öldürmesi ihtimali vardı. Müsbet ilimlere, determinizme mutlak surette inanan Beşir Fuad bir gün kendisinin de aynı cinnete müptela olacağını biliyordu (125). Hem mektubundaki "kütüb-i tıbbıyeye vukufum

(124) Beşir Fuad, s. 131.

(125) Tababet-i ruhiye, bilhassa intihar vakalarında irsen intikal etmese bile aile içindeki bir intihar hadisesinin hemen hemen aynı yaşta, ailenin başka fertlerinde de fobi sebebiyle görüldüğünü kaydeder. Voltaire'in hayranı ve onun bütün eserlerini okumuş olan Beşir Fuad'ın 23 Şubat 1883 (N. 32) tarihli Mecmua-i Ebüzziya'da tercümesi çıkan "İntihar" başlıklı yazıdan şu satırları okumamış olması imkânsızdır

"Re'yel ayın bir intihar müşahede eyledim ki umumen etibba ve hükemaca şayanı dikkattir. 1769 senesi teşrinevvelinin 17. günü biri intihar etmişti ki, bu adam gayet ciddî işi ile iştigal ey-

hasebiyle cinnetin irsen intikal eder bir hastalık olduğunu dahi bildiğim cihetle" ifadesinde, hem de fizyolojiye dair yazmış olduğu telif, tercüme bazı makalelerinde bu biyolojik verasete inandığını gösteren deliller vardır (126).

"İntihar niyeti bende iki seneyi mütecaviz oluyor ki mev-

---

lerdi. Kendi, sinn-i kemâlde bulunduğu gibi şehevat-ı nefsâniyenin tegallübünden dahi âzade bir halde idi. Derd-i maâşa müptelâ olmayıp refah ile yaşardı. Velhasıl intihar için hiç bir sebeb-i zahiri yoktu. Mumaileyh intiharından bir gün evvel belediye meclisine esbab-ı intiharını nâtık bir mektup irsal etmiştir... Pederi ve biraderi dahi kendisinin vasıl olduğu çağda iken intihar etmişlerdi. Acaba peder ve evlâdı ayni ile bu sinne vasıl oldukları zaman fiil-i intihara sevk ve teşvik eden sırr-ı takdir nasıl bir sırr-ı hafîdir? Acaba bazı emrâzın pederden evlâda intikal ile helâkine bâdi oluşu gibi bu da pederden evlâda intikal eder bir maraz-ı manevi midir?" (Voltaire'den). Bu vakanın kahramanı ile Beşir Fuad arasında, üzerinde düşünülmesi gereken bir benzerlik olduğu görülmektedir. Bundan başka Beşir Fuad'dan yirmi sene kadar evvel Mecmua-i Fünun'da, intihara dair çıkmış olan bir yazıdan aldığımız şu satırların Beşir Fuad'ın intiharı ile olan yakın benzerliği bizi düşündürmektedir. "Fransada Deal namında bir genç adam ziyade zengin olmak emeline düşüp muradına nail olamıyacağını derkettikte itlâf-ı nefse karar verdi. Fakat müddet-i ömründe esas-ı medeniyet olan ulûm ve fününa bir güne hizmeti sebkat etmediğine gayet müteessif olup bari bu yolda bir hizmet uğrunda feday-ı can etmiş olayım diyerek kendisini kömürle tesmim edip andan müteessir olduğu vakitte ne haller ve ne alâmetler zahir olduğunu bir kâğıda zaptederek fevtolmuş, bu veçhile bir mecnun ilim yolunda canını kurban eylemiştir. Mektub-ı mezkûr bazı tahkikat-ı müfideyi şâmil olduğundan berveçh-i ati beyan kılınır. "Kömür insan üzerine olan tesiratı tahkik olunduğu halde terakki-i ulûma faydası olacağını derk ve teyekkun ettiğim cihetle şu maksat-ı hayrın husulüne teşebbüs eyledim." (Mecmua-i Fünun N. 34, s. 225 - 226.

(126) Bu mevzuda Beşir Fuad'ın şu yazılarına rastladık 1871 muharebesi ve Commun vakalarından sonra tevellüt eden çocuklar, Envar-ı Zekâ (1301) N. 24, s. 521 - 522;
Mektubat s. 78 - 80, 103 - 108.

cuttur" dediği, bu delirme ve intihar etme fobisinin başlanması olsa gerektir. Kretschmer'in kitabına göre piknik beden yapısında bulunduğunu söylediğimiz Beşir Fuad ruh hastalıkları mevzuunda da m a n i d e p p r e s s i f 'e mütemayil olabilir. Hülâsa edecek olursak, Beşir Fuad annesinden délire de persécution'u tevarüs etmiştir veya bu tevarüsün korkusu içindedir. Ölümünden iki sene evvel, bir gün intihar edebileceğini de düşünmüştür. Ancak bu niyetin tahakkukunda, Tarik gazetesinden naklettiğimiz haberde bazı huzzak-ı etibbanın dediği gibi intiharı esnasında bir mani nöbeti de geçirmiş olması mümkündür. İntiharını çok soğukkanlılıkla anlatması hayata ve cemiyete müstağni bir nazarla bakması, hatta kahkahalarla güldüğünü söylemesi, maninin yüksek bir dejenerede tezahürü olarak düşünülebilir (127). "Şu vakayı şairlerden bazıları kuvve-i ruhaniyelerinin tesirine ve bazıları dahi isbat-ı müddeadan aciz kalıp terk-i hayat edecek derecede bizar olduğuma hamletmek isteyecekler. Sair efkâr-ı sakîmelerine güldüğüm gibi bu zann-ı batıllarına intihar etmek üzere iken bile kahkahalarla gülmekten kendimi menedemedim. Ben sivrisinekli yerlerde çok bulundum. Ve hatta uykumdan da mahrum olmadım. Onların vızıltısından bana hiç bir tesir hasıl olamaz... Kan akmakta iken sıkıca tutarak vesair tedbire müracaat ederek muhafaza-i hayat mümkün olduğu halde azmimden nükûl etmiyeceğim. Şairler sözleriyle pek çok kahramanlık satarlar; fakat fiiliyata gelince böyle bir metanet göstereceklerinden pek emin değilim, çünkü şu intihar beyne bir tabanca sıkmak, kendini asmak veya

(127) Bu tip intihar vakaları için Mazhar Osman Uzman şunları söylemektedir "Bazan kendini öldürmek için i m p u l s i o n ağır ve yavaş yavaş olur. Hasta düşüncesi ile az çok karşı durmaya çalışır. Bu halin acılarını ruhunda duyar, lâkin gittikçe intihar arzusu hâkim bir vasıf alır. Bunu muvazenesizlerde ve yüksek dejenerelerde görürüz. İntihar i m p u l s i o n u yalnız ruh hastalarında görülmez, belki akıl muvazenesini muvakkat ve hafif sarsacak teessürler yüzünden de olur." Tababet-i Ruhiye c. II, s. 280 - 281.

suya atılmak gibi değildir. Onlara bir kere teşebbüs edilince onu men etmek ihtiyarı elden gider" (128).

Bir takım eserler yazma projesine gelince... Bu, son iki sene içinde intihar fikri ile beraber kendisini hayata bağlıyan rabıtaların da bulunduğunu göstermektedir. Zahiren sakin fakat ruhen bir mücadele içinde bulunduğu anlaşılıyor. Şu halde intiharını tâcil eden şeyler de olmuştur. Bunlardan birinin Beşir Fuad'ı son aylarında sürükleyen polemik cereyan olduğunu söylemek isteriz. Gerçekten, eserleri bahsinde göreceğimiz gibi, Beşir Fuad, Türk yazı hayatında bugün dahi gıpta edilecek müsbet ve objektif, şahsiyattan uzak bir tenkid tarzının bizde ilk mümessilidir. Buna rağmen devrin müstehzi, şahsiyat dolu, alaycı ve meselelerin aslından uzak tenkidleri son aylarında Beşir Fuad'ı da sarmıştır. Âdeta bir r e z o n a n s halinde o da gayri ihtiyarı bu polemik dalgası içine itilmiştir. Muallim Nacî bunu Beşir Fuad'a yazdığı mektubunda şöyle belirtiyor :

"Bu hal (münakaşa adabını ihlâl) muahheren sizin de başınıza gelmedi mi? Bir aralık mübahlslere : Sadetten çıkmayınız, diye gazetelerde nasihat verdiğiniz halde sonradan gördüğünüz tecavüzata karşı meşreb-i hakîmanenize muvafık düşmiyecek surette müdafaanameler yazmıştınız. Maksadım, fiiliniz kavlinize uymadı, demek değildir. Adamı mecbur ediyorlar da onu söylemek ve size de tasdik ettirmek isterim" (129).

Bizzat Beşir Fuad, Victor Hugo dolayısiyle Menemenlizade Tahir'le aralarında başlayan münakaşanın çığırından çıktığını Fazlı Necib'e şikâyet yollu yazmaktadır. O kadar ki seneler sonra Fazlı Necib bu tehevvürün bazı kısımlarını noktalarla geçiştirmek ve o şekilde neşretmek zorunda kalmıştır "Ben Tahir Bey hakkında daha çok şeyler söyliyebilir iken yine perhiz ettim, daha şiddetli olacak yerlerden vazgeçtim. Fakat devam ederse artık hiç bir şeye bakmadan..... edeceğim. Böyle

(128) Mezardan bir sada.
(129) İntikad s. 87 - 88.

şeylerin adem-i vukuunu ne kadar istiyorsam beni mecbur eden esbabın zuhuruna da o kadar esef ediyorum. Fakat ne çare ki bu gibi adamlara sukût, tecavüzatta daha ilerlemelerine müsaade kabilinden oluyor. İnsan her zaman vekar ve haysiyetini müdafaa mecburiyetindedir" (130).

Voltaire dolayısiyle de ağır tenkitlere uğrıyan muharrir, intiharından iki buçuk ay evvel yazdığı bir makalede de yine tecavüzlere tecavüzle mukabele etmede kendisini mazur göstermeğe çalışır

"Bendeniz şimdiye kadar tenkid yolunda yazdığım şeyler vukubulan tarizata mukabeleden ibaret olduğundan sırf tedafüîdir ki bu ciheti zaten tasvip buyuruyorsunuz. Müsaade gördükçe müslüman mahallesinde salyangoz satmağa cüret eden edip-i münekkidlerin tarizatına sükûtla mukabele etmek, bunların cür'et-i cebinanesinin tezyidine hizmet olacağından tecavüze tecavüzle mukabele etmek, ehven-i şerreyni ihtiyar zaruretinden neş'et eylemektedir." (131).

Hele din aleyhtarlığından dolayı Voltaire'i tenkid eden Zülfikâr imzalı bir yazıya verdiği cevab, bildiğimiz Beşir Fuad'ın karakterine hiç uymamaktadır. Burada, bir hatıra olarak bile pek az sözünü ettiği Sırp ve 93 harplerini muarızına karşı bir silâh olarak kullanır

"Muterizden şurasını sorayım ki, Beşir Fuad âlem-i islâmiyet düşmanlarının yağdırdıkları mermiyat içinde dolaşırken muteriz efendi ne yapıyordu? Muteriz efendi nikabını çıkarsın da şu sualimize cevap versin. Hamiyet sözle değil fiiliyatta gösterilir" (132). Tenkidler, bu gibi tenkitlere ayni seviyede cevap yazma zaruretleri Beşir Fuad'ı son aylarında mânen çok yıpratmış olmalıdır. Bundan başka yine son senelerinde iki ölüm hadisesi de Beşir Fuad'ı sarsmıştır. Biri oğlu Namık Kemâl'in ölümüdür. Bu hadisenin Beşir Fuad'ı çok müteessir etmiş ol-

(130) Mektubat, s. 69 - 70, 7 E. 1886.

(131) Musahebat-ı Leyliyye, TH, 23 KE, 1886 - 2558.

(132) Muallim Naci Efendi Hazretlerine, TH, 4 Ş. 1887 - 2595.

duğunu daha evvelce aile hayatı bahsinde yazmıştık. O asıl, annesinin değil bu çocuğun ölümü üzerine kendisini eğlence hayatına vermiştir. Zira son mektubunda bir metresi ile on sekiz ay, ikincisi ile dokuz ay beraber yaşadıkları anlaşılıyor. Oğlu Namık Kemâl'in ölümü ise intiharından aşağı yukarı yirmi yedi ay evveline tesadüf etmektedir. Annesinin ölümü ise bir yıl kadar evveldir. Beşir Fuad gibi materyalist bir insanın hayata evlât ve akraba sevgisi ile bağlı oluşu çok dikkate şâyandır:

"İnsan çok yaşamağı arzu eder, ancak bunun bir mahzuru vardır ki o da, Hugo'da vaki olduğu gibi dünyada en muazzez ve en sevgili olan akraba ve ehibbasım birer birer kaybederek, şadü hurrem geçirileceği ümit olunan o uzun ömrün bir devr-i hüzün ve matem olmasıdır" (133).

Son aylarında kesif bir yazı hayatı içine girmiş olduğunu söylemiştik. Filhakika bu aylarda gecelerini de Fransız Tiyatro truplarının temsillerini seyrettikten sonra yazı yazmakla geçirmiştir. Bu yorucu hayatın onu bir sürmenaja sürüklemiş olduğunu düşünebiliriz

"Mektubumu tehire sebep olan şeylerden biri de şimdi tiyatro mevsimi olmasıdır. Ben ekseriya geceleri yazı yazmağı mutad edindim. Gündüzleri elime kalem almaktan hoşlanmıyorum. Halbuki tiyatroya gidildiği akşam gece yarısından sonra avdet edildiğinden o günler yazı yazmaktan mahrum bulunuyorum." (134). "Cevabınızı geç bırakmamak için gece saat altıdan sonra (135) size mektup yazıyorum. Binaenaleyh uzun olmıyacak, affınızı istirham eylerim" (136).

Yine bu aylarda Fazlı Necib'e yazmış olduğu mektuplara bakılacak olursa Beşir Fuad daima hususi bir takım işlerden, yorgunluklardan, meşguliyetin kesretinden şikâyetçidir. Mektuplara hiç cevap vermeyişinden dolayı özür dilemektedir

(133) Victor Hugo, s. 163.
(134) Mektubat, s. 92, 31 KE, 1886.
(135) Alafranga saat yirmi dört.
(136) Mektubat, s. 78, 13 TE, 1886.

"İki mektubunuzu aldım. Aylar geçti cevap yazamadım, elbet şu teehhur vefasızlığa hamlolunmaz. Hamlettiyseniz mazursunuz. Ancak bu aralık hususi bir takım işlerim zuhur etti; âdeta vakit bulamadım diyebilirim." (137).

"Tahir Bey biraderimizin Gayret'te neşreylediği mukabelesinin tehirini mucip olan ahvâl size vaktiyle cevap vermemekliğime sebep veren hallerdir ki bunların ne olduğunu Tahir Bey bilir" (138).

"Mektuplarımdaki teehhurdan dolayı aff-ı âlîlerini dilerim. Benim bazı hususi mânilerim zuhur eder. Belki böyle cevaplar gecikirse..." (139).

"Bazı meşagil-i müstaceleden dolayı takdim-i arîzada teehhür olsa bile..." (140).

"Tahir Beye mukabeleyi ramazanda yazabileceğimi memul ederim. Bazı işler zuhur etti. Tehire mecbur oldum" (141).

"Meşguliyetin kesreti eser-i âlîlerini mütalâaya henüz meydan vermedi" (142)

"Beşer'in alt tarafını yazmağa başladım; yakında ikincisi de çıkacak. Bunun gecikmesi iki sebepledir Biri bir şey yazarken canım sıkılır, ta iştiham gelmedikçe onu bir daha yazmam hatta istesem bile yazamam; garip bir âdet değil mi?" (143).

"Mektubunuzu şimdi aldım. Halim malûm olduğu için vakit geçip ortaya başka bir iş girmesin diye hemen cevap yazmağa şüru' ediyorum" (144).

---

(137) Mektubat, s. 41 30 My. 1886.
(138) Mektubat, s. 47 30 My. 1886.
(139) Mektubat, s. 53 30 Ey. 1886.
(140) Mektubat, s. 59 20 T. 1886.
(141) Mektubat, s. 60 20 T. 1886.
(142) Mektubat, s. 70 7 Ey. 1886.
(143) Mektubat, s. 80 - 81 13 TE. 1886.
(144) Mektubat, s. 103 14 KS. 1887.

Fazlı Necib İstanbul'a gelmek, Beşir Fuad'la görüşmek ister. Beşir Fuad da bunu kuvvetle arzu eder. Bir çok mektuplarında hele intihar zamanı yaklaştıkça bu arzunun daha da kuvvetlenmiş olduğunu görüyoruz

"İstanbul'a teşrif buyuracağınızı tebşir etmiştiniz. Fakat vakit tahsis olunmadığı için bu şerefe ne vakit nail olacağımızı bilemiyoruz. Bir an evvel tebşiratınızı kuvveden fiile çıkarmağa sa'y ü ikdam buyurmanızı rica ederim" (145).

"Bir an akdem İstanbul'a teşrife ikdam buyrulmasını iltimas ederim" (146).

Hele intiharından bir ay evvel yazdığı şu mektup çok mânidardır ve Beşir Fuad hiç görmediği fakat çok iyi anlaştığı Fazlı Necib'le ölmeden evvel muhakkak görüşmek ister gibidir :

"Birader, İstanbul'u teşrif edeceğinizi bir vakit tebşir etmiştiniz, acep nasıl oldu? Mümkün olsa şu seyahati bugünlerde icra etseniz, hem teşrif eder hem de Beyoğlunda oldukça mükemmel iki Fransız Tiyatro kumpanyası bulunduğundan birlikte birkaç oyun seyredip eğlenir, mütalâası icab edecek kitapları da birlikte mütalâa ederdik, ne güzel olurdu" (147).

Bu mektuplarda Beşir Fuad'ı intihara doğru götüren bir yorgunluk, hayata karşı bir kırgınlık, mukavemetsizlik görülmektedir. İntiharından hemen iki hafta önce yazdığı şu son mektubunda bir ümit kıvılcımı var gibidir "Gelecek mektubunuza Midhat Efendinin intikadına dair yazdığım cevap (148) hakkındaki mütalaanızı bertafsil beyan buyurmanızı rica ederim" (149).

---

(145) Mektubat, s. 29 22 Ş. 1886.
(146) Mektubat, s. 34 22 Mt. 1886.
(147) Mektubat, s. 116, 6 KS, 1887.
(148) Ahmed Mîdhat, Musahabat-ı Leyliyye Voltaire; Beşir Fuad Musahebat-ı Leyliyye.
(149) Mektubat, s. 117 - 118 20 KS. 1887.

On beş gün sonra kendisini öldürmeye niyet eden bir insan yazdığı yazıların kendi zihniyetinde bir okuyucu üzerinde ne gibi bir tesir bıraktığını mı öğrenmek istemiştir? Son günlerine kadar yazmağa niyet ettiği kitaplarla intihar niyetini telif etmeye çalışacak olursak Beşir Fuad'ın iki sene evvel bahsettiğimiz sebeple intihara karar vermiş olduğunu, kendisini hayata bağlıyan bazı küçük rabıtaların tesiriyle kararsızlıklar geçirdiğini anlarız. Nihayet şiir ve hakikat ile Voltaire üzerine yapılan münakaşaların can sıkıcı bir mahiyet alması, tenkidler, alaylar, hicivler, üst üste gelen yorgunluklar aile hayatında iki ev arasında kalmış olmanın verdiği huzursuzluk ve vicdan azabı onun hayatla olan son bağlarını da koparmıştır. Son olarak onu bedbinliğe sürükleyen, buna mukabil hayatı sevme ve bağlanma duygusu veremiyen materyalizm ve onun tabiî bir neticesi olan dinsizliğin bahusus dinin hayatta mühim bir fonksiyon icra ettiği o devirde - intihara (150) kadar götüren bir iç buhranına sebebiyet vermiş olmasının çok mümkün olduğunu söylemeliyiz (151).

---

(150) "Dinsizlik, işte hastalıkların mühim sebeplerinden biri... Bir şeye inanmamak yeni nesillerin ruhlarında ehemmiyetli sarsıntılar yapmıştır. Sarsılmaz sanılan eski kanaatların kalmayışı, fakirle zengin, küçükle büyük arasındaki hududun Allah tarafından çizildiği itikadının yıkılması; hayatın güçlüklerine karşı mütevekkilâne katlanmak tesellisini insanların ruhundan silmiş, yerine ihtiras, ihtilâl, öldürmek ve ölmek arzularını yaratmıştır. Bunlar, tahsil görenlerde psikozların, intiharların artmasına sebep olmuştur." Mazhar Osman Uzman, Tababet-i ruhiye, c. I s. 260.

(151) Pek az eseri hakkında malûmatımız olan Sadullah Rami Paşanın materyalist olduğuna dair elimizde delil yoksa da pozitivist olduğunu biliyoruz. O da Beşir Fuad'dan üç sene sonra Viyana Sefiri iken havagazı ile intihar etmiştir. Mehmed Galip'in "Sadullah Paşa yahut Mezardan sada" isimli kitabı, paşanın tercüme-i halini ihtiva eder. Beşir Fuad'ın son mektubunun ismi ile bu kitabın ismi arasındaki benzerlik de dikkati çekmektedir.

Beşir Fuad'ın intiharının diğer mühim bir noktası, ölümü sırasında ve ölümünden sonra müsbet ilimlere hizmet etmeyi düşünmesidir. "İntiharımı da fenne tatbik edeceğim." dediğinden bahsetmiştik. Hakikaten öyle yapmış ve son intibalarını kalemiyle tesbit etmeye çalışmıştır. Bundan başka cesedini anatomi derslerinde kullanılmak üzere Mekteb-i Tıbbiyeye hediye etmesi de müsbet ilimlerin büyüklüğüne inanmış bir insan için takdire şayan bir duygudur

"Mekâtib-i Tıbbiyenin teşrih etmek için senevî beş altı cenazeye ancak nail olabildikleri ve bu miktarın mükemmel teşrih öğretmeye adem-i kifayesi malûmdur. Hayatımda fenne hizmet eylediğim gibi cenazemin de o yola hâdim olmasını arzu eylediğimden cenazemi teşrih olunmak üzere teberrüan Mekteb-i Tıbbiyeye terkeyledim. Ümid ederim ki veresem şu arzuma mâni olmazlar" (152).

Mekteb-i Tıbbiye ders nazırına da şu mektubu yazar

"Saadetlû efendim hazretleri, ömrümün en kıymetli bir zamanını, fikrimin en büyük kuvvetini fennin itilay-ı şan ve meziyetine sarfetmiş bir muhibb-i fen olduğumdan cenazemin de fenne hizmet eylemesi ehass-ı âmâlimdir. Binaenaleyh Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanede teşrih olunmak ve bu suretle talebelerin ilm-i teşrihi öğrenmelerine bir hizmet-i cüziyye olmak üzere cesedimi teberrüken Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye ve bu arzuma mümanaat olunmamasını dahi sureti mahsusada vasiyetnamem ile familyam azalarına tavsiye eyledim; ümidvarım ki şu teklifim is'af buyurularak son arzumun yerine getirilmesine himem-i âliyeleri mebzul buyurulur" (153).

Gerçi ne can çekişmesi esnasında yazmış olduğu mektup fen nokta-i nazarından kıymetli bir vesika addedilmiş, ne de cesedi anotomi talebesine faideli olabilmiştir (154). Fakat mü-

(152) Beşir Fuad, s. 82 - 83.

(153) Ay. s. 84.

(154) Müteakip günlerin gazetelerinde cenazenin Eyübe defnedilmiş olduğunu okuyoruz.

him olan bütün bir hayat boyunca uğrunda mücadele ettiği bir zihniyeti, müsbet ilim aşkını öldükten sonra devam ettirme arzusunda oluşudur ki, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın isabetle söylediği gibi onu ilim mistiği yapan da budur (155).

İNTİHARININ AKİSLERİ

Hemen bütün gazeteler bu intihar vakasının esef verici oluşu üzerinde durmaktadırlar. Elimize geçen Mizan, Tercüman-ı Hakikat, Tarik, Mürüvvet, Ceridetül Hakayık, Saadet ve Fransızca Le Moniteur Oriental gazetelerindeki haberler Beşir Fuad'ın Osmanlı matbuatında bütün mücadele ve münakaşalara rağmen sevilen bir insan olduğunu göstermektedir. Bir kaç gün sonra da Beşir Fuad hakkında veya mücerret intihar üzerine müteaddit makaleler çıkar.

Ahmed Midhat Efendi Schopenhauer hakkında bir kitap hazırlamaktadır. Beşir Fuad'ın ölümüne tekaddüm eden günlerde kitap basılmıştır. Fakat spekülatör nâşir, Beşir Fuad'ın intiharı üzerine, kitabın sanki bu hadise hakkında yazılmış olduğunu göstermek istemiştir. İntihar haberi ile ayni günde Tercüman-ı Hakikatte şu ilânı görüyoruz

"İhtar-ı Mahsus Schopenhauer'ın hikmet-i cedidesi serlevhası ile saadetlû Ahmet Midhat Efendi hazretlerinin kaleme aldıkları makale-i hikemiyye kitap şeklinde dahi basılarak bugün mevki-i intişara konulmuştur.

İbret-amiz bir misal

Beşir Fuad'ın ahiren aziz canına kıyması işte böyle Şopenhavrizm gibi şerait-i beşeriyye-i dünyeviye ile asla tatbik kabul edemiyen hikmetler neticesidir. Kariben Beşir Fuad serlev-

(155) Tanpınar; "İntihar ederken, can çekişme esnasında duyduklarını kaydetmekten çekinmiyen ve cesedini Tıbbiyeye hediye eden bu ilim mistiği" diyor. (19. asır Türk Edebiyatı Tarihi c. I, s. 277).

hası ile işbu hikmet-i hazıranın bir kat daha teşrihatı arzolunacaktır" (156).

Beşir Fuad'ın Şopenhavr'ı okuyup okumadığını bilmiyoruz. Okusaydı onu kendi yazıları arasında müsbet veya menfî değerlendireceği muhakkakdı. Onun Şopenhavr ile birleşebilecek tarafı sadece din nokta-i nazarından olabilir ki bu da Ahmed Midhat Efendiye kitabını Beşir Fuad'la alâkalı gibi göstermek hakkını veremez.

Ahmed Midhat'ın Beşir Fuad için yaptığı asıl hizmet bir kaç gün sonra gazetesinde onun hakkında bir tefrika neşretmeye başlamasıdır (157). Ondan sonra bir daha Beşir Fuad hakkında derli toplu bir kitap çıkmamış olduğuna göre bunu eski dostu için gösterdiği bir kadirşinaslık olarak isimlendirmek yerinde olur. İhtiva ettiği bahisleri önsözde zikrettiğimiz bu eser Beşir Fuad'ın hayatı ve intiharı hakkında bizim en mühim kaynağımızı teşkil eden oldukça doğru bilgiler vermektedir. İntihar sebebi hakkında hüküm verirken yalnızca materyalist oluşu üzerinde durmuştur ki, bunun ilk sebep olsa bile tek sebep olamıyacağının münakaşasını yaptık. Burada devrin pozitivist zihniyetinin karşısındaki tutumu dolayısiyle hem Ahmed Midhat Efendiyi tanıtacak hem de Beşir Fuad'ın karşılaştığı güçlükleri gösterecek iki nokta üzerinde durmak istiyoruz. Birincisi Beşir Fuad'ın annesini tedavi maksadiyle hastaneye yatırmasını Ahmed Midhat'ın, onunla beraber bütün cemiyetin muahezesidir (158). Doktor Mongéri gibi o devirde Türkiyede akıl hastalıkları sahasında iyi bir isim yapmış, akıl hastanelerini ıslah etmiş bir adamın tavsiyesine uyarak annesini hastanede tedavi ettirmesi hoş karşılanmaz. İkinci nokta da cesedinin tıbbiyeye verilmesi hususunda bildirmiş olduğu vasiyete

(156) Tercüman-ı Hakikat, 8 Ş. 1887 - 2597.

(157) Daha sonraları "Beşir Fuad" adı altında küçük bir kitap halinde çıkan bu biyografi Tercüman-ı Hakikatın şu nüshalarında tefrika edilmiştir 11, 12, 14, 18, 19 Şubat, 7 Kanunevvel 1887.

(158) Beşir Fuad, s. 112 - 113.

karşı yine Ahmed Midhat'ın gösterdiği reaksiyondur (159). Müteaddit yazılarında islâmiyetin müsbet ilimlere mâni olmadığı gibi, teşvik ettiğini de ileri süren muharririn, tababet ilmi namına cesetler üzerinde yapılacak bir tasarrufun karşısına şeriati koyması kolayca izah edilecek şey değildir. Nitekim Ahmed Midhat böyle düşününce ailesi haydi haydi aynı mütalaayı yürütüp merhumun son arzusu yerine getirilmemiştir.

Akrabası, uzak yakın dostları ve hemen hemen bütün bir cemiyetle beraber Ahmed Midhat Efendi gibi fenne inanmış bir insanın hastanede yatmayı bir zül ve bir e s e r - i g a d i r addetmesi, muğlak bir ifade ile otopsinin şeriata muvafık olmıyacağını söylemesi Beşir Fuad'ın hayatında ne yaman bir mücadele içinde bulunmuş olduğunu göstermektedir.

Beşir Fuad hakkında çıkan makalelerle onlara verilen cevaplar ilk ay içinde mühim bir yekûn tutmaktadır (160). Bunlardan başlıcalarını konulariyle kısaca vermek, intihar dolayısiyle ortaya çıkan bir din probleminin o devirdeki akislerini göstermek bakımından ehemmiyetlidir.

Mehmed Mümtaz, Kokain Tıbbiye-i Mülkiyeye mensup olduğunu kaydeden bu zatın Beşir Fuad'ı yakından tanıdığı ve onu takdir ettiği anlaşılıyor. Kokainin kuvvetli bir zehir olduğunu, hangi eczacının bunu Beşir Fuad'a temin etmişse cezalandırılması lâzım geldiğini söylemektedir "Ama diyeceksiniz

(159) "Bu söz (Beşir Fuad'ın son mektubunda cesedini Tıbbiyeye hediye etmesi) bir semahat-i harikulâde olmaktan ziyade son nefesinde bir metanet-i harikulâdeye delalet eder. Ancak ruhu bedeninden çıktıktan sonra bir adamın kendi cesedine derece-i hakk-ı tasarrufu bence muayyen değildir. Zannıma kalırsa bu mesele bir mesele-i şer'iyedir. Meyyite eza caiz olup olmadığını ancak şeriat tayin eyleyebilir." Ay. s. 100 - 101.

(160) Beşir Fuad'ın yakın dostlarından Muallim Naci'nin bu hususta hiç bir şey yazmaması dikkati çekiyor. Kızı Nigâr Ulusoy'un annesinden naklen söylediğine göre, Nâci bu intihar hadisesinden çok müteessir olarak günlerce odasından çıkmamış.

ki merhum fizyoloji ile meşgul idüğünden bazı ameliyat yapmak için elde edebilir. Bir adam bir ilimle meşgul iken diğer ilim ahvalinden haberdar olamaz. Çünkü bu ecza ilm-i tedaviye aittir. Fuad Bey ilm-i tedaviyi bilmezdi. Velev bilsin tabib olması lâzım gelmez ya Beşir Fuad Bey eğer kokain ile iptal-i his etmemiş olsaydı canının acısından feryad eder ve belki yetişilir ve iş bu harika kurtarılırdı." (161).

Muhiddin, Varaka (162) "Akaid-i diniyelerinin bozuk bulunması materyalistleri aziz canlarına kıymağa mecbur ediyor ki bu müntehirlerin içinde Beşir Fuad'ın bulunması hakikaten herkesi mahzun ve mükedder etmekten başka hüngür hüngür ağlatıyor."

Ahmed Midhat, Cevab (163) Yukarıda zikrettiğimiz makaleye cevab olan bu yazıda Ahmed Midhat Beşir Fuad'ın ölümünde hiç bir hikmet olmadığını ve bunun bir ibret dersi olması lâzım geldiğini söyler "Böyle sebepsiz hikmetsiz israf-ı hayat hiç bir âkıl nezdinde müstahsen görülmiyeceğine Fuad bir misal-i mücessem olursa gaybubetinden bari bu yolda istifade edilmiş olur."

Saadet-i İslâmiye (164) Bazı gençlerin itikadça zayıf yetişmiş olduklarından, bu sebeple Avrupanın din aleyhindeki düşüncelerine çabuk kapıldıklarından bahsetmektedir.

M., (164) Beşir Fuad'ın intiharına diğerlerinden farklı bir gözle bakmakta ve onu bir dereceye kadar haklı gördüğünü ifade etmektedir. Muhtemelen Beşir Fuad'ın yakınlarındandır; materyalist ve dinsizdir "İntihar şer'an makduhtur. Fa-

---

(161) Mizan, 17 Ş. 1887 - 18.

(162) TH. 23 Ş. 1887 - 2611.

(163) Ay.

(164) ve (165) Her ikisi de Ceridet ül Hakayık gazetesinde çıkmış olan bu makaleleri göremedik. İlkinin mevzuunu Mizan'da çıkan bir haberde, ikincisini Tercüman-ı Hakikatte Ahmed Midhat'ın cevabında bulduk.

kat başka bir âlemde vaki olacak mücazat-ı müpheme üzerine âlem-i maddide idare-i efkâr etmek aklen ne suretle telâkki edilebilir, bilemeyiz... Hayat, azay-ı cismaniyyenin harekât-ı tabiiyyesi neticesi olmakla intihar gibi bir sebeple ifnasından mesul olacak kimse yoktur."

Ahmed Midhat, Hikmet değil cehalet (166) Yukarıdaki yazıya cevabtır.

Abidin (Paşa), İntihar (162) İntiharın dinen mekruh olduğu hakkında bir makaledir.

Bu bahsimizde, İstanbul'da Beşir Fuad'la başlıyan bir intihar salgınına da işaret edelim. O günlerde çıkan gazete haberlerinden öğrendiğimize göre münevver veya cahil her çeşit tabakadan kadın erkek bir çok kimselerin muhtelif şekillerde intihar ettikleri görülmektedir. Hemen hemen her gün bir veya iki intihar haberi okunmaktadır. Gazeteler bu haberleri o devrin sansasyonel sayılabilecek başlıkları ile vermektedirler. Le Moniteur Oriental gazetesinde şu başlıklar var

Tentative de suicide İntihar teşebbüsü, 14 Şubat.

Encore une tentative de suicide Bir intihar teşebbüsü daha, 18 Şubat.

Toujoures des suicides Yine intiharlar, 19 Şubat.

Bu intihar vakalarından en mühimi bizce Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Doktor Kaymakam Ömer Beyin (168) intihar teşebbüsüdür. Ömer Bey de tıpkı Beşir Fuad gibi şahdamarını kesmiş fakat doktorlar zamanında yetiştiği için kurtarılmıştır (169). Le Moniteur Oriental gazetesi habere Ömer Be-

(166) TH, 9 M. 1887 - 2623.

(167) Ankara gazetesinden iktibasen TH, 17 E. 1887 - 2780.

(168) 1298 ve 1299 senesi salnamelerinde geçen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane fenn-i kıbale muallim muavini Ömer Ata Bey olsa gerektirir. (s. 189).

(169) Tarik 16 Ş. 1887 - 1041.

yin Beşir Fuad'ın yakın arkadaşı olduğu notunu da ilâve etmektedir (170).

Bu intiharlardan bir kısmı sosyal psikolojinin (171) ileri sürdüğü sebeplerle cemiyete sirayet ettiği halde bir kısmının inançların sarsılması ile meydana gelen bir buhranın neticesi olduğunu düşünmek mümkündür. Doktor İbrahim Şevki imzasıyla yazılan bir makalede buna işaret edilmekte ve intihar sebebinin "Mezahib-i hikemiyye-i gayri ma'kuleden ibaret" olduğu ifade edilmektedir (172). Nitekim daha Beşir Fuad'ın intiharına tekaddüm eden günlerde din aleyhtarı bir cereyanın mevcudiyeti görülmüş ve tedbir olarak mekteplerde akaid bahislerinin takviye edilmesi lüzumu ileri sürülmüştür (173).

Bu intihar zinciri ve intihar hakkında doğru yanlış çeşitli yazılar ve tefsirler neşredilmeye devam ederken 11 Mart 1887 tarihli gazetelerde çıkarılan bir tebliğ bu gibi haber, münaka-

---

(170) 14 Ş. 1887 - 1116.

(171) "Heyecanlar gibi intiharlar da saridir. Vakıa bunlar ihtiyari işlerdir. Fakat az çok görgü ve modaya tâbidir... On sene evvel memleketimizde de intiharlar çoğalmıştı. Gazetelerin intihar vakalarını yüzlerce resimle tasvir edişi gençleri âdeta özendiriyordu. Müddeiumumiliğe vaki müracaatımızla gazetelerde intihardan bahis yasak edilmişti. Hâlâ devam eden bu yasak yüzünden intihar salgınının önü alındığını alâkadarlar bilir." Mazhar Osman Uzman, Tababet-i Ruhiye, c. I, s. 289.

(172) Tarik, 18 Ş. 1887 - 1043.

(173) "Bazı mekâtipten neş'et eden efendilerin akaid-i diniyelerinde asar-ı za'f görüldüğü, şehenşah-ı diyanet-şiar efendimiz hazretlerinin vasıl-ı sem-i âlî-i hilafetpenahileri olunca, mekâtip ders cedvellerine bilmüzakere akaid-i diniyye derslerinin ilâvesi ve edyân hakkında tevehhümat-ı cahilanede bulunanların şediden tedibini ve böyle ahval-i nasezanın katiyen men'i için, bir meclis-i mahsus akdolunmasını emr ü ferman buyurmuşlar ve bu meclis-i âlî daire-i celile-i meşihat-ı islâmiye erkân-ı izamiyle eazım-ı memurinden bazı zevat-ı kiram hazır oldukları halde bir haftadan beri taht-ı riyaset-i aliyye-i fütüvvet - penahide içtima etmekte bulunmuştur." Mürüvvet gaz. 7 Ş. 1887-3.

şa ve mübaheseleri meneder "Matbuat idare-i behiyyesinden: Ceridet ül Hakayık nam gazetenin bir nüshasında intihara dair münderiç olan varakanın (174) diyanet-i islâmiyeye mübayin fıkaratı mutazammın olmasına ve merkez-i hilâfet-i islâmiyede tab ve ve neşrolunan evrak ve havadisten bazılarının akaid-i islâmiyeyi mazallah-ı teala inkâr ve istihfaf yolundaki neşriyatı, diyaneten ve siyaseten rehin-i cevaz ve müsamaha olamıyacağına binaen fîmâba'd bu yolda ihlâl-i akaid ve tahdis-i ezhanı mucib olacak neşriyattan tevakki olunması bilcümle gazetelerin sahip-i imtiyazlarına tekiden ve şediden tenbih ve ihtar olunur."

Gerçi bu ifadede intihardan bahsetmenin yasak olduğu alenen söylenmiş değilse de ertesi günden itibaren altı ay kadar bir müddet gazetelerde intihar salgını hakkında herhangi bir habere rastlanmaması bu yasağın, ihtimal şifahi olarak, intiharla alâkalı her mevzua teşmil edildiğini göstermektedir. Bu yasak müddeti boyunca intiharların yine devam etmekte olduğu tahmin edilebilir. Nitekim altı ay sonra yasağın kaldırıldığını anladığımız bir gün gazeteler "İntihar salgını devam etmektedir" şeklinde sansasyonel bir başlıkla intihar haberlerini vermeğe devam ederler.

Artık bu bahsin Beşir Fuad'ı alakadar eden bir tarafı kalmamıştır. Bu intiharlar normal bir ruhî marazın sirayeti vakası mıdır? Yoksa devrin siyasî baskısının bunda bir tesiri var mıdır? Yahut hakikaten din duygularının za'fa uğraması mı sebeb olmuştur? Bunlar hakkında bir münakaşa yürütmemiz lüzumsuzdur. Maksadımız 1887 senesinde İstanbul'u saran bu çok dikkate şayan hadisenin üzerinde psiko-sosyolojik bir araştırma yaparak belki de sosyal ve kültürel hayatımızın bilinmiyen bir tarafını ortaya koyacak olan ilim adamlarımıza bir ışık tutmak, daha doğrusu bir malzeme vermekten ibarettir.

---

(174) Yukarıda bahsettiğimiz M. imzalı yazı olacak.

İKİNCİ BÖLÜM

BEŞİR FUAD'IN ESERLERİ

Beşir Fuad'ın basılmış olarak 15 kitabı ve 200 den fazla makalesi vardır. Bu bölümde eserlerini incelerken bunları müsbet ilimler, askerlik, dil, edebiyat ve felsefe bahisleri olmak üzere dört kısma ayırdık. Kitap halinde basılmış olanlarını esas alarak bunların etrafındaki makale ve münakaşaları da ilgili kısımda tetkik ettik. Beşir Fuad'ın kitap halinde bastırmayı düşünüp tahakkuk ettiremediği yazılarını da bizzat kendisinin verdiği isim altında mütalâa etmeyi tercih ettik. Bütün kitap ve yazılarının tam bibliyografik künyeleri kitabımızın sonunda kronolojik olarak belirtilmiştir.

MÜSBET İLİMLER

FİZYOLOJİ

BEŞER Beşir Fuad fizyoloji (1) ilmine çok ehemmiyet vermektedir. Buna muvazi olarak birçok makalelerinde tababete de aynı değeri verir. Fazlı Necib'e yazdığı bir mektupta "ilm-i celil-i tıb" dan bahsetmektedir. Mamafih Beşir Fuad'ın mücerret tıbbî bahislere girişmesi pek azdır. Fizyolojiye de, biraz sonra makalelerinde daha iyi göreceğimiz gibi, edebiyat nokta-i nazarından bir mesnet bulmuştur Edebiyatçıların, bilhassa hayalperest edebiyatçıların vücudun bazı uzuvlarına isnat ettikleri duyguların yanlışlığını isbat etmek. Onun şiir ilim, hayal - hakikat münakaşalarının en kızıştığı sırada Beşer gibi, mevzulardan uzak görülen bir kitap neşretmesi de bu endişedendir.

Beşer'in mukaddemesi 24 Muharrem 1303 (3 Teşrinisani 1885) tarihini taşımaktadır. Fakat asıl neşir tarihi bundan yedi ay sonradır. Mukaddeme, kitap neşredildikten sonra bir defa da Saadet gazetesinde çıkmıştır (2). Fazlı Necib'e ilm-i teşrih ve fizyoloji okumasını tavsiye eden Beşir Fuad, Beşer'in bir nüshasını ona gönderir (3). Üç cilt olarak hazırlamağı düşündüğünü söylediği halde ancak iki cildini tamamlamış, neşir sa-

(1) Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin neşrettiği "Lügat-i Tıbbiye" yi, kullandığı bir çok terimler için kaynak olarak alan Beşir Fuad, Fizyoloji için ilm-i vezaif ül âzâ veya fizyoloci tabirini kullanmaktadır."

(2) Saadet 3 H. 1886 - 428.

(3) Mektubat, s. 20 ve 42.

hasında da bir cildi görülmüştür (4).

Eserin mukaddemesi Herbert Spencer'in ilimlerin tasnifine ait sözleriyle başlıyor. Bunlar, insan için ehemmiyet sırasına göre Vücudu korumaya ait ilimler, riyazî ve tabiî ilimler, çocuk terbiyesi, medenî bilgiler ve güzel sanatlardır (5). Şu duruma göre insanlar önce fizyolojiye en sonra edebiyata yer vermeleri lâzımken bunun aksi olmaktadır. Beşir Fuad, burada bu yanlış görüşün, bizde ve başka memleketlerde maarif sistemlerine kadar gitmiş olduğunu türlü misallerle açıkladıktan sonra meseleyi edebiyata intikal ettirerek şunları söyler "Reva mıdır ki zihinlerimizi mevzun ve mukaffa ebyatla dolduralım, tesirat-ı kalbiyyeye dair bir takım evhamat-ı şairane ile fikirlerimizi tağlit edelim de bu uzvun vazifesi neden ibaret olduğunu bilmiyelim?" (6).

Böyle bir kitabın aslında bu işte ihtisas yapmış kimseler tarafından yazılması icabettiğini söyliyen Beşir Fuad bu hususta telif edilmiş bir eser olmadığı için "Pek ıstılahat-ı fenniyeye boğmayıp istimali zaruri tabiratı izahla herkesin anlamasına müsait olacak surette bir eser" vücuda getirmiştir. Elde mevcut mehazlardan istifade ettiği gibi bu mevzuda ihtisası olan doktorlara da zaman zaman müracaat etmiştir. Beşer'in

---

(4) "Beşer'in alt tarafını yazmağa başladım. Yakında ikincisi çıkacak" Mektubat, s. 80, 13 TE. 1886.
"Bugün formanın son tashihini yaptım. Yarın tab olunacak" s. 91, 31 KE. "Bizim tâbi-i gayur Mihran Efendi Beşer'in ikinci cildinin birinci cüzünü henüz tab edemedi" s. 115, 6 KS. 1887.
İntiharından biraz önce yazdığı bu son satırlar Beşer'in ikinci kısmının tab edilemediğini göstermektedir. Esasen birinci kısmından başkasını hiç bir kütüphanede görmek de mümkün olmadı. Tanpınar, Beşir Fuad için "İlm-i Beşer adlı iki kitap da bırakmıştır" derken (s. 277) bu kitapları görmemiş olduğu ismini yanlış yazmasından anlaşılıyor.

(5) Herbert Spencer, Education intellectual, moral and physical, 1861 (Terbiye-i akliyye, ahlâkiyye, bedeniyye)

(6) Beşer s. 7.

128 sayfa tutan bu cildi hemen yarı - yarıya iki kısımdan meydana gelmiştir. Birincisi basit bir teşrih (anatomi) bahsini ihtiva eder. İkincisi ise asıl fizyoloji konularından ilm-i vezaif ül âzây-ı umumi ile cümle-i asabiyyeyi içine almıştır.

Eserde Beşir Fuad'ın tezi, fizik ve kimya ilimlerindeki mekanizmanın aynısının hayat ilminde de mevcut olduğudur. Bedende ve hayatiyette esrarengiz ve metafizik birtakım sebepler aramanın faydası yoktur (7). Maddeye ait kanunlar aynen burada da caridir. Bu düşünceler Beşir Fuad'a asrın pozitivist tıp âlimi Claude Bernard'dan (8) gelmektedir "Anasır-ı teşrihiyyenin edvâr-ı muhtelifeden geçtikleri sırada ızhar eyledikleri âsârı umumi bir surette ifade etmek için kuvve-i hayatiye tâbiri ilm-i vezaif ül âzâda ibka olunsa bile bundan maddenin bir hassası, harekât-ı zerratın bir tarz-ı mahsusu anlaşılır" (9). "Müşahede olunan âsâr... âsâr-ı hikemiyye ve kimyeviyeden ve belki sırf mihanikiyyeden ibarettirler. Nitekim deveran-ı deme mahsus olan âlet, fenn-i makinenin en basit kavaninine tâbidir; göz, ilm-i hikmetin inkisar-ı ziya bahsine ait bir âlettir" (10). Nitekim Claude Bernard da fizyoloji ilmine hâkim olan kanunların fizik, kimya ve mekanik ilimlerindeki kanunlardan başka birşey olmadığını söyler. (11)

---

(7) Hayatın bu şekilde mihanikî telakkisi Beşir Fuad'ın üslûbuna da tesir etmiştir. Hugo'nun ölümünden bahsederken "Nice âsâr-ı nefiseyi vücuda getiren o dimağ için tefessühden başka bir vazife kalmadı." der. (Victor Hugo, s. 240)

(8) Claude Bernard (1813 - 1878). 19. asrın kültür tarihinde, metodolojide ve tıbda açtığı çığır ile şöhret yapmış Fransız fizyolojisti. Pozitivist olarak Auguste Comte'a mensuptur. Bununla beraber ilmin yanısıra felsefenin ve metafiziğin de gerekli olduğunu kabul ederek pozitivistlerden ayrılır. Konumuzu alâkadar eden en mühim eseri İntroduction à l'étude de la médecine expérimentale (1865) dir.

(9) Beşer, s. 66.

(10) Ay. s. 68.

(11) Tıbda tecrübe usulünün tetkikine giriş (trc. Galip Ataç) s. 125-131.

Beşer'in-Fazlı Necib'le mektuplaşmalarındaki bir kaç cümle müstesna - fazla bir alâka gördüğünü bilemiyoruz. Herkesin kolaylıkla münakaşa edebildiği hayâl - hakikat - şiir mevzuları dışında böyle ciddî ve ilmî bir bahsin ilgi görmemesi esef verici olmakla beraber Beşir Fuad'ın müsbet ve tecrübî ilimlere tuttuğu ışığın ehemmiyetini de artırmaktadır. Burada bilhassa Claude Bernard üzerinde durmamız lâzımdır. Bizde Claude Bernard'ı ilk defa tanıtan Mehmet Şakir Paşadır. (1844 1909) Tanıtan yerine tanıtmış olması lâzım gelen dememiz gerekir. 1871 de Tıbbiye mezunu bir yüzbaşı olarak Paris'de dört yıl tıb tahsil eden Mehmet Şakir Efendi Claude Bernard'ın kuvvetli bir talebesiydi. 1876 da Tıbbiyeye fizyoloji muallimi oldu ve 30 sene tedrisatta bulundu. Türkiyede ilk defa fizyoloji ve biyolojide tecrübe fikri Şakir Paşanın çalışmalariyle başlamıştır (12). Ancak Paşa, Claude Bernard'dan yalnız tıbbiyedeki derslerinde bahsetmiştir. Bu derslerin kitap halinde toplanması ise 1894 yılına rastlar (13). Beşir Fuad'ın Şakir Paşa ile tanışıp tanışmadığını bilmiyoruz. Beşer'in mukaddemesinde kitabı yazarken fikir danıştığından bahsettiği (14) etıbbadan birinin de Mehmet Şakir Paşa olması çok mümkündür. Bu dostluk vukubulmuş olsa veya olmasa Beşir Fuad'ın, Claude Bernard'ı, müsbet ilimlerde tecrübenin ehemmiyetini Türkiyede ilk defa neşretmek suretiyle tanıtmasına eksiklik getirmez. Yine Beşer mukaddemesinde fizyoloji ilminin doğuşundan bahsederken "19. asrın bâis-i fahr-i mübahatı olan Clau-

(12) Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İçtimaiyat III, Metodoloji nazariyeleri, s. 444 - 460.

(13) Mehmed Şakir Paşa, Dürus-ı hayat-ı beşeriyye 1. bs. 1310, 2. bs. 1324. Kitabının birçok yerlerinde Claude Bernard'dan bahis vardır.

(14) "Elde bulunan beş on parça me'haza kanaat etmeyip ilm-i vezaif ül âzâda ihtisası olan etıbbaya müracaatla vukubulan tavsiye üzerine ihticaca salih bir iki me'haz daha tedarik ettik. (Beşer, s. 110).

de Bernard gibi bir dâhi" (15) demektedir. Onun, Claude Bernard'ın yalnız "Tıbda tecrübe usûlünün tetkikine giriş" isimli eserini değil, diğer eserlerini de okumuş olduğunu Fazlı Necib'e yazdığı mektubundan öğreniyoruz. Bu mektupda Claude Bernard'ı Hugo ile mukayese ederek birincisinin şöhret yapamamasını ikincisine nisbetle eserlerinin herkes tarafından kolay anlaşılamaz oluşuna bağlamak ister

"Hugo'nun âsârı sırf fennî eserlere nisbeten harcıâlem olduğu için kadir ve meziyeti daha kolay anlaşılabilir. Başka bir mahalde sarfolunan demir leblebi teşbihi Claude Bernard'ın asarına tatbik edilebilir. Bu leblebileri hazmedecek mide değil, dimağdır, ancak bunları hazmedebilmek için vaktiyle beyin bir takım ağdiye-i mukavviye ile tehiyye olunmak icabeder. O mukavvi gıdalar ise ulûm ve fünun-ı tıbbiyenin mebahis-i esasiyye ve mühimmesidir. Başka suretle leblebiler hazmolunamazlar... Claude Bernard muhyi-i fendir" (16).

Voltaire münakaşası sırasında Ahmed Midhat'a Claude Bernard'dan naklen mutarassıt ile mücerrebin beynindeki farklar hakkında metod dersi verir (17). Claude Bernard biyografisi Beşir Fuad'ın yazmayı düşündüğü fakat gerçekleştiremediği eserler arasındadır (18).

Beşir Fuad'ın Claude Bernard'ı Türk okuyucusuna takdimindeki isabeti belirtmek için, "Tıbda tecrübe usûlünün tetkikine giriş" in, Beşer'den ancak yarım asır sonra Türkçeye çevrilmiş olduğunu söylemeliyiz (19).

BİR LOKMA EKMEĞİN TARİHİ Beşir Fuad'ın Jean Massé'den tercüme ettiği fizyolojiye dair popüler bir eser. Ha-

(15) Beşer s. 8.

(16) Fazlı Necib'e mektub, TH, 9 KE 1885 - 2239.

(17) Musahebat-ı Leyliyye, TH, 27 KE 1886 - 2561.

(18) "Şimdilik tercüme-i ahvalini yazmak niyetinde bulunduğum eazım... Claude Bernard olacaktır." Musahebat-ı Leyliyye, TH 7 KS 1887 - 2571.

(19) Galip Ataç tercümesi, 1934.

zım bahsini ihtiva eden kısmı Güneş mecmuasında tefrika edilmiştir. Beşer'in hitabettiği okuyucu seviyesi o devir için oldukça kültürlü olması icabederken "Bir lokma ekmeğin tarihi" aslında olduğu gibi tercümesinde de "Muhatabının derece-i idrâk ve malûmatı nazarı itibare alınarak" yazılmıştır. Tercümeye yazdığı önsözde Beşir Fuad "Menafi-i umumiyeye en ziyade hizmet eden eserler netayiç ve mebahis-i fenniyeyi gayet açık bir surette beyan eden ve herkesçe anlaşılması kolay eserlerdir." demektedir. Şu söz Beşir Fuad'ın bir başka tarafını, ilmi halka indirmek gayretini göstermektedir. Nitekim Jean Massé'nin eserini seçişinde de, eseri Türkçeye o devir için çok sade sayılacak bir dille tercüme edişinde de bu fikrin tatbikini görüyoruz.

Yine mukaddemede fizyolojinin ehemmiyetini belirtmek için Thales'in "Kendini bil" sözünü, yirmi beş asır evvel fizyoloji hakkında söylenmiş bir kehanet olarak tefsir eder.

Beşir Fuad Beşer'i tamamladıktan sonra "Bir lokma ekmeğin tarihi" ni de ikmâl ederek neşretmeyi tasarlıyordu "Beşer'i ikmâl ettikten sonra tavsiye buyurduğunuz veçhile B i r l o k m a e k m e ğ i ikmâl ve onun mâbadi olan "Midenin Hadimleri" nam eseri tercüme edeceğim" (20). Bu tasavvurunu da bir çokları gibi yerine getiremedi, onun yarım bıraktığı tercüme beş sene sonra Mazhar imzasiyle Resimli Gazete'de tefrika edilecektir (21).

KALB Müellifinin ismini zikretmeden Almanca'dan tercüme ettiği, kalbin fizyolojik yapısına dair olan bu eser Beşir Fuad'ın ilk yazılarından biridir. Sadece tefrika halinde, Mustafa Reşid'in Envar-ı Zekâsında çıkmıştır.

---

(20) Mektubat, s. 64, 7 E 1886.

(21) Jean Massé, Mide Hadimleri (trc. Mazhar), Resimli Gazete 26 Mart 1891 ve ilâ... Tefrikanın altında not olarak "Bu eserin ilk kısmı olan Bir lokma ekmeğin tarihi, Güneş risalesinde kâmilen tercüme ve neşrolunmuştur." kaydı var.

Kalbin, santimantal edebiyatta hislerin merkezi olarak gösterilmesine karşı fizyoloji ilminin gerçeğini ortaya koymaktadır Kalb maddedir. Bir tulumbadan başka bir şey değildir. Beşir Fuad'ın yazı hayatına böyle bir tercüme ile başlaması onun mesleğini ve tutacağı yolu pek güzel göstermektedir Edebiyatı gerçek dışı bir takım v a h i m e lerden kurtarmak.

"Kalbin ne olduğunu şaire sorarsak bize şu cevabı verir Kalb güzel, ulvî olan şeylerin kâffesini câmi ve derûn-ı beşerde husuli mümkün ve mutasavver olan kâffe-i ihsas-ı âliye-i gaybiyyenin merkezi ve yalnız zevk ve sürûr değil, hatta her nevi gam ve elemi bile muhtevidir. Şair bazan hüsn ü letafet ve bazen dert ve elem veya arzu ve iştiyak hakkında olan nağme ve ebyâtın kalbinden fışkırdığını söyler. Kahramanları metin ve necip bir kalbe, müşfik kadınları rakik bir kalbe mâlik tasavvur eder. Ve hasta veya münkesir bir kalb ile aşıkları veya felaketzedeleri meydan-ı ma'rekeye kor... Teşrih ve ilm-i menafi ül âzâ ile mütevaggil olanlara sual edecek olursak şu kuru cevabı alırız İçi boş bir adaledir ki kanı yukarı ve aşağı itip vücudun azay-ı muhtelife ve müteaddidesine tevzi ve taksim eder. Ey, ötesi? Ötesi hiç" (22).

Bu düşünce bir taraftan şairlerin insan hakkındaki hayalperest görüşlerine karşı olmakla beraber diğer taraftan da 19. asrın hayatın mihaniki telâkkisini temsil eder "Vücud-ı beşerde uzuvlardan hiç birinin hareketi kalbin hareketi nisbetinde mihaniki bir surette cereyan etmez. Kalbin neresini dilerseniz, istediğiniz gibi muayene ediniz, bir siyak üzre olan fiil ve hareketle kanı yukarı ve aşağı cevelan ettiren ve bundan başka bir vazifesi olmıyan cildlerle adalâttan yani bir âlet-i mihanikiyye, bir âdi makineden başka bir şey bulamazsınız" (23). Hayatın mihaniki telakkisi ise Beşir Fuad'ın intisap ettiği materyalist görüşe imkân vermektedir. Nitekim yukarıda şairin kalb

(22) Kalb, Envar-ı Zekâ, n. 15 s. 401 (Kânunevvel 1883).
(23) Ay.

tarifine cevap veren şahsın biraz sonra maddiyun fikirli tabib olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez (24).

Bu yazıda da Claude Bernard'ın müşahede ve tecrübe usûlünü kalb üzerinde bizzat tatbik etmelerini okuyucularından istemektedir "Hikâyat ve eş'arda görülen kalbin yanında asıl teşrihî kalbin ne olduğunu sual edersek bu suale vakıa yukarda verilenden başka bir cevap kalmaz; çünkü her kim gözlerini istimal etmek isterse - alel husus iki kuruş feda edip te ciğerciden bir yürek alınırsa - sühuletle bunun hakikatine kesb-i vukuf ve bu babda kanaat-ı vicdaniye hasıl edebilir" (25).

MEBHAS-İ KIHIF VE NETAYİCİ Büchner'in "Bu hakikat ne kadar mühim, tevlit eylediği netayiç ne mertebe müsmer ve müfit ise o kadar güç tanındı." sözü ile başlıyan ve beynin fizyolojisinden bahseden bu makale de evvelkiler gibi bir tez ihtiva etmektedir Metafiziğin insan ruhu hakkındaki hükmü sarsılmıştır. Dimağın ve sinir sisteminin faaliyeti dışında ruh yoktur. Beşir Fuad, ruh yoktur, diye bir hüküm vermez veya vermekten çekinir. Ancak bu makalede "Gal'in terakkiyat-ı fenniyeye en büyük hizmeti mebhas-i ruhu metafizik ve bu gibi filokseradan kurtarmasıdır. Bu filoksera hangi bahsin kökünе

(24) Edebiyatta kalbe atfedilmek istenilen hislerin fizyoloji nokta-i nazarından hatalı olduğunu söylemek mutlak olarak materyalistliği icabettirmez. Nitekim Beşir Fuad'dan evvel ve sonra ayni fikirde olan bir kaç müellif görüyoruz ki, bunlardan bazısı dindardır, bazıları da mücerret ilim endişesiyle hareket etmişlerdir. Görebildiğimiz başlıcaları

Ahmed Midhat, Ahval-i İnsan Kalb, Kırkanbar I (1291) N. 15, s. 457 - 459.

M. Fahri, Beşer makinesi yani cism-i insani; Mir'at-ı Âlem mec. (1299) N. 16, s. 266 - 271.

Şerefeddin Mağmumî, Kalb ve dimağ, Maarif mec. II (1891) N. 32, s. 82 - 83.

(25) Kalbe his isnat etmenin hata olduğu düşüncesi de Büchner'den geliyor. Şiir ve Hakikat bahsinde Namık Kemâl'le olan münakaşalarına bakınız.

yapışırsa artık ondan hayır memul olmadığı gibi mebhas-i ruh da o illetle ma'lûl bulundukça bir hatve ileri varamadı. Hatta pek metin adamlar akıllarını fikirlerini metafiziğe sarfettikleri halde henüz serair-i tabiattan birini keşf ile meydana koymağa, bunun hakikatini şekk-i irtiyaptan vareste olacak surette isbata muktedir olamayışları tenvir-i müddeaya mea-ziyadetin vâfidir." demektedir ki bu düşünce pozitivizmin ve materyalizmin "Ruh yok, ruhî fonksiyonlar var" hükmüne kadar götürür.

Aynı şekilde Beşir Fuad psikolojiyi de fizyolojinin bir bölümü olarak göstermektedir "Evvelemirde Beşer'i ve daha ilm-i vezaif ül âzâya dair tavsiye edeceğim diğer âsârı mütalâa buyurduktan sonra mebhas-i ruh namı verilen ve hakikatte ilm-i vezaif-i dimağ namından başka birşeye müstahak olmıyan bir kitap tavsiye ederim" (26). İntiharından bir ay evvel yazdığı bir makalesinde de ruha, daha doğrusu ruhî faaliyetlere bu gözle bakan bir kitap yazmak tasavvurundadır "Herbert Spencer, Ribaut, (Lötörno) ve (Polan) nam zevatın psikolojiye dair yazdıkları âsârdan iktibas ederek bir mebhas-i ruh yazmak ve bunu zevk-i selim imtiyazını haiz(!) ve hakayık-ı hasbiyyeye vakıf(!) olan ruhperver şairlerimize bırakmak emelindeyim" (27).

Mebhas-i Kıhıf makalesinin bir kaç yerinde bahsettiği Büchner de ruh hakkında aynı düşünceye sahiptir (28). Yazısında dimağ hakkında fizyolojinin mücerrep ve kat'i hükümle-

(26) Mektubat, s. 47.

(27) Musahebat-ı Leyliyye, TH 7 KS 1887 - 2571.

(28) Beşir Fuad'ın Mebhas-i Kıhıf ve Netayici yazısını yazarken de kaynak olarak Madde ve Kuvvet ten istifade etmiş olması çok mümkündür. Her iki eserin de mehaz olarak bahsettiği şahıslar aynıdır. Leuret, Valentin, Herman Wagner, Longet, Baillarger, Florance, Schiff gibi devrin meshur fizyologlarından Beşir Fuad bu yazısında, Büchner de Madde ve Kuvvet 'inde bahsetmektedir. (Madde ve Kuvvet c. II, s. 379 - 458. Dimağ ve Ruh; Tefekkür bahisleri).

rini veren Beşir Fuad bununla da iltifa etmez, okuyucusunu tatmin için mevzuu, kendisinden daha ehliyetli bir şahsa, Doktor Besim Ömer'e terkeder.

GÖZ YAŞLARI'NA TAKRİZ Beşir Fuad'ın son günlerine kadar aziz dostu Mustafa Reşid "Gözyaşları" (29) isimli bir kitapçık yazar. Gerçekte biraz romantik ve santimantal olan Mustafa Reşid'in bu kitabı, çocukken karşılaştığı birkaç gözyaşı hadisesinin hikâyesini ihtiva etmektedir. Fakat bizce asıl mühim olan, bu karakterde bir hikâyecinin, kitabına yazdığı mukaddemede gözyaşlarının biyolojik tahlilini yapmasıdır."Gözyaşı lisanından" başlığı altında gözyaşının vaktiyle bir damla su olup buhar, yağmur ve meyve haline inkılâp ederek insan gözüne girişini hikâye eder. Gözyaşının hissî bir unsur olması yanında ona fizyolojik bir nazarla bakmak düşüncesi şüphesiz ki Beşir Fuad'dan gelmektedir. Nitekim Beşir Fuad, kitaba yazdığı takrizde, (30) kısa zamanda fennî bilgilere vukuf kesbettiği için Mustafa Reşid'i tebrik eder "Bir müddet-i cüz'iyye zarfında, sa'y ü ikdamın sayesinde iktitaf ettiğin semerat-ı fenniyenin, zekâ ve istidadının mertebesini takdir edemiyen akıllara hayret verecek derecede olduğunu ve hissiyat-ı terakkiperveraneni bil-fiil ispat eylediğini görüp te müteşekkir olmamak müstahyel bulunduğunu kemâli memnuniyetle beyan kâfi görünür."

Mustafa Reşid takriz yazmak üzere Gözyaşlar'ını getirdiği zaman Beşir Fuad orada kendisinden evvel yazılmış başka bir takrizle karşılaşır Recaizade Ekrem'inki. Bu sebeple kitaba bir medhiye yazdıktan birkaç gün sonra başka bir gazeteye, devrin fikir bakımından kendisinden en uzak, en santimantal şairine cevap yazar.

Beşir Fuad, Mustafa Reşid'in gözyaşına söylettiği "Guded-i dem'iyye (Gözyaşı bezleri) dimağdan telgrafla aldığı şiddetli

(29) Gözyaşları, İst. 1304, 64 s.
(30) Ay. s. 14 - 17.

emirler üzerine beni tarda mecbur oldu." sözünü pek beğenir. Bu vesile ile müsbet ilim mefhumlarından hoşlanmıyanlara çatar

"Vakıa sermayeleri hayâl ve binaenaleyh eserlerinde hakikat bulmak beyabanda menba keşfetmek kadar müteassir olan bazı hayalperestan dimağ tabirini hoş görmeyip "hissiyat-ı âşıkanenin kalbde kopardığı fırtına seylâp-ı gamı cuş u huruşa getirdi." yollu saçmaları tercih etmek isterler ve belki hakikatı hayâle feda etmekte kendileriyle hem-hâl olmak istemediği için aleyhinde vızıldarlarsa da bunların ne ehemmiyeti olabilir?"

Buna mukabil Recaizade Ekrem'in yazdığı takriz (31) "Hele ben o kadar şair değilken de bilmem za'f-ı kalbimden midir nedendir, girye-âmiz bükâ-engiz şeyleri pek severim." cümlesiyle Mustafa Reşid'in eserini biraz methettikten sonra Beşir Fuad'ın asıl beğendiği kısmı, mukaddemeyi mânâsız bulur "Ben o mukaddeme-i fen-perdazaneden bir şey anlamadım. Mâsûmane bir lisan, sade - dilane bir beyan ile nakl-i maceray-ı sirişk eden öyle ufacık bir risalenin başına bir takım ıstılahat-ı garibe ve tâbirat-ı nâşinide ile imlâ olunmuş o koca dibace-i hâce - arracenin ne işi var?"

Mustafa Reşid'in aynı risalede bu takrize cevabı çok dikkatı şayandır ve edebiyata fizyolojiyi sokmak bakımından Beşir Fuad'ın tesirlerinin görüldüğünü göstermektedir

"Gözyaşlarından bahseden bir risalenin mukaddemesinde olsun gözyaşının neden ibaret olduğuna, esbab-ı cereyanına dair bir kaç söz söylemek abes değil, elzemdir."

Ekrem Beyin takrizine yukarıda bahsettiğimiz cevabı Beşir Fuad Saadet gazetesinde verir (32). Sermayeleri hayâlden ibaret olan hayalperestan derken bunun Recaizade Ekrem olabileceğini hiç düşünmemiş ama karşısına o çıkmıştır. Fazlı Necib'e yazdığı mektupta bu cevabı da okumasını tavsiye eder

(31) Ay. s. 3 - 13.

(32) Ağla hey gözlerim ağla. Saadet gaz. 5 KS 1887 - 606.

"Hazret-i Reşit Gözyaşları unvanlı bir eser yazmış. Benden bir takriz istemişti, yazdım. Ekrem Beyefendiden de bir takriz almış ikimizin takrizleri taban tabana zıt. Eser bugünlerde neşrolunacağından takrizler manzurunuz olur. Ekrem Beyin fenni tezyife kalkışması beni mukabeleye mecbur etti. Ağla gözlerim ağla unvanı ile bir makale yazdım. Saadet'de neşrolunacaktır. Takrizleri, mukabeleyi okuduktan sonra beyan-ı mütalâat eylemenizi rica ederim" (33).

Görülüyor ki Beşir Fuad yazılarında da fizyolojiyi bir tez olarak kullanmakta ve edebiyatta insan bedenine verilen yanlış mânâyı düzeltmeğe, aşırı hassasiyeti yıkmağa çalışmaktadır (34).

Beşir Fuad'ın bu mevzulara dair diğer makaleleri üzerinde de kısaca duralım. Bunların arasında iki kitap tanıtması var Besim Ömer'in "Sıhhat nümay-ı Etfal" ve "Sıhhat-nümay-ı izdivaç" (35). Kuduz ve kızıl hastalıkları ve bunların tedavileri hakkında iki makale. Bu sonuncusu bilhassa dikkate değer. Beşir Fuad'ın daha evvelce bahsettiğimiz oğlu Namık Kemâl kızıl hastalığından ölür. Bir kaç gün sonra da Beşir Fuad bu hastalık hakkında başmuharriri olduğu Ceride-i Havadis'e bir yazı yazar. Bugün için basit görülen bir noktayı, devrinde de-

(33) Mektubat, s. 97.

(34) Gözyaşları kitabının neşrinden ve Beşir Fuad'ın intiharından bir sene sonra Fazlı Necib, Tebessüm (İst. 1305, 68 s.) isimli bir kitap neşreder. Bu, Mustafa Reşid'in kitabına naziredir. Nitekim kitaba yine Recaizade Ekrem (s. 3 - 32) ve Mustafa Reşid (s. 34 - 35) birer takriz yazmışlardır. Fazlı Necib'in önsözünden: Muharrir-i şehir Mustafa Reşid Beyin gözyaşları'nı gördüm. Gönlümde bunu tanzir etmek hevesi peyda oldu. Yakın vakitlere kadar fen nazarında tebessüm dimağın müteessir olmasından ileri geldiği zannolunurdu. Fakat muahharan keşfolundu ki, dimağa taallûk etmeksizin... ilâ" şeklinde tebessümün fennî izahına karşı Recaizade bermutad itiraz eder.

(35) Beşir Fuad, fizyolojide tenasül bahsine çok ehemmiyet veriyor. Beşer'i tamamladıktan sonra bu konuda bir eser hazırlamayı tasarlamakta idi.

ğerlendirebilmemiz için işaret ediyoruz "İlm-i tıbbın lüzumu ve ilel-i sâriyeden tahaffuzun vücubu hakkında ehadis-i şerife mevcut iken, hekim ne bilir, iş olacağına varır, gibi efkâr-ı cahilaneden hasıl olan tekâsül ve müsamaha bilâhara, muhafaza ve himayesi üzerimize farz olan birtakım mâsumların hayatından mahrumiyetlerini intaç ediyor" (36). Şimdi, aynı gazetede Beşir Fuad yazmağa başlamadan birkaç gün evvel çıkan, başka bir muharire ait yazıdan bir parçayı, mukayese etmek imkânını vermek için naklediyoruz (Paris'de kolera zuhuru ile bazı Avrupalı doktorların bu hastalığın genişliyemiyeceği kanaatini ızhar etmeleri üzerine) "İnsanlar benim zannım illetin kılletidir, ya kesretidir diye böyle nev'-i beşerin katıbeten akıl erdiremedikleri hikmet-i hafiyyeye karışmasalar daha âlâ olur" (37).

Bundan başka yine fizyoloji mevzuunda bir takım münakaşalara sebebiyet veren birkaç makalesi daha vardır. Bunlardan biri kadınların uzvî yapılarına dair Voltaire'den tercüme edilen bir yazı üzerine çıkar. Muhtelif şahısların karşılıklı olarak birbirlerine verdikleri cevaptan sonra fizyolojinin bu hususdaki hükümlerine dayanarak sonsözü Beşir Fuad söyler ve münakaşa kapanır (38).

Başka bir münakaşa da Ebüzziya Tevfik ile aralarında olur. Ebüzziya bir makalesinde (39) insan vücudundaki uzuv-

---

(36) Beşir Fuad, Kızılhastalık, Ceride-i Havadis, 22 TS 1884 - 5854.

(37) Ceride-i Havadis, 11 TS 1884 - 5843.

(38) Münakaşanın başlaması ve genişlemesi şu yazılarla olur
Necib Nadir, Kadın maddeten ve edeben. (Voltaire'den trc.) İmdat ül Midad mec. (1886) s. 157 - 160, 205 - 208, 251 - 254.
Müntesibin-i Fenden biri, Varaka, Saadet 27 Ş 1886 - 345.
Necib Nadir, Varaka, Saadet 28 Ş 1886 - 346.
Celâl, Varaka, Saadet 1 Mt. 1886 - 347.
Necib Nadir, Varaka, Saadet, 2 Mt, 1886 - 348.
Müntesibin-i Fenden biri, Varaka, Saadet, 4 Mt 1886 - 350.
Beşir Fuad, Varaka, Saadet, 6 Mt 1886 - 351.

(39) Namık Kemâl, Mektup, Mecmua-i Ebüzziya, 14 TE 1886 - 52.

ların sayısından, kan miktarından, kalbin her vuruşunda attığı kandan bahseder. Beşir Fuad ona Küss ve Duval'in Cours de Physiologie'sini okumasını, ancak ondan sonra fizyolojiye dair yazı yazmasını tavsiye eder (40).

"Merhametsizliğin sebebinin canilerin kalblerinin tellerine ince şeylerin dokunmasından mı olduğu" hakkındaki okuyucu sualine cevap vermesi (41) veya fazla zekânın zararlı olduğuna dair çıkan münakaşaya katılması (42) Beşir Fuad'ın bu mevzularda kendi bilgi seviyesi ile mukayese edilemiyecek derecede kültürü zayıf bir okur - yazar topluluğu karşısında bulunduğunu göstermektedir.

MÜSBET İLİMLER ÜZERİNE DİĞER YAZILARI Bu yazılar, devrin hemen birçok mecmualarında (43) bulunan ve fennî diyebileceğimiz çeşitli konularda yazılmış makale veya fıkralardır. Bir çoklarında, Avrupanın ilmî - popüler dergileri olan Science pour tous Die Nat-ure'den tercüme ettiğini kaydetmiştir. Bunlar, fizyolojide olduğu gibi belli bir felsefî görüşe dayanmadığı, sadece fennin cazip konularını halka sevdirmek maksadiyle yazılmış ansiklopedik mahiyette yazılar olduğundan üzerinde durmamız lüzumsuzdur (44).

---

(40) Beşir Fuad, Edib-i müneccim müşerrih olmuş, TH, 28 KS 1887 2589.

(41) Varid olan Varakadır, Saadet, 11 TS 1886 - 560.
Beşir Fuad, cevap, (aynı nüsha).

(42) Rahmi, Fart-ı Zekâ makbul mü değil mi? Saadet 31 T 1886 - 474.
Beşir Fuad, Hall-i Müşkil, Saadet, 2 A 1886 - 476.
Rahmi, Cevap, Saadet, 8 A 1886 - 481.
Salahi, Mektup, Saadet, 9 A 1886 - 482.
Beşir Fuad, Fart-ı Zekâ, Saadet, 10 A 1886 - 483.

(43) Bu mecmualar arasında Âfak, Bahçe, Dağarcık, Dolap, Envar-ı Zekâ, Etfal, Hafta, Kırkanbar, Medrese-i Fünun, Muharrir, Mir'at-ı Âlem, Şafak, Yadigâr ve Zerrat'ı zikredebiliriz.

(44) Bir fikir vermek için bu yazılardan bazılarının başlıklarını söyliyelim Tahlil-i tayfî, Saçların büyümesine iklimin tesiri, Bahr-i Muhit-i Atlasî vapurları, Seyyarelerin isimleri v.s.

Yalnız burada fennî mevzuların bir kısmı üzerinde de bir kaç gazetede birden muharrir ve okuyucular arasında münakaşalar açıldığını, son sözü söylemek durumunda ise yine Beşir Fuad'ın bulunduğunu zikredelim (45).

(45) Bu münakaşalardan birine şu misali verebiliriz. Beşir Fuad'ın "Kısm-ı fennî" sini idare ettiği Saadet gazetesine M. imzasiyle gelen bir yazıda bir yerde yağan dolular üzerinde resimler bulunduğu bildirilmekte ve sebebi sorulmaktadır. Mübahesede, Beşir Fuad'ın rasyonel ve müsbet mütalâaları karşısında bazı muharrir ve okuyucuların indî mülâhazaları çok dikkate şayandır. Bu arada Beşir Fuad'ın tesirinde ilk yazılarını fenni konularda yazan Hüseyin Rahmi'nin de münakaşaya katıldığını görüyoruz. (Bk. Saadet, Ağustos ve Eylül 1886 sayılarında).

DİL BAHİSLERİ

Beşir Fuad bir makalesinde Osmanlıların zengin, müreffeh ve müterakki milletlerin seviyelerine çıkabilmeleri için ilim ve fence terakki etmeleri gerektiğini, başka bir makalesinde de bunun için üç Avrupa lisanından en az birini bilmenin şart olduğunu ileri sürüyordu (46). Her Osmanlı vatandaşına tavsiye ettiği bu gerçeği önce kendi nefsinde tatbik etmiş, tahsil hayatında edindiği Fransızca'dan sonra Almancayı ve İngilizceyi tercüme yapabilecek ve konuşacak kadar öğrenmişti. Sonra da bu üç lisanın öğrenilmesine ait devrine göre en mükemmel metodlarla yazılmış lisan kitapları tercüme etti. Bu kitaplar, bilhassa Fransızcayı öğretmeye mahsus olanlar, uzun seneler okuyucuların elinden düşmedi ve müteaddit defa basıldı.

BEDREKA-İ LİSAN-I FRANSEVÎ Bu ve bundan sonra bahsedeceğimiz bütün lisan kitapları (Miftah ismindeki ikisi hariç) Emil Otto'dan (47) tercümedir. Bedreka sarf ve nahiv olmak üzere iki ciltten meydana gelmiş olup 700 küsur sahife tutmaktadır (48).

---

(46) "Milel-i muhtelifenin ahvali, nazar-ı tetkikten geçirildiği surette bunların servetleri, refahları, kudretleri, şevketleri hemen ulûm ve fünunca terakkilerinin derecesiyle mebsuten mütenasip görülür; binaberin her vatanını seven, millet ve devletinin istikbâl ve selâmetini düşünen Osmanlı, cidden fenne hizmet etmelidir fikrindeyim." (Mektubat, s. 18) "Terakkiyat-ı hazıradan gereği gibi istifade edebilmek için üç büyük mütemeddin kavmin lisanlarından birini tahsile mecburiyet görülür". (Orduda Sarı Çizmeli Mehmet Ağa, Saadet, 21 E 1886-516).

(47) Heidelberg Üniversitesi lisan şubesi müdürü.

(48) Ahmet Midhat'ın, kitabın her iki cildi hakkında birer tanıtma yazısı için bk. TH, 15 My. 1884 (1787); 2 A. 1884 - (1840).

MİFTAH-I BEDREKA-İ LİSAN-I FRANSEVÎ Yukarki kitabın sarf ve nahiv kısımlarındaki tercümelerin anahtarıdır.

USÛL-İ TALİM Daha çok Fransızcaya yeni başlıyanlar için ve gramerin yalnız morfoloji bahsini ihtiva eden bir eserdir. Mukaddeme (49) ye Ziya Paşanın "İster isen anlamak cihanı - Öğrenmeli Avrupa Lisanı" beyti ile başlıyan Beşir Fuad lisan öğrenmenin lüzumundan bahsettikten sonra Emil Otto'nun usulünün faydalarını anlatıyor. Bu vesile ile burada da bir fizyoloji dersi fırsatını kaçırmıyor İnsan beyninde konuşma, anlama, okuma ve yazma merkezleri üzerine bir bahis açarak Emil Otto usûlünün beyindeki bu dört meleke merkezlerini esas almak ve onlara ayrı ayrı veya hep beraber temrinler yaptırmak suretiyle fizyolojiye tamamiyle uygun olduğunu söyler. Görüyoruz ki Beşir Fuad bu mevzuda da tedris metodlarının müsbet ilimlere, bilhassa fizyolojiye uygun olması taraftarıdır.

Emil Otto'nun bu kitabı daha evvelce de Türkçeye tercüme edilmiştir. Fakat o tercüme eksik olduğu gibi bazı hataları da vardır. Beşir Fuad mukaddemesinde her iki tercümeyi misaller göstererek mukayese eder (50).

Usûl-i Talim'in neşri üzerine Saadet gazetesine gönderilen bir tenkit mektubu ve Beşir Fuad'ın ona verdiği cevap yine devrin birbirine zıt zihniyetlerini göstermesi bakımından dikkati çekiyor Giritli Ahmet Kâmi müstear adiyle gelen bu mektuptaki tenkitlerden biri Ziya Paşanın "Öğren ecnebi lisanı" mısraındaki ecnebi lisanının ne için münhasıran Fransızca olarak telâkki edildiğidir. Beşir Fuad şu cevabı veriyor "Dünyayı anlamak istiyenlere Avrupa lisanı öğrenmeli diye Ziya Paşa

(49) Bu mukaddeme "Usûl-i Talim'den ifade-i mütercim" başlığı ile bir kere de Saadet gazetesinde çıkmıştır. 28 A 1886 (498).

(50) Emil Otto, Usûl-i tedris (Trc. W. Wiesental) 4. bs. İst. 1305, 235 s. Dili Beşir Fuad'dan daha ağır ve bazı hataları var. Beşir Fuad'ın tenkidi 3. tabı içindir. 4. tabında kitabın tamamı tercüme edilmiş ve hatalar düzeltilmiştir.

merhum tavsiye ediyor, ne maksatla? Fransızlar gibi, İngilizler gibi, Almanlar gibi şehrah-ı terakkide ileri varmış kavimlerin lisanlarında mükemmelen mevcut olup da lisanımızda mefkud veya nakıs bulunan ulûm ve fünun ve sanayia müteallik âsâr okuyabilmek, mihr-i tâbân-ı maariflerinden iktibas eylemek için değil mi? Bu lisanlar meyanında Fransızca husul-i maksadı temin etmekle beraber lisan-ı umumî gibi bir imtiyazı haiz bulunmuyor mu?" (51) Mektubunda, yabancı dil öğrenmenin bile lüzumsuz olduğunu ileri süren Ahmed Kâmi'ye Beşir Fuad'ın cevabı istihza doludur (52).

MİFTAH-I USÛL-İ TALİM Yukarda bahsettiğimiz kitaptaki temrinlerin tercümelerini ihtiva eden bir eserdir, ki Beşir Fuad'ın ölümünden sonra intişar etmiştir. Fazlı Necib'e yazdığı son mektuplarından birinde bu kitapla beraber bir de Fransızca elifba hazırlamış olduğunu söylemektedir "Arakel (53) efendi için yazmış olduğum, yakında neşrolunacak iki eser ki biri Fransızca elifba, diğeri usûl-i talim miftahıdır." (54). Fransızca elifba neşredilmemiştir.

ALMANCA MUALLİMİ Ayni müelliften tercüme. Türkçede ilk defa Alman gotik harfleri bu kitabın tabında kullanılmıştır. Esasen Türkiye'de Alman lisanına karşı bir heves başladığından Beşir Fuad'm bu tercümesi Türklere Almancayı öğreten ilk dil kitabı olmuştur. Ahmed Midhat kitabı tanıtma

(51) Orduda Sarı Çizmeli Mehmed Ağa, Saadet, 21 E 1886 (516).

(52) İsmini vermek istemiyen bir muharrir münakaşaya karışır. Bir mektup yazarak umumiyetle Beşir Fuad'ı haklı fakat istihzasını haksız bulur. Beşir Fuad ona verdiği cevapta münakaşa adabını bilmiyenlere böyle cevap vermenin caiz olduğunu söyler. (Saadet, 28 E 1886 (522).

(53) Beşir Fuad'ın tâbilerinden. Diğer bütün kitaplarını da yine Arekel ve Mihran Efendiler bastırmışlardır.

(54) Mektubat, s. 95, 31 KE 1886.

yazısında şunları söylemektedir "Dikkate şayandır ki, Beşir Fuad Bey biraderimiz bu lisanı memleketimize ithal fikri ile Almanca Muallimini tercüme etmemiştir. Böyle kitaplar bu gibi maksatla yazılmazlar. Belki Osmanlılar Alman lisanına rağbete başlıyarak lisan-ı mezkûr hükmen memleketimize girmiş olduğu için erbab-ı rağbete bu tahsili teshil maksadiyle bu kitap tercüme olunmuştur" (55).

İNGİLİZCE MUALLİMİ Yine Emil Otto'nun aynı usulle İngilizce öğretmeğe mahsus kitabının tercümesidir. Kitabı bulamadığımız için hakkında bir hüküm veremiyeceğiz.

DİL KONULARI ÜZERİNE MAKALE VE MÜNAKAŞALARI

1879 senesinde Johann Martin Schleyer isminde bir Alman, bütün dünyaya yaymak gayesi ile Volapük namını verdiği basit ve umumî bir dil icad eder. Muhtelif milletlerde akisler yaptıktan sonra 1887 senesi başlarında Türkiyede bu lisanın ana kaidelerini öğretmek üzere Halil Kâmil imzasiyle bir küçük kitap neşredilir (56). Bir kaç gün sonra da Beşir Fuad "Volapük - Lisan-ı umumî" adı altında bir makale yazar (57). Ayni zamanda Tercümanda Ahmed Midhat Efendi tarafından bir tanıtma yazısı daha çıkar (58). Ahmed Midhat meseleyi yalnız ticaret nokta-i nazarından almıştır. Yani beynelmilel ticarî münasebetlerde müşterek bir lisan zaruridir. Bu lisanın esasen ticaret erbabınca kullanılabilecek kolay bir grameri ve vokabüleri ihtiva eden basit bir dil olması tercih edilir. İşte volapük bu

(55) Ahmed Midhat, Almanca Muallimi, TH, 5 TS 1885 (2211).

(56) Halil Kâmil, Volapük yani lisan-ı umumî, İst. 1304, 52 s.

(57) TH, 5 Ş 1887 (2596). Beşir Fuad'ın hayatta iken neşredilen son yazısı. O gece intihar edecektir.

(58) Bir Muhibb-i Terakki, Volapük yahud Lisan-ı umumî-i ticaret, TH 28 KS 1887 (2589).

boşluğu doldurabilir. Halbuki Beşir Fuad bu dilin hemen her sahaya tatbik edilmesini ister; çünkü 1) Ulûm ve fününun terakkisini takip etmek için yabancı dilleri öğrenmek lâzımdır. Bunda kaybedilecek zaman, bu lisan sayesinde kazanılmış olacaktır. 2) Her dilde bulunan lüzumsuz gramer kaideleri kalkacak, basit bir gramer, her seviyedeki bir insanın öğrenebileceği bir dil ortada kalacaktır. Üstelik Avrupa dilleri için Yunanca ve Lâtince, şark dilleri için Arapça ve Farsça gibi o dille alâkadar diye ikinci, üçüncü dillerin öğrenilmesine lüzum kalmıyacaktır. 3) Kitaplar bir dilde yazılacağı için okuyucusu eskilerin birkaç misline çıkacak, fiatı düşük olacaktır. "Hülâsa bu lisanın intişar ve taammümü terakkiyat-ı medeniyece emsali nâmesbuk fevaid-i azimeyi tevlit edeceğinden bunu öğrenmek diğerlerini teşvik ve vesait-i tahsili tehiyye ve ibraz her terakkiperver için bir vazifedir." Ancak bu milletlerin bu tek dili kabulünde Beşir Fuad'ın unuttuğu veya unutmak istediği bir nokta vardır. Müsbet ilimler için müşterek dil mümkündür. Fakat bir dilin asıl zenginliğini teşkil eden edebiyat, yani mecazlar ve tabirler ne olacak? Lakin Beşir Fuad'ın edebiyat anlayışı natüralist, binaenaleyh mecazlardan ve her türlü sanat endişesinden sıyrılmış olduğu, hatta bazan edebiyatı dahi lüzumsuz gördüğü için böyle basit bir dilin ,ilmin gerçeklerini ifadeye kâfi olduğuna inanıyordu.

Beşir Fuad'ın umumî lisaniyata dair Avrupa dillerinde yazılmış bazı kitapları okuduğunu ve bu mevzulara aşina olduğunu anlıyoruz. "Avrupa lisanlarından birkaçına vukufum, ilm ül lisana dair bazı kütüb-i mutebereyi nazar-ı mütalâadan geçirmiş bulunmaklığım lisana dair bazı mesail-i umumiye hakkında mülâhazat beyan etmekliğime salâhiyet verebilir zanniyle böyle bir cür'ette bulundum." (59) diyor. Bahsettiği b a z ı m e s a i l - i u m u m i y e, Muallim Naci ile aralarında geçen ve bilâhare İntikad'da neşredilen, dillere, bilhassa Türkçe-

(59) İntikad, s. 64.

ye ait bahislerdir. Muallim Naci, mevzuu tenkid kelimesinden açar. Bu kelime Arapça asıllı olmakla beraber Araplar bunu kullanmıyor, yerine intikad diyorlar. Ama bu durum bizim tenkid kelimesini kullanmamamızı icabettirmez. Muallim Naci'nin - ki efendidir, medreselidir devir içinde ehemmiyeti ve Beşir Fuad'la dostluğunun mânâsı buradadır. Ona göre Türkçenin istiklâli vardır. Başka dillerin kaidelerine tâbi olmamalıdır "Eğer biz Garbın keyfine tâbi olacak olursak, çokça yazı yazmakla iştigal eden erbab-ı ıttıla tarafından tasdik edileceği veçhile, elimize kalemi aldıkça pek çok ezilip büzülmeğe mecbur oluruz. O kadar da esaret içinde yazı yazılmaz. Lisanımız varsa onda tasarruf etmeğe hakkımız da vardır, fakat bu tasarruf erbabına tevdi edilmek lâzım gelir. Yoksa her eli kalem tutan lisanda tasarrufa kalkışacak olursa ne söyliyeceğimizi, ne yazacağımızı şaşırır kalırız. Bunun çare-i münferidi muktedir bir cemiyet-i edebiyye teşkili ile Osmanlı lisanına mensup addolunacak bilcümle kelimatı câmi bir mükemmel diksiyoner meydana getirmektir" (60). Muallim Naciye göre bu cemiyet bir takım kaideler de tesbit edecektir Dilin kullanılış şekillerine ait kaideler... Bu bakımdan "İstimâlât kaideye değil, kaide istimâle tabidir" (61).

Beşir Fuad ona verdiği cevapta daha evvelce tıb için kullandığı "İlm-i celil" vasfını bu defa değişmez kanun ve kaideleri olması bakımından bir müsbet ilim görünüşünde olan L i n g u i s t i q u e için de rahatça kullanır "İlm ül elsine diyebileceğimiz L i n g u i s t i q u e namı ile maruf olan fenn-i celil netayici re'yinizi tasvip etmektedir' (62). Beşir Fuad umumiyetle muallim Nacinin yukarıda bahsettiğimiz fikirlerine iştirak eder. Ayrıca o, ihtiyaç duyulduğu takdirde, başka dillerden kelime alınabileceğini, bu alınma sırasında kelimenin

(60) Ay. s. 22 - 23.
(61) Ay. s. 24.
(62) Ay. s. 35 - 36.

gerek şekilce gerekse mânâca değişikliklere uğrıyabileceği fikrindedir (63).

"Zaten kelimat, müfekkiresinde tevellüt eden efkârı, şahs-ı ahara tefhim için istimâl olunan işarattan başka bir şey değildir. Her kavmin kendine mahsus işaratı vardır. Diğer kavimde müstamel olan işaratı tamamiyle kabul etmek mecburiyetini dâi hiç bir sebep yoktur. Fikir bir halde bulunmayıp daima tevessü ve tezayüd ettiğinden eskiden mevzu olan işaratın yeni fikirleri ifhama ademi kifayeti görülünce müceddeden işarat vaz'ına lüzum görülür, diğer kavimlerde o fikirlere mahsus olan işarat olduğu surette alel ekser az veya çok tahrif ile kabul olunur; nitekim Rumların filosofya'sım Arapların felsefe yaptıkları gibi. Filosofya demeyip Felsefe diyen Araplara galat ediyorsun demek caiz olmadığı gibi bizim de Arapçadan, vesair lisanlardan az veya çok tahrif ile ahzeylediğimiz kelimeleri ne suretle almış isek o yolda istimâl eylemeye hakkımız derkârdır" (64).

Beşir Fuad burada dilin de tarifini yapar Kendisine mahsus hayatiyeti olan canlı bir varlık. Bu sebeple gramercinin vazifesi kaide vazetmek değil, konuşma dilinde esasen mevcut olan kaideyi tesbit etmektir "Bir lisanın esasen kendi malı olan kelimat bile mürur-ı zamanla değişir. Mânâsı, imlâsı, telaffuzu tebeddül eder. Lisanların kendilerine mahsus hayatları vardır Doğarlar, yaşarlar nihayet ölürler. Bir kararda kalmak elsine-i meyyiteye mahsustur... Kavaidin istimâle tâbiiyyeti ise zaruridir, çünkü insanlar lisanlarını kaide tahtına almak lüzumunu hissetmezden evvel pek çok zaman natıkiyyet hassasiyle hayvanat-ı saireden temeyyüz etmişlerdir. Elsinede mevcut olan şazlar, istisnalar zapt-ı kavaidde istimâle tebaiyyet mecburiyetinden gelmiştir. Sarfiyun ve nahviyyun elsineyi ne

(63) Beşir Fuad'ın bu mevzudaki düşüncelerinin Türkçenin bugünkü meseleleri ile ne kadar yakından alâkalı olduğuna dikkati çekmek isteriz.

(64) İntikad, s. 36.

halde bulmuşlarsa kavaidini ona göre zaptetmekten başka bir şey yapmaya kaadir olamamışlardır" (65). Türkçe ile Fransızcanın zenginlik bakımından mukayesesini de yapan muharririmiz Fransızcanın fen, sanayi hatta edebiyat dilinde Türkçeden daha zengin bir lisan olduğunu ileri sürer "Muradım lisanımızda tâbiri mevcut olmıyan ve binaenaleyh ifadesinde zahmet çekilen fünun ve sanayia müteallik birçok şeylerin Fransızca tâbir-i mahsusu bulunduğunu ifhamdır. Hatta diyebilirim ki bazı âsâr-ı edebiyyenin tercümesini bile bihakkın ifa edemeyiz; şu ifademin sıhhatini kabul etmemek istiyenler içinde kendine güvenenler varsa meselâ Emile Zola'nın Au Bonheur des Dames nam eserini bihakkın tercüme etsinler, meydana koysunlar da ben haksızlığımı itiraf edeyim" (66).

Beşir Fuad'ın buraya kadar naklettiğimiz sözlerine, bahusus Türkçedeki Arapça Farsça kelimelerin mevcudiyetinde bir mahsur olmadığına dair fikirlerine bakıp da onu sadeleşme aleyhtarı görmek yanlış olur. O, bilakis Türkçenin tedricen sadeleşmekte olduğuna, hatta bu sadeleşmenin kendi mesleği olan fenne hizmet edeceğine inanıyordu "Binaenaleyh lisanımızın sadeleşmesine ne kadar çalışılır, tahsili ne mertebe teshil edilirse Osmanlılara o nisbette büyük hizmet edilmiş olur" (67). Sadeleşmede tutulacak yol, dile girmiş olan yabancı kelimeleri atmak değil, yabancı gramerlerin kaidelerinden kurtulmaktır "Avrupa lisanları nasıl Lâtin ve Yunan lisanlarından istiane etmişlerse biz de öylece lisan-ı arabi ve farisiden istimdat etmişiz; bu lisanları doğru yazıp söyliyebilmek için Lâtin ve atik Yunan lisanlarının kavaidini ayrıca tahsile

(65) İntikad, s. 37 - 38.

(66) İntikad, s. 61 - 62.
Ahmed Hamdi Tanpınar, bu düşünceyi işaret ederek, Muallim Nacinin bilâhare Emile Zola'dan Thérèse Raquin'i tercüme etmesini Beşir Fuad'ın bu meydan okuyuşuna bağlamak ister. (s. 612)

(67) İntikad, s. 62.

lüzum yoksa Türkçe için dahi bilhassa Arapça ve Farsçanın kaidelerini öğrenmeye ihtiyaç hissetmemelidir" (68).

Muallim Naci bütün bu dil meselelerinde Beşir Fuad'la beraber olduğunu İntikad'ın muhtelif yerlerinde zikretmiştir. (69) Müşterek bir temennileri daha vardır Türkçenin mükemmel bir gramerini hazırlamak. Beşir Fuad, Fazlı Necib'in "Nev usul sarf-ı Osmani" adı altında böyle bir gramer hazırlaması üzerine teşebbüsünden vazgeçer. Bununla beraber Fazlı Necib'in yazdığı ile Beşir Fuad'ın düşündüğü gramerler arasında fark vardır. O Avrupa gramerlerindeki sistemi esas alarak bir gramer yazmak ister. Fazlı Necib'e de ikinci baskısını yaparsa bunları gözönünde bulundurmasını tavsiye eder. Bu tarz, eskilik taraftarlarının canını sıksa da Türkçenin selâmeti bakımından elzemdir.

"Hülasa, Fransızca gramerleri esas ittihaz ederek Bedreka'daki taksimata tevfikan bir sarf yazmak emelinde idim. Gerçi böyle bir sarf erbab-ı taarrübü gazablandırıp bir çok tarizatı davet ederse de lisanımızın talimini teshil hususunda edilecek hizmet bu gürültülere kulak astırmıyabilir" (70).

Muallim Naci ise Beşir Fuad'ın ölümünden hemen sonra Mekteb-i Hukukta verdiği dersleri Mecmua-i Muallim'de tefrika suretiyle neşrederek bir Osmanlı sarfı yazma arzusunu tahakkuk ettirmiştir (71).

Beşir Fuad'ın dilde sadeleşme taraftarı olduğunu görmek için yazılarını okumak kâfidir. Herkes tarafından kolay anlaşılabilir olmak onun başlıca prensiplerinden olmuştur. Bilhassa Güneş mecmuası Şinasinin "Bililtizam lisan-ı avam üzre kaleme almak" sözünün o yıllarda nadir rastlanan güzel bir nümunesidir. Güneş'in mukaddemesinde Hey'et-i Tahririye imza-

(68) Ay. s. 63.

(69) Ay. s. 45 ve devamı, s. 98 ve devamı.

(70) Mektubat, s. 96.

(71) Mecmua-i Muallim, 1887, N. 1 - 47. Yalnız edevat bahsi vardır.

siyle şunları yazıyordu

"Söz söylemek gibi yazı yazmaktan da maksad-ı asli mânâ anlatmaktır, itikadında bulunduğumuz cihetle şive-i ifadece sadeliği tercih eyleriz. Tumturaklı, müsecca yazmak lâzım gelirse ona da girişmekten çekinecek bir halde değilsek de lüzum tahakkuk etmedikçe kalemimizi yolundan çevirmeyiz. Zira biz bir zamanın muharrirlerinden bulunuyoruz ki, terakkiyat-ı mânâperestanesi Nergisi'leri bihakkın gözden düşürmüştür."

Bir edebiyatçı olarak takdir edeceğini zannetmediğimiz dostu Mustafa Reşid'i bilhassa dilinin sadeliği için takdir ediyordu "Lisanımıza sadelik içinde bir letafet vermiş olan Envar-ı Zekâ muharriri Mustafa Reşid Bey..." (72).

O, imlâda da yenilik taraftarıdır. Eski Osmanlıca imlânın telâffuzla alâkası olmaması, daha doğrusu birkaç asır evvelki telâffuza istinad ederek değişmez, klâsik bir imlâ ile yazılması onun üzerinde durduğu bir imlâ problemi olmuştur. Eski imlâmızda kelime başında T harfi ile yazılıp D olarak telâffuz edilen bir çok kelimeleri Beşir Fuad bilhassa D ile yazmıştır. Bu basit bir şekil meselesi olmakla beraber bir çok muharrirlerin, bu arada Ahmed Midhat Efendi gibi A v r u p a î bir adamın reaksiyonu ile karşılaşması Beşir Fuad'ı bu mevzuda da devri içinde yalnız bırakmıştır. Ahmed Midhat Voltaire hakkında bazı mülâhazalarda bulunduğu kitabında "vakıa toğru'lar doğru, tağ'lar dağ olmak gibi yenilikler benim dahi tahsin edemiyeceğim şeyler ise de elfaza o kadar büyük ehemmiyet vermemeğe Muallim Naci Efendi hazretleri müsaade buyururlarsa seni bundan dolayı muaheze etmek istiyenlerin ellerinden yakanı kurtarabilirsin... Lisanın, Kavaid-i umumîyesine mutabık olsa elbette daha güzel olursa da o cihetten bazı noksanları olduğu için dahi çirkindir diye atılmaz ya. Her güzelin bir kusuru olur, varsın Beşir Fuad'ımızın da tağ'ları dağ oluversin deriz" (73).

(72) İfade-i mahsusa, Ceride-i Havadis, 19 TS 1884 (5851).

(73) Ahmed Midhat, Musahabat-ı Leyliyye Voltaire, s. 4 - 5.

Görülüyor ki, bazı yeniliklerde Ahmed Midhat Efendi, Muallim Naci'ye sığınmak zorunda kalmıştır. O Muallim Naci ki edebiyat tarihlerimizde devri içinde biraz alaturka bir adam olarak gösterilmek istenmiştir. Nitekim Beşir Fuad Ahmed Midhat'ın yukarıdaki yazısına cevap verirken Nacinin imlâmıza yenilik getirecek bir mevzu üzerinde çalışmakta olduğunu belirtmiştir "Muallim Naci Efendi hazretleri kelâma hizmet eyledikleri cihetle bunun aksamından olan elfâza tabiî nazar-ı bikaydane ile bakamazlar. Ancak görenekle kanaat etmek fikr-i terakkiyi muhalif bulunduğundan muhtaç-ı ıslâh olan elfâzı, hâli üzere ibka etmek fikrinde bulunmayıp bilakis lüzum görülen tadilâtı icra etmelidir, fikrindedirler. Hatta Türkçede imlâdaki münasebetsizliği izale etmek maksadiyle yeni bir usûl imlâ tertibi ile meşgul bulunduklarından bu usûl iktizasınca toğru'ları doğru yazmak icabedeceğini dahi bendenize beyan buyurdular" (74).

Beşir Fuad, Ahmed Midhat Efendiye, bildiği üç Garp lisanından misaller vererek imlânın zamanla telâffuza uymak zorunda olduğunu isbat etmek istiyor. Bu arada umumî L i n g u i s t i q u e bakımından imlânın değişebilirliğini izah eder "L i n g u i s t i q u e denilen ilm-i lisan bize gösteriyor ki, elsine de insanlar gibi doğar, yaşar, ölür. Beden-i insanide her an bir inkılâp husule geldiği gibi elsine daima inkılâp ve tahavvülata uğramaktadır. Elsine için tevakkuf memata vabeste olduğundan bu hal ancak elsine-i meyyite için mümkündür. Bir lisanın tabiratı, şivesi, telâffuzu mürur-ı zamanla tegayyür eder. Binaenaleyh bir zaman için doğru olan imlâ diğer zamanla doğruluğunu kaybedebilir" (75).

Bu vesile ile mutlak olarak her yeninin iyi olması icabettiği ve eskinin muhakkak yıkılması gerektiği kanaatında olma-

(74) Saadetlû Ahmed Midhat Efendi hazretlerine ariza-i cevabiyye, TH 24 KE 1886 (2559).

(75) Saadetlû Ahmed Midhat Efendi hazretlerine ariza-i cevabiyye TH 23 KE 1886 (2558).

dığını da söyler "Gördüğünden ayrılmamak rah-ı terakkiye sed çekmektir. Mamafih bu sözümden her mevcut olan şeyi değiştirmek terakkidir, fikrinde bulunuyorum, anlaşılmasın. Mevcut olan bir şey muhtac-ı ıslah olursa biz vaktiyle böyle gördük, diye o ıslahatı icradan içtinap etmemelidir, demek istiyorum... Binaenaleyh her teceddüt muhassenatı dâi olmak, bir sebeb-i mâkule müstenid bulunmak şartiyle makbul olabilir" (76).

İmlâda başlıyan bu yenileşme hareketi Beşir Fuad'ın ölümünden sonra bir kısım muharrirler tarafından kabul edilir, bir kısmı bu hareketi tenkide devam eder. Meşrûtiyetten sonra ise pek az istisnası ile yenilik bütün neşriyatta yaygın bir halde görülür (77).

---

(76) Ay.

(77) Beşir Fuad'ın ölümünden altı sene sonra neşrettiği bir romanı (İzdivaç İmtizaç, İst. 1311, 40 s.) tamamiyle bu imlâ tarziyle yazan Mustafa Reşid'in kitabına ilâve ettiği bir takrizde Mehmed Said Bey şu tenkidi yapıyor "Lisanımızın imlâsı hakkındaki kavaidi bi_muhaba paymal eden (Büyük Ada), (Oda), (Duralım) gibi imlâ tağyiratını kemâl-i kalem-i vâlâlarına yakıştıramam. Malûm-ı ehl-i vukuf olduğu üzere her tecdidi terakki addeden cühela imlâmızdan başka tağyir edecek şey bulamayıp bir müddetten beri hedm-i beyan-ı imlâya kalkışmışlarsa da... bir netice-i salimeye vasıl olamamışlar ve imlâmızı maskara edemeyip kendileri maskara olmuşlardır. Nasıl caiz olur ki vakıf_ı esrar-ı terakki-i edebi olduğu hemen her şivesinden anlaşılan bir kalem külliyen kaide-i imlâmıza mugayir ve hiç bir kaideye gayr-i müstenid ve mânâca yanlış zehaba müstaid bir tarzı pesend ve (Büyük Ada), (Kapı) yazanların terakki silsilesi zannettikleri tecdid-i mecnunaneye kalemini bend eylesin?" Said Bey'in kültürlü, Fransızca bilir (tamamlanmamış bir lügati vardır) bir çok eser yazmış bir zât olduğunu söylersek Beşir Fuad'ın yukarıda zikrettiğimiz fikirlerinin ölümünden seneler sonra dahi garabetle karşılandığı daha iyi anlaşılır.

ASKERLİK BAHİSLERİ

Asıl mesleği askerlik olan Beşir Fuad bu mevzuda da dikkate değer makaleler yazmıştır. Kitap halinde çıkmayan bu yazıları iki esas tefrika halinde toplamak mümkündür. Biri tercüme, diğeri telif.

REHBER-İ MUALLİMİN Fransızca'dan tercüme ettiği bu eser Ceride-i Havadis'de tefrika halinde 13 sayı devam etmiştir. Gazetede çıkış tarihi 1884 senesi teşrinisanisi olmakla beraber tefrikanın neşrine ait bir ilândan tercümenin ondan üç sene evvel yapılmış olduğunu anlıyoruz. Bu, Beşir Fuad'ın Girit'de bulunduğu senelere rastlar. Bu eser, mesleğe sonradan intisap etmiş olan zabitlere fenn-i harbin son tatbikatını öğretmek ve bunun askere nasıl öğretileceğini göstermek üzere yazılmıştır.

MEBAHİS-İ ASKERİYYE 1886 Teşrinisanisinden Beşir Fuad'ın ölümüne kadar devamlı olarak yazdığı seri makalelerin umumî başlığıdır. Bu bahislerde İngiltere, Almanya, Rusya, İspanya, Fransa, Avusturya, İtalya ve Osmanlı ordularının kuvvetleri, harp tabyeleri ve muhtelif askerî sınıflarının durumları incelemiştir. Ahmed Midhat Efendi makaleleri takdim eden bir yazısında Beşir Fuad için "Fransa ve Almanya'da neşrolunan fünun-ı askeriyye ceridelerini esas ittihaz etmekle beraber bizim ahval ve usûl-i askeriyemiz ile kabil-i tevfik olacak surette mülâhazat-ı mahsusalarını dahi, bir lahika-i cemile olmak üzere ilâve edeceklerini vaad buyurmuşlardır". (78) de-

(78) [Ahmed Midhat], TH, 17 TE 1886 (2501).

mektedir. Gerçekten de Beşir Fuad bu makalelerinde muhtelif milletlerin ordularından bahsederken bunlarla Osmanlı ordusunu mukayese etmeyi ve bilhassa muhtemel bir harp vukuunda tatbiki düşünülecek strateji üzerinde durmayı ihmal etmez. Prensip olarak harbin aleyhinde olduğunu Ceride-i Havadis'teki başmuharrirliği sırasında yazdığı bir çok siyasî makalelerinde belirtmiştir. (79) Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğunun girmiş olduğu son bir kaç mühim harbde (Sırbistan ve 93 muharebelerinde) bizzat bulunmuş olması, Avrupa devletlerinin devamlı olarak ordularını kuvvetlendirmeğe çalıştıklarını takip etmesi, ona büyük bir harbin yakın senelerde vukuunu düşündürüyordu. İhtimal ki bu maksatla Osmanlı Ordusunu ıslah hakkında fikirler beyan ediyor, o devirde modern bir harbin icaplarına göre yeniden teşkilâtlanması için hükümeti ima yoluyla ikaz etmeye çalışıyordu. Nitekim orduları hakkında malûmat verdiği devletlerin hepsi - İspanya hariç - Beşir Fuad'ın göremediği Birinci Dünya Harbinde Osmanlılarla ya müttefik veya hasım olarak karşılaşacaklardır.

Bu bahislere bir mukaddeme olmak üzere yazdığı yazısında harbin kötü bir şey olduğunu bununla beraber bugünkü dünyada bunun kaçınılmaz bir tabiat kanunu hükmünde bulunduğunu belirttikten sonra Avrupanın bugünkü durumunu şöyle anlatır: "Şimdiki halde görüştüğümüz şey milel-i mütemeddinenin kâffesinde kuvve-i askeriyyenin tezayüd eylemesi ve hatta mektep çocuklarından taburlar teşkil olunup bunların muntazaman talim ettirilmesidir. Kuvve-i askeriyyeye olan ihtiyaç tenakus etmeyip ötedenberi tekessür edegelmekte olduğundan nihayet herkesin asker olmasına lüzum ve ihtiyaç görülüyor. Demek oluyor ki mesail-i askeriyye, mesail-i umumîyye âdâdına dahil olup mesleken asker olmıyanların bile bunlara bigâne olmama-

(79) Ceride-i Havadis, 23 TS 1884 (5855) de harbin, medeniyetin aleyhinde olduğu, buna mukabil sulhun ilmi ve fenni geliştirdiği, bununla beraber doktora ihtiyaç olduğu gibi askere de lüzum olduğu ifade edilmiştir.

ları faideden hâli değildir. Hele Osmanlılar gibi bidayet-i teşekkülünden beri müdafaa-i hukuk-ı meşrûa ve muhafaza-i kavmiyet yolunda seyf-i celâdeti elden bırakmıyan bir kahraman millet için askerliğe müteallik mesaile kesb-i vukuf ve ıttıla ne derecede ehem ve elzem olduğu muhtac-ı izah değildir." (80).

Ordular hakkında malûmat verirken dikkatimizi çeken şey, bu bilgilerin objektif oluşu ve tamamiyle istatistik neticelere dayanmasıdır. Böylece Beşir Fuad askerliğe, müsbet ilmin mütalâasını icabettiren bir fen gözüyle bakıyor ve devamlı olarak bir terakki hareketi içersinde bulunması lâzım geldiğine inanıyordu. Yeni icadedilmiş olan mükerrer ateşli tüfeklerin Osmanlı Ordusuna da getirilmesi lüzumunu da izah eden bir yazısında şöyle demektedir "Hal-i tevakkufta kalmak gerilemektir. Hemen herşeyde câri olan bu düsturun hükmü askerlik hususunda daha vazıh bir surette hüküm - fermadır. Askerlikte cari olan usûlün her gün bir inkılâba uğraması bu fikri teyid eylemektedir" (81).

Bahsettiğimiz ordular hakkında bilgi verirken o milletin başlıca hususiyetleri ve bilhassa Osmanlılar karşısında takındıkları tavırlar üzerine gerçeğe dayanan mütalâa ve mülâhazalarda bulunmaktadır. Bu cümleden olarak İngilizlerden bahsederken onların Hint ordusunu bir köle yığını olarak ele almalarını, meselâ bir İngiliz neferinin bir Hindli zabitten rütbece daha üstün tutulduğunu tenkid ederek şunları söyler "Hemcinsini bu derecede muhakkar tutmak fikr-i medeniyete ve şiar-ı insaniyete muhalif olduğu cihetle Newton'ları, Lewes'leri, Huxley'leri, Stuart Mill'leri yetiştiren bir kavmin bu gibi ahvali tecviz etmesi calib-i istiğrap olabilirse de İngilizlerin hodbinliği... taassubu nazar-ı itinaya alındığı surette öyle bir istiğraba mahal kalmaz. Devlet-i aliyye Hıristiyandan asker alıp

(80) Mebahis-i askeriyye, TH, 29 TE 1886 (2511).
(81) Mükerrer ateşli silâhlar, TH, 30 TS 1886 (2538).

da bunlar hakkında İngilizlerin Hintlilere ettiği muameleyi tatbik edecek olsa Avrupa devletleri meyanında bu tedbiri en evvel ve gayet şedid bir surette protesto edecek yine İngiltere Devleti olacağı düşünülürse İngilizlerin bir hayli zaman daha insaf ve adalet kavaidini taallüme muhtaç oldukları tebeyyün eder" (82).

Üzerinde pek çok münakaşalar yapılmış olan 93 Osmanlı Rus harbinin neticeleri hakkında bir okuyucu mektubuna cevap olarak yazdığı makalesinde de mağlûbiyetimizin sebeplerini şöyle açıklamaktadır (83)

"Rusya askerini mevki-i harbde gördüğümüz cihetle bunların ekseriyet üzre pek şecaatle muttasıf olmadıklarını ve muvaffakiyetlerin hemen her zaman kesret sayesinde vukua geldiğini biliriz... Rusyanın üzerîmize sevkettiği dokuzyüz küsur bin askere karşı (bu sene Hersek, Yunan hududu, Bağdat vesair cihatta bulundurulması zarurî olan askerden başka olarak) Anadolu ve Rumeli Dar ül harekât'ında altıyüzbin asker bulundurabilmiş olaydık muzafferiyet bizde kalacağından şüphe yoktu. Hatta bazı kumandanlar tedbirde kusur etmemiş olsaydılar mevcut olan kuvvetle dahi Rusya'nın def'-i tecavüzüne muvaffak olunabilmek mümkündü.

Muharebeden evvel Rusya ile muharebe etmeye muktedir olup olamıyacağımızda fikirlerde mübayanet vardı. Ben muharebe edebiliriz ve muvaffak oluruz diyenlerle hem -efkâr idim. Hitam-ı muharebede fikrimi tebdil etmedim, mağlûbiyetimizin sebeb-i müstakili su-i tedbirden ibaret olduğunu gördüğümden bilâkis zehabımın savap olduğuna dair itminan-ı tam hasıl ettim.

Mütarekeden sonra elçilikle Rusya Şark ordusu kumandanının nezdine gitmiştim; o zaman Şark ordusunda Erkânı Har-

(82) İngiltere, TH, 29 KS 1887 (2590).

(83) Beşir Fuad'ın 93 harbine iştirak ettiğini, harb sonunda da parlemanter olarak Rus Kumandanlar heyeti ile görüştüğünü hayatından bahsederken belirtmiştik.

biye Riyasetini haiz ve hâlen Rusya'nın Harbiye nazırı bulunan Ceneral Vatofski "Sizler bizle yalnız başınıza muharebe edemiyeceğinizi bilirdiniz. İngilizlerin muavenetine güvendiğinizden harbi kabul ettiniz, gördünüz mü İngilizler ümidlerinizi boşa çıkardılar" demesi üzerine mukabeleten "Biz İngilizlerden muavenet olarak tüfekten başka bir şey beklemekdik, bu intizarımız boşa çıkmadı. Bizim sizle muharebe etmeye ve muzaffer olmağa muktedir bulunduğumuzu muharebenin edvar-ı muhtelifesini tetkik edenler teslimde tereddüt etmezler. Bizim mağlûp, sizin galip oluşunuz ise tedbirde kusurumuz semeresidir" (84).

Fen mevzularında ve bundan sonraki bahiste göreceğimiz şekilde edebiyat mevzuunda olduğu gibi askerlikde de müşahadeye, realiteye dayanan bilgiler vermek, hissî hayatın üzerine gerçeği hâkim kılmak ve tenkidlerde objektif olmak Beşir Fuad'ın doktrininin başlıca prensipleri idi.

(84) Mütalâa, TH, 19 KS 1887 (2581).

EDEBÎ VE FELSEFÎ ESERLERİ

TERCÜME PİYESLER

SOYTARI Victor Hugo'nun 1832 de yazıp neşrettiği "Le Roi S'amuse - Kral Eğleniyor" isimli tiyatrosunun tercümesidir. Mustafa Reşid'in çıkarmakta olduğu Envar-ı Zekâ mecmuasının 19. - 23. (1301) sayılarında tamamı tefrika halinde çıkmıştır. Beşir Fuad gibi Victor Hugo'yu edebiyat görüşü bakımından tenkid eden, bahusus romantizmin aleyhinde olan bir adamın Hugo'nun tarihî ve romantik dramlarından biri olan "Le Roi S'amuse" ü Türkçeye tercüme etmesi, üzerinde düşünülecek bir noktadır. O kendi ifadesine göre, eserin yirmi günde, hele en güzel kısımları olan birinci ile beşinci perdelerinin iki günde yazılışına ve birinci perdede Monsieur de Saint Valliers'nin tiradının üslûbuna hayrandır

"En garibi şurasıdır ki yukarıdan aşağı manzum olan bu dramın en âli ve en parlak kısımları olan birinci ve beşinci perdelerini edib-i müşarünileyh topu iki gün zarfında kaleme almıştır. Birinci perdede Monsieur de Saint Valliers'nin beddu-ası üslûb-ı âli ve müheyyice en güzel bir misal olabileceğinden..." (85). Ve Beşir Fuad Soytarı adı ile Envar-ı Zekâ'da neşrettiği piyesin birinci perdesinin bu kısmını aslı ve tercümesiyle beraber bir defa da "Victor Hugo" biyografisine koyar (86). "Şu naklettiğimiz parça birinci faslın bir seb'i kadar olduğu halde değme şair böyle bir nazmı bir iki günde söyliyemez" (87). Bununla beraber gerçekçi bir görüşe sahip ol-

(85) Victor Hugo, s. 83 - 84.
(86) Ay. s. 84 - 94.
(87) Ay. s. 94.

mayan tarafını tenkid eder. Hugo'nun kendi ifadesini naklederek aşağılık bir mahlûkun (Triboulet) babalık hissi ile nasıl yüksek bir ruha sahip olduğunu anlatır. Hugo'nun, fazileti üstün kılmak için bu şekilde gerçekte olmıyacak bir varlık ortaya çıkardığını söyler "Victor Hugo'nun âsârındaki efkâr-ı hakîmanenin vüs'at ve ehemmiyeti işte bu nisbette olup edib-i müşarünileyh tiyatronun halen kesbettiği ehemmiyete karşı mesail-i edebiyyede cemiyet-i beşeriyyenin ıslah-ı ahvali hakkında pek çok mesail bulunduğunu ve halkın, tiyatrodan çıktığı vakit ahlâk hakkında bir ders-i ibret almış bulunması lâzım geleceğini meydana koydu. Biçimsiz bir Triboulet'ye bir peder kalbi verdi... Maksad-ı mahsusunu terviç yolunda Hugo'nun hakikati az çok tağyir eylediğini şu hüsn-i tâbir ile itiraf ediyor..."(88).

İKİ BEBEK, BİNBAŞIYI DAVET, BİRİNCİ KAT Bu üç küçük piyes hakkında müşterek bir hüküm vermek daha münasiptir. Beşir Fuad bu tiyatroları yazı hayatına henüz atıldığı ilk yıllarda neşretmiştir. Birincisi Fransızca'dan (Eugène Granger - Victor Bernard), ikincisini Almancadan (K. F. Mor), üçüncüsünü de İngilizce'den (James Cobb) tercüme etmiştir. Bunlar basit birer vodvilden ibarettir. Beşir Fuad'ın bu tercümelerden maksadı o senelerde Türk edebiyatına hâkim olan santimantal trajediyi yıkmak olsa gerektir.

CİNAYETİN TESİRİ Victor Hugo biyografisi ile aynı senede çıkan bu eser bizde Emil Zola'dan yapılan ilk tercümedir. Bu tercümeyi halen resmî kütüphanelerin hiç birinde ve belli başlı hususî kütüphanelerde bulamadığımız için Beşir Fuad'ın buna bir mukaddeme yazıp yazmadığı veya tercümenin dilinin sadeliği hakkında bir şey söyliyemiyeceğiz (89). Eser Zola'nın Thérèse Raquin'inin roman olarak tercümesidir.

---

(88) Ay. s. 98 - 99.

(89) Kitabın çıkmış olduğunu Güneş mecmuasının arka kapağındaki bir ilândan ve 1303 senesine ait Devlet Salnamesinden öğreni-

BİYOGRAFİLER

VİCTOR HUGO Bu eser edebiyat tarihimizde birkaç bakımdan değer taşır. Önce, bizde yazılmış ilk tenkidli biyografidir. İkinci olarak Victor Hugo dolayısiyle romantizmi tenkid eden ve natüralizmi Türkiye'ye sokan ilk eserdir. Nihayet Beşir Fuad'ın edebî ve felsefî akidelerini göstermek bakımından kendisini en iyi tanıtan kitabıdır (90). Biraz sonra göreceğimiz gibi gürültülere sebep olmuş bir takım sahte şöhretli edip ve münekkidlerin Beşir Fuad'ın kültürü karşısındaki zaafını da ortaya koymuştur. Edebiyat tarihimize hayaliyyun hakikiyyun diye isimlendirilen münakaşa bu kitapla başlamıştır. Dikkati çeken başka bir husus da kitabın mukaddemesinin taşıdığı

---

yoruz. İsmail Habip, Muallim Naci'nin 1307 de kitap halinde basılan Thérèse Raquin'ini Zola'dan Türk edebiyatında tercüme ve neşredilen ilk eser olarak gösteriyor ki yanlıştır. (Avrupa edebiyatı ve biz, c. II, s. 375).

(90) Ahmed Hamdi Tanpınar bu kitaptan ve Voltaire biyografisinden "Beşir Fuad Beyin Hugo ve Voltaire adlı - tercüme ve iktibas şeklinde biyografisi" diye bahsetmekte fakat kimden tercüme ve iktibas edildiği hakkında bir kaynak göstermemektedir. Beşir Fuad gibi devrinin en ileri Garp anlayışı ile eser yazan, tercümesini tercüme, derlemesini derleme diye gösteren ve o devirde bizde ender rastlanan dip notlariyle mehazlarını belirten bir müellifin tercüme ve iktibas yoluyla yazdığı kitabına imzasını koymasını kabul edemeyiz. Eserin içinde Hugo hakkındaki sözlerin kaynağını esasen kendi zikretmiştir. Kaldı ki bu kitabın birçok yerlerinde, Victor Hugo dolayısiyle, meseleyi bizdeki hayal - gerçek münakaşalarına da intikal ettirmesi kendisinden birçok şeyler ilâve etmiş olduğunun delilidir. Olsa olsa "telif ve derleme şeklinde" tâbiri doğru olabilirdi. Voltaire biyografisi hakkında da aynı şeyi söyliyeceğiz.

tarihdir. 20 Haziran 1301 ki milâdî tarihle 2 Temmuz 1885 e rastlar. Victor Hugo aynı senenin 23 Mayısında ölmüş ve Beşir Fuad eseri onun ölümü üzerine kaleme almıştır. Şu halde ölümünden birbuçuk ay geçmeden Victor Hugo hakkında Türk okuyucusuna derli toplu, tenkidli bir biyografi sunmuştur. Bu, Beşir Fuad'ın, Avrupadaki edebî ve fikrî hareketleri yakından ve süratle takip ettiğini gösterir; nitekim Avrupada henüz münakaşası yapılmakta olan ve Türkiyede hiç bir muharririn bahsetmediği Zola'yı ve natüralizmi getirmesi de hükmümüzün başka bir delilidir.

Beşir Fuad, kitabın mukaddemesine Hugo'nun 80. yaşı dolayısiyle verilen bir ziyafet toplantısının tasviri ile başlar. O yıl (1882) edebiyat ve siyaset sahasında birbirine zıt her zümreden gelen şahıslar ihtiyar Hugo'nun şahsında 19. asrın dehasını görmekte birleşmişlerdir. Beşir Fuad bütün eserlerinde objektif olmakla beraber hadiseler karşısında hüküm verirken yeri geldikçe kendi fikirlerini telkin fırsatlarını ihmal etmez. Nitekim burada da Victor Hugo'nun seksen yaşında gördüğü bu rağbete vaktiyle, meselâ bundan elli sene evvel mazhar olamadığını, bunun sebebinin ise her yenilik taraftarı gibi, eskiye alışık olanların reaksiyonları ile karşılaşması olduğunu söyler "Şu ifrat ve tefritin sebeb-i hikmetini ise fıtrat-ı beşerde aramalıdır. Victor Hugo bir müceddit idi; ekseriyet-i beşer ise daima teceddüde hasımdır... Mer'î olan bir usûlü değiştirmek pek çok zaman ve emek sarfı ile bu yolda tahsil olunan bir melekeyi hiç mesabesine indirmektir. Halbuki hiç bir kimse müddet-i medide sarfeylediği emeğin ifna olunmasına, menfaat-i zatiye saikası ile kail olamıyacağından insanların ekseriyeti teceddüde muhaliftir" (91).

Bu düşünce Beşir Fuad'ın pek çok yazılarında işlediği bir tezdir. Bir yenilik hareketinin öncüsü olanlar daima cemiyetin aksülameliyle karşılaşmış, hatta cemiyet tarafından red ve

(91) Victor Hugo. Mukaddeme, s. 5 - 6.

tard olunmuşlardır. Bu reddedilenler zümresine kendisinin de dahil olduğunu, yaşarken, ve öldükten sonra ismi etrafında kopan münakaşa ve hücumlardan görüyoruz. Buna rağmen bu yenilik aleyhtarlığının beşerin tabiatında bulunduğunu düşünmek gibi bir müsamahaya da o yıllarda Türkiye'de Beşir Fuad gibi pek az insanda rastlarız. "Cumhura muhalefet kuvve-i hatadandır, gibi mani-i terakki bir fikir de bundan tevellüt etmiştir." diyor. "Bir fikirdeki sakametin bir anda umum insanlar tarafından derk olunması muhal olup olsa olsa bir veya birkaç kişi evvel emirde buna kesb-i ıttıla edebilir. Şu halde hakikat-i hale vâkıf olan bir veya birkaç kişi umuma karşı "Sizin şu zehabınız hatalıdır, savabı şudur." derse cumhura muhalefet etmiş olur, demezse hakikate vukuf imkânının fevkinde kalır" (92).

Bu, yeniliğe muhalefet hareketini Beşir Fuad, insanın tabiatındaki nefsi koruma sevk-i tabiisine bağlıyor. Bu sebepten bütün yenilik getiren büyük insanlar, hatta peygamberler bile muhalefetle karşı karşıya kalmışlardır "Nerde kaldı adi insanlar, peygamberan-ı izam bile hatta herkesten ziyade muhalefete duçar oldular" (3). Bununla beraber hakikatin er veya geç muhakkak kabul edileceğine inanır. Zamanında anlaşılamıyan birçok büyük gerçekler bir müddet sonra bütün cemiyet tarafından kabul edilmiştir "Mihr-i münir-i hakikat bir takım muzlim sehab ile mestur bulunmakla vücudunun inkârına cür'et olunsa bile yine bir gün olur o bulutlar yırtılarak cemal-i bakemâli cilve-nüma olur" (94). Hakikatin bir güneş olması ve er geç karanlıklar arasından kendisini göstermesi motifini Beşir Fuad müteaddit defalar kullanmıştır. Çıkardığı iki mecmuanın isimleri hakikatin bu motifle sembolize edilişini gösterir Haver, Güneş. Haver'in her sayısının kapağında evvelce

(92) Ay. s. 6.
(93) Ay. s. 7.
(94) Ay. s. 8.

bahsettiğimiz kıt'anın yer alması da, Güneşin kapağındaki resim de hep aynı maksada yönelmiş motiflerdir.

Beşir Fuad'da, Descartes'dan beri gelen, Batının ilim zihniyeti ve gerçeği görme metodları hâkimdir Peşin hükümlerden sıyrılarak hakikati bulmak, muhakeme etmek ve müsbet deliller karşısında gerçeği kabul etmek. "İşte bu serd eylediğimiz mütalaattan anlaşılıyor ki, ne bir fikri yenidir diye kat'iyyen reddetmek caizdir, ne de kabulde müsaraat göstermek. O yolda bir fikri tervic edenlerin delailini dinlemeli, düşünmeli, muhakeme etmeli: Eğer nefs ül emre muvafık, muhassenat ve rüçhaniyeti derkâr ise kabul etmeli, değilse reddetmeli" (95).

Beşir Fuad'ın Hugo mukaddemesinde, yeniliğe muhalefet düşüncesi üzerinde durması, zâhiren Victor Hugo'nun gençliğinde takdir edilememesi, bilâhare kıymetinin anlaşılması sebebiyledir. Gerçekte ise o bu tezi kitabının sonunda Zola hesabına kullanmak için ileri sürmektedir. Zira o anda yeni olan, yani cemiyetin muhalefetine uğrayan Victor Hugo değil, Zola ve natüralizmdir (96).

Nihayet mukaddemenin sonunda bu biyografiyi ne için hazırladığını izah ederken bu vazifenin asıl Victor Hugo'nun mesleğinden olanlara, yani romantizm taraftarlarına düşmesi icabettiğini söyler "Victor Hugo vefat edeli bir hayli oldu. Şimdiye kadar mesleğine ittiba edenlerden hiç birisi Türkçe tercüme-i halini kaleme almadı, böyle bir dâhinin sergüzeştinin meçhul kalmasına vicdanım kail olmadığından böyle bir cür'ette bulunmağa mecbur oldum" (97).

Şimdi eserde Hugo'nun hayat hikâyesi dışında, Beşir Fu-

---

(95) Ay. s. 9.

(96) Beşir Fuad cemiyet tarafından reddedilen âlim ve filozoflar üzerinde çok durmuştur. Voltaire bahsinde bu mevzua tekrar döneceğiz.

(97) Victor Hugo. Mukaddeme, s. 11.

ad'ın ileri sürdüğü belli başlı hükümler ve fikirler üzerinde duralım.

Hugo'nun dehasına inanan, fakat müsbet ilimleri tahsil edip edebiyatı hayâle sürüklemeseydi daha büyük bir sanatkâr olabileceği iddiasında olan Beşir Fuad, Hugo'nun çocukluğundan bahsederken şunları söylüyor. "Hugo'nun ulûm-ı riyaziyeye çok heves etmemesi şayan-ı esef hallerdendir; çünkü bu ilme lâyıkiyle heves göstermiş olaydı, her şeyi doğru muhakeme etmeye alışır, hayâlâta çok kapılmaz ve binaenaleyh bazı âsârında görülen vâhi fikirlere mahal kalmazdı" (98). Bununla beraber Victor Hugo bizdeki hayalperest şairlerin birçoğundan daha fazla müsbet görüşe sahiptir. Burada Ziya Paşanın Terci-i Bend ini sırf didaktizmi bakımından takdir eder:

"Hugo ulum-ı riyaziyeden büsbütün bîbehre değildi, hele bir kara cümleyi doğru yapamıyan bazı şairlere bakılırsa Hugo'ya şuaranın Newton'u nazariyle bakabiliriz. Hayalperestan indinde ulûm-ı müsbete şiire mânidir gibi bir zehab-ı batıl câri ise de Victor Hugo sırası düştükçe âsârında riyaziyeden bahsetmekten çekinmedi. Alelhusus Ziya Paşa merhumun Terci-i Bend inde en parlak ve en ziyade mazhar-ı rağbet olan parça kozmoğrafyaya dair bazı malûmat-ı mücmeleyi hâvi olan kısmıdır (99). Ki bunun münderecatı on iki yaşındaki mektep çocuklarına mahsus olmak üzere yazılan coğrafya kitaplarının mukaddemesinde semaya dair verilen malûmat-ı iptidaiyyeye nazaran bile pek nakıstır. Lâkin fenne mutabık fikir beyan etmek bir hayli tetebbua mütevakkıf olup şuaranın ekserisi öyle külfete girmekten hoşlanmadıklarından şair olmak için ulûm-ı müsbete bilmeye ihtiyaç yoktur gibi garip bir mütalâada bulunuyorlar" (100).

---

(98) Victor Hugo, s. 29.

(99) "Ecram-ı binihaye ile pürdür asuman
Nisbet olunsa zerre değildir bu hâkdan"
beyiti ile başlıyan ikinci bendi kasdediyor.

(100) Victor Hugo, s. 30.

Yeri gelmişken Beşir Fuad burada kendi şiir anlayışını da ortaya koyar. Gerçekde Ziya Paşa vesilesiyle şiir için ileri sürdüğü bu görüş onun, edebiyatın bütünü hakkındaki görüşüdür de. Estetik nokta-i nazarından hiç bir kıymeti olmasa da hakikate intibak edebilen şiir, en güzel şiirdir. Zola'dan bahsederken bu düşüncesini daha sarih olarak ortaya koyacaktır.

Victor Hugo'nun edebiyata getirdiği yenilikten, karşılaştığı reaksiyonlardan bahsederken, klâsik ve romantik mektepler hakkında kısa izahat da verir ve mukaddemede bahsettiği yeniliğe muhalefet hareketlerine bir misal daha gösterir "Mukaddema söylediğimiz veçhile 17. ve 18. asırlardan sonra Fransa üdebası tedenni etmiş ve kendi mahsul-i fikirleri olarak ortaya bir eser koyamadıklarından eski Yunanîler ile Romalılar'ın âsârını taklit ile iktifa eylemekte bulunmuşlardı. Klâsik namı verilen bu muharrirler beyninde âsâr-ı kadimeyi taklid etmek düstur ül amel ittihaz olunduğundan bu babda muhalefete cür'et eden bir muharrir tarz-ı atik mürevviçleri tarafından tabiatsız, hayâsız bir muharir, âdeta zencirle bağlanmaya şayan bir mecnun olmak üzere telâkki olunuyordu. Victor Hugo'nun tesis eylediği tarz-ı cedide romantizm, bu mesleğe ittiba eden muharrirlere romantik namı verilir." (101) dedikten sonra o zaman bir Akademi azasının romantikleri nasıl birer ruh hastası olarak telâkki ettiğini gösteren sözlerini nakleder. Bundan sonra klâsik mektebin çöküşünü ve romantiklerin galip gelmek için yaptıkları mücadelenin hikâyesini anlatır. Beşir Fuad, romantizmi önce basit mânâsiyle, klâsik edebiyatı yıkan bir cereyan olarak alıyor:

"Avrupa'da romantizm usulüne pek çok mânâlar verilmişse de bu mesleğin reisi olan Victor Hugo'nun itirafı mucibince hürriyet-i edebiyattan yani kudemanın açtığı çığırdan mutlaka çıkmamak mecburiyetini kabul etmemekten ibarettir" (102).

(101) Ay. s. 55 - 56.
(102) Ay. s. 59.

Bu tariften hareket ederek bizde divan edebiyatını klâsik, yeni tarz edebiyatı kabul edenleri ise romantik telâkki etmek mümkündür. Nitekim Beşir Fuad tanzimat edebiyatının üç büyük müceddidini bu bakımdan takdir ediyor "Klâsikler ile romantikleri mülkümüzün üdebasına tatbik etmek istersek Veysiler, Nabiler, Nef'iler ilh. ile zamanımızda mumaileyhimi taklid edenler klâsik; Şinasiler, Ziya Paşalar, Kemâl Beyler ile bunların mesleğine iktida edenler romantik addolunur" (103). Fakat onun bu takdiri Fransa'da klasisizme karşı Victor Hugo'nun açtığı isyan bayrağına takdir duyması gibidir. Yoksa ikinci bir inkılâbın, realizmin zuhurunda ona karşı cephe almalarını ne Hugo'da, ne de Tanzimat müceddidlerinden o seneler henüz sağ olan Namık Kemal'de affedecektir.

Yukarıda romantizm için verdiği basit tarifin, eskiyi yıkıp, yeniyi kabul etmenin, ayni zamanda romantizmi yıkıp realizmi getiren sanatkârları da içine alacağını düşünerek fikrini devam ettirir "Michelet ile Augustin Thierry tarz-ı cedidin müverrihleri, Lamartine, Musset, Théophil Gotier şairleri, Balzac hikâyenüvisleri idi. Balzac'ı romantik meyanında ta'dat edişimiz klâsiklere tebeiyyet eylemediğindendir, yoksa hakikat-i halde Balzac h a k i k i y y u n 'dandır, meslek-i hakikiyyun Emile Zola'nın iltizam eylediği tarikdir ki edebiyatı fenne tatbik etmekten ibarettir" (104).

Realizmden Türkiye'de ilk defa bahsetmek, onu hakikiyyun kelimesi ile karşılamak ve bu şekilde bir tarifini yapmak şerefi edebiyatımızda ilk defa Beşir Fuad'a aittir ve şu naklettiğimiz cümle ile başlamıştır. Bilâhare hayaliyyun-hakikiyyun münakaşalarına yol açacak ve neticede Beşir Fuad'ın ölümünden bir kaç sene sonra edebiyatımıza yeni bir istikamet verecek olan da yine bu cümle veya - mübalağa etmekten çekinmek icabederse - bu Victor Hugo biyografisidir.

(103) Ay. s. 60.
(104) Ay. s. 61.

Mümkün olduğu kadar tarafsız bir görüşle kaleme almağa gayret ettiği anlaşılan Beşir Fuad Hugo'nun hayat ve eserinden bahsederken yer yer, muhayyileye saplanıp kalan romantik edebiyatı tenkid etmekten geri kalmaz. Hugo'nun H a n d ' İ s l a n d e (105) inden bahsederken "Bu roman bir takım mübalağât ve evhamı havi olmakla beraber muharririnin vüs'at-ı karihasını, ciyadet-i fikriyesini göstermekte idi." (106) demek suretiyle gerçeğe aykırı olan taraflarını tenkid eder. Fakat burada muhayyileye henüz tam ve kat'î bir şekilde taarruz etmediği görülmektedir. Ayni şekilde R u y B l a s 'da "Pek çok hata ve nekayıs" (107) varsa da üslûbunun güzelliğini takdir eder. Fakat Beşir Fuad'a göre edebiyatta asıl takdire şayan olan şey gerçeğin çıplak ifadesidir. Bu yüzden Hugo'nun eserlerinde hiç olmazsa tarihî bir hakikatı ortaya koyan kısımları beğenir. T o r q u e m a d a (108) dan bahsederken "Bu oyun da Hugo'nun sair âsârı misillû bir takım mübalağât ve hayalâttan vareste olmamakla beraber bir çok mütalâat-ı hakîmaneyi câmidir. Alelhusus İspanya Yahudilerinin baş Hahamı Musa Bin Hahip'in istirhamı dikkate şayan bir numune-i belâgattir." (109). demektedir. Hugo'nun siyasî hayatta isabetli bazı görüşlere sahip oluşunu, hayâlperest olmasına rağmen, gerçekleri görmesine bağlar. "Buradan anlaşılıyor ki, Hugo'nun hayâlât-ı şaireneye inhimâki kendisini ciddiyattan mahrum etmemişti. Asıl Victor Hugo'nun büyüklüğü bu meziyetindedir" (110). O, Hugo'nun zekâsına, dehasına hayrandır; ancak kıymetlendirilecek tarafı şairliği değil, şöhretinin aksine olarak bir miktar hakikat söylemişse, odur. Ama ömrü boyunca yazdığı eserlerde bu gerçek taraflar hayâl un-

(105) Hugo'nun gençlik romanlarından, 1823.
(106) Victor Hugo, s. 49.
(107) Ay. s. 103.
(108) Hugo'nun engizisyon zulümlerinden bahseden tiyatrosu, 1862.
(109) Victor Hugo, s. 104.
(110) Ay. s. 135.

surlarından daha azsa değeri o nisbette azalacaktır. Beşir Fuad kitabında sistemli olarak bu neticeye yürümekte ve edebiyatta da gerçeğin her şeyden üstün olması gerektiği tezini ortaya koymaktadır.

Hugo, 'Bir Mahkûmun Son Günü' (111) isimli kitabında idamın aleyhindedir. Eser daha ziyade hissî olduğundan Beşir Fuad "Ciddiyet hususunda asıl esere müreccahtır" diye mukaddemesini tanıtır. Hugo'nun idam aleyhindeki delillerini ileri sürer. Kendisinin de idam cezasının aleyhinde olduğunu söyler Hem adlî hatalardan kaçınmak, hem de cinayet bir iken iki haline getirmemek için. Fakat idam cezası hakkında ciddî bir eser okumak istiyenler Victor Hugo'yu değil, fen erbabının eserlerini okumalıdırlar

"Victor Hugo'nun delaili metin olmaktan ziyade ekseriya şairane ve hissiyatı tahrik yolunda olduğundan idam cezası hakkında ciddî bir fikir almak istiyenler şairlerin âsârından ziyade ciddiyatla tevaggul eden erbab-ı fennin asarına müracaat etmelidirler" (112).

1871 senesine kadar Hugo'nun akademiye müteaddit müracaatları reddedilir. Her defasında bir klâsik muharrir azalığa seçilir. Beşir Fuad onların yerine Hugo'nun seçilmesinin daha münasip olacağı fikrindedir. Fakat fizyolojist Flourens'in seçilmesini daha haklı bulur. Çünkü o fizyolojistir, ilim adamıdır, binaenaleyh bir edebiyatçıdan daha çok hizmet eder. Bu yazının devamında misal olarak Omiros ile Arşimed'i mukayese eder. Omiros'un yalnız zamanında okunmuş ve beğenilmiş olduğunu, halbuki Arşimed'in koyduğu kanunların el'an ilim dünyasında mer'i bulunduğunu söyler. Bir edip, zekâca bir fen adamından üstün olsa bile biz, insanları, zekânın üstünlüğü değil medeniyete hizmeti ile ölçmeliyiz. Beşir Fuad'ın bu edebiyat aleyhtarı görünüşü mutlak olarak edebiyata karşı

(111) Le dernier jour d'un condamné, 1829.
(112) Victor Hugo, s. 117 - 118.

değildir. O yıllarda münevverler nazarında edebiyat, Avrupanın santimantal romantizmine yönelmiş olduğundan Beşir Fuad'ın da edebiyat kelimesiyle kasdettiği şey budur. Bununla beraber ilmi edebiyata tercih etmesi gerçek düşüncesidir. Ancak müsbet ilimlere dayanılarak meydana getirilecek bir edebî eserin de ilmî eser kadar faydalı olacağına inanır. Bu yüzdendir ki, o yıllarda bizde daha çok santimantal örneklerine rastlanılan şiirin de karşısındadır. (113).

Victor Hugo'da şiirden anlamadığından istiğna ile bahseder "Benim şiirle zerre kadar münasebetim olmadığı cihetle, bir şiirin hâvi olduğu fikrin selâmet ve sıhhatinden sarf-ı nazar olunup da, meharet-i şairane ciheti nazar-ı itinaya alınacak olursa bu babda bana söz söylemek düşmez." (114).

Hugo'nun 'Eşek' (115) isimli uzun manzumesinde Kant'a hakaret etmesini anlıyamaz ve bir tecahül-i arifane ile belki de şiirden anlıyanların bundan büyük bir mânâ çıkaracaklarını söyler ' "Kant zekâvet-i fıtriyye ve fetanet-i fevkalâdesi sayesinde metafizikçe bir inkılâb-ı azim husule getirmiş ve hatta Herschell'in keşfinden evvel Üranüs nam seyyarenin vücudunu ihbar edecek kadar ulûm-ı müsbetede yed-i tûlâ sahibi olduğu halde bir uzun kulaklıya cevap vermekten âciz kalması bizim gibi dekayık-ı şairaneye vâkıf olmıyanlara acîp görünürse de zevk-aşinay-ı şiir olmak imtiyazını haiz bulunanlar bu eserde havsala-i idrâkimizin istiap edemediği, kimbilir ne kadar ulviyet-i şairane bulurlar, ki öyle ufak tefek muhalatı kale aldığımıza istiğrap ederler" (116).

Beşir Fuad'ın ,romantizmi, edebiyatta hürriyet ve eskiyi yıkmak, kaidelerin zincirlerini kırmak mânâsına aldığını, Hugo'yu da bu bakımdan değerli bulduğunu da söylemiştik. Fakat onun sonraları realizme cephe alışını, romantizmi doğuran

(113) Ziya Paşa dolayısiyle didaktik şiiri kabul ettiğini görmüştük.
(114) Victor Hugo, s. 106 - 107.
(115) L'âne, 1880.
(116) Victor Hugo, s. 172 - 173.

prensipleriyle telif edemez "Muharrir meslek-i cedidin kâffe-i kavaidini burada (117) zikr-i beyan ve bir muharririn kendi keyfinden başka bir kaideyi kabul etmemekte, dilerse âli ile denîyi yanyana getirmekte selâhiyeti olduğunu iddia eyledi. Her muharrire bu suretle bir istiklâliyet-i mutlaka vermiş oluyordu. Garipdir ki, bu derece muharririn istiklâliyetini talep eylediği halde sonraları daire-i hakikatten çıkmamağı kendilerine meslek addeden hakikiyyuna karşı Victor Hugo müsaadekârane davranmamıştır" (118).

Kitabın onbirinci faslı realizm ve natüralizmin zuhuruna ayrılmıştır. Beşir Fuad realizm hareketinin öncüsü olarak 18. asırda d'Alembert ve Diderot gibi ansiklopedistleri kabul eder: "Ansiklopedi gibi muhit-i malûmat-ı beşeriyye olan bir eser-i azimi refiki d'Alembert'le birlikte vücuda getiren Diderot, evhamat ve hayâlâttan başka bir esası olmıyan edebiyat-ı Garbiyyeyi ıslâh niyetinde bulunarak tabiatta vukuat-ı eşya bize ne yolda zahir oluyorsa, tağyir ve tebdil etmeksizin, o yolda onları tasvir eder bazı romanlar telif ederek Avrupada elyevm realizm namıyle maruf ve müştehir olan meslek-i edebîye bir çığır açmıştı" (119).

Realizm ve naturalizmi beraber mütalâa eden ve o zamanki Osmanlı okuyucusuna aralarındaki farkı belirtmeği lüzumsuz bulan Beşir Fuad bu ekollerin esasını hayâlden, mübalağadan kaçınmak ve gerçeği olduğu gibi anlatmak şeklinde izah eder. "Esası daire-i hakikati tecavüz etmemek ve mübalağat ve tağyirattan tevakki ve içtinap eylemekten ibaret olan bu mesleğin kavaid ve mevzuunu şerh ve tefsir ve muarızlarının hata ve efkârlarındaki sakameti tenkidat-ı şedidesiyle meydana koyan Emile Zola gerçi bâlâda zikreylediğimiz muharrirlerden

(117) Cromwell, 1827. Hugo bu tarihi dramının mukaddemesinde romantizmin esaslarını ilân etmiştir. Beşir Fuad'ın kasteddiği bu mukaddemedir.

(118) Victor Hugo, s. 65.

(119) Ay. s. 180.

sonra gelmiş ve topu beş on senedenberi alem-i matbuata dahil olmuşsa da mesleğinin tervici yolunda herkesten ziyade uğraştığı, gerek mücahede-i kalemiyyesi ve gerek vücuda getirdiği âsârda ibraz eylediği iktidar-ı edebisi sayesinde meslek-i hakikiyyunu tanıttırmağa muvaffak olduğu cihetle meslek-i mezkûrun bânisi sayılabilir" (120). Beşir Fuad'ın Stendal ve Balzac gibi realistleri bu ekolün öncüsü saymaması o yıllarda romantizmin edebiyata henüz hâkim olması sebebiyledir. Romantizmin hakikî yıkıcısı Zola'dır. Böylece muharririmiz Hugo dolayısiyle Zola bahsine girmektedir. Zola'yı ve natüralizmi Türk okuyucusuna ilk defa tanıtan Beşir Fuad, bu mektebin esaslarını da teferruatiyle vermeğe çalışır. Türkiyede romantizmin dahi bu tarz bir beyanınamesi bulunmadığı düşünülürse onun verdiği bu bilgilerin değeri daha iyi anlaşılır. Üstelik o, doğrudan doğruya ve yalnız natüralizme değil, kültürünün daha çok müsbet ilimlere dayanması sebebiyle natüralizmi doğuran kaynaklara da inebiliyordu. Natüralizmi Türk okuyucusuna şöyle tanıtıyordu

"Zola'nın nazariyesi şudur "Hayattan başka elimizde bir nümune yoktur. Çünkü havassımızın haricinde bir şey idrak edemeyiz. Binaberin hayatı tağyir etmek, sehiv ve hataya mahal bırakmak olacağından bu yolda vücuda getirilen eser fena olur." Binaberin Zola'nın kavlince yalnız hakikat âsâr-ı sanayia husule getirebilir. Demek oluyor ki tahayyül etmemeli; bakmalı, tetkik etmeli ve gördüğünü bihakkın tavsif ve tarif etmeli" (121). Bununla beraber bu objektivite mutlak değildir. Natüralizm sanatkârın mizacını düşünerek bir dereceye kadar subjektif olmayı da kabul etmektedir. "Şurasını da ilâve edelim ki tabayi ve emzice muhtelif olduğundan her muharririn tarif ve tavsif edeceği eşya kuvve-i akliyesinin hilkatine nazaran bu ihtilaftan müteessir olur. Zola mesleğini, ta-

(120) Ay. s. 181.
(121) Ay. s. 182.

biatı bir mizaç arasından görmekten ibarettir diyerek tarif eder" (122).

Bu duruma göre romancılık yanlız müşahadeye dayanacaksa bir fotoğrafcılıktan başka bir şey olamaz. Fakat Zola tecrübeyi de ilâve ederek sanatkârın dehasına imkân vermektedir. Beşir Fuad sözü burada Claude Bernard'a intikal ettirir. Çünkü Zola tecrübî roman (Roman Expérimental) ını Claude Bernard'ın tıpda tecrübenin ehemmiyetine dair ileri sürdüğü fikirlerine dayanarak meydana getirmiştir (123). "Zola bu hususta ilm-i vezaif ül âzâyı ihya eden Claude Bernard'ın (124) tıbb-ı tecrübî tahsiline methal (İntroduction a l'étude de médecine expérimentale) nam eserinde vazeylediği kavaid-i esasiyeyi edebiyata tatbik ile ekseri mahallerinde yalnız tabip tabirini hikâyenüvis lâfzına tahvil eylemekle iktifa etmiştir" (125). Bundan sonra tecrübe ile müşahadenin birbirinden farkını Claude Bernard'a göre misalleriyle izah edip şu tarifi verir. "Müşahade gösterir, tecrübe âgâh eder" (126). Ancak insanın kendi kendisini müşahade ile karşısındaki şahsı müşahadesi arasında fark vardır. Biz karşımızdakiler hakkındaki hükmümüzü çok defa kendimizle mukayese yolu ile veririz. Beşir Fuad modern pozitif ilimlerdeki sebep - netice münasebetinin, yani determinizmin de edebî eserde göz önünde bulundurulmasını ister. "Kendi ef'al ve harekâtımızı muhakeme ettiğimiz vakit elimizde bir delil vardır, çünkü düşündüğümüzde hissettiğimiz şeylere âgâhız; halbuki bir şahs-ı aharın ef'al ve harekâtını muhakeme etmek istediğimiz vakit iş değişir. Vakıa biz o adamın ef'al ve harekâtını görüyoruz ki bunların hissiyat-ı vâridesinin alâmet-i zâhiriyesi olduğundan şüphe-

(122) Ay. s. 183.

(123) Emile Zola, Le Roman Expérimental, 1880.

(124) Beşir Fuad'ın Claude Bernard hakkındaki fikirlerinden fizyolojik eserleri dolayısiyle bahsetmiştik.

(125) Victor Hugo, s. 183.

(126) Ay. s. 185.

miz yoktur. Bundan fazla olarak ef'al ile bunları tevlid eden sebep beyninde zaruri bir taallûk ve münasebet bulunduğunu da kabul ediyoruz. Ancak o sebep nedir ? Biz onu, nefsimizde vâki olduğu gibi hissetmiyoruz. Esbabına vâkıf değiliz; binaberin gördüğümüz harekâta, işittiğimiz sözlere nazaran onu tefsir ve farzetmeğe mecburuz .Şu halde o adamın ef'al ve harekâtını yekdiğeri ile mukayese ederek zannımızın sahih olup olmadığını tetkik ve teftiş etmek lüzumu bizce tahakkuk eder ki bu da tecrübe usulüne müracaattır" (127).

Böylece, yazılacak olan roman sadece dış dünyada gördüğünü tesbit etmekten ibaret değildir. Yukarıda da dediğimiz gibi sanatkâr ona kendisinden birşeyler katar. Bu kattığı şey hadiselerin cereyan tarzıdır, kombinezonudur. Yoksa bütün hadiselerde gerçeğe uymak zarureti vardır:

"Tecrübe fikri, tadil fikrini tevlit eylediğinden hikâyenüvisin vazifesi yanlız fotoğraflıktan ibaret kalmaz. Vakıa bir hikâyenin telifinde vukuat-ı sahiha ve muhakkika esas ittihaz olunursa da vukuatın suret-i cereyanını göstermek için âsâr ve hâdisatı husûle getirmek, idare etmek icabeder. İşte muharririn vüs'at-ı karihasına, iktidar ve maharetine ait olan ciheti burasıdır. Vukuatı idare hususunda iki şeye ziyadesiyle itina olunmak icabeder ki, biri istidat-ı fıtrî (İnfluence héréditaire), diğeri içinde yaşanılan âlemin tesiri (İnfluence des milieux) dir" (128). Beşir Fuad, gerek tıbbı tecrübî bir ilim haline getiren Claude Bernard vasıtasiyle, gerekse pozitivist olarak doğrudan doğruya, Auguste Comte'un felsefe sistemine bağlıdır ve zannedersem Augoste Comte'dan naklen Türk efkâr-ı umumiyesine sosyoloji tabirini de ilk defa o getirir. "Bu usûlün (tecrübe) insanların ef'al ve harekâtını esbab-ı mucibe-i tabiiyyesi ile şerh ve tefsir ederek halka bir ders-i ibret vermekten ibaret olan ve âdeta hay'at-ı içtimaiyye-i beşerriyyenin tekevvün

(127) Ay. s. 186.
(128) Ay. s. 186.

ve teşekkülünden bâhis s o s y o l o c i (sociologie) fenninin bir şubesi denilebilen romanda tevfik ve tatbiki mümkünattan olacağını Zola, meydana koyduğu âsârla isbat eyledi" (129). Zola'nın bu isbatını göz önüne koymak için de bazı romanlarının hülâsasını verir. A s s o m o i r ' i n tezi hakkında şunları söyler :"Bu kıssadan alınacak hisse ise insan sa'y ve amel sayesinde refah ve saadetle yaşar, halbuki tembel ve ıyş-ü işrete münhemik olarak duçar-ı fakr ü zaruret olur kaziyyesinden ibaret olduğunu, bu eserin ne kadar ibret âmiz bir hikâye bulunduğunu izaha hacet var mı ? Bunun bir meziyeti daha vardır ki, o da hayalî bir vakayı tasvir etmeyip her gün tesadüf olunan ahvalden birini meydana koyduğu için bir hayâl-i şaireneden ibarettir demeye mahal olmadığmdan tesiri pek ziyadedir" (130). Bu sözlerinden de anlaşılıyor ki Beşir Fuad, edebiyatın cemiyet için bir hizmet olması lâzım geldiği kanaatindedir. Nitekim Hugo'nun B i r M a h k û m u n S o n G ü n ü isimli eserini de bu bakımdan beğendiğini söyler. Bundan sonra Zola ve romantikler arasında çıkan münakaşayı hikâye eder. Hugo'nun Zola hakkındaki sözlerini nakleder. Sonra natüralizmi müdafaa ederek Hugo'nun itirazlarına Zola namına Beşir Fuad cevap verir. Hugo, Zola'nın kullandığı âdi kelimeleri beğenmemiştir. Beşir Fuad bizzat Hugo'nun eserlerinde de bu kabilden kelimelerin mevcut olduğunu misalleriyle gösterir. Hugo, Zola'nın daima ahlâksız, sefih insanları mevzu olarak aldığını söyler. Beşir Fuad yine örneklerle itiraz eder "Eğer Zola daima fıkaraların zillet ve sefaletini tasvir etmiş, sunuf-ı saireyi alkışlamış olaydı; belki böyle bir itiraza hedef olabilirdi. Amele âlemini ne kadar hakiki bir suretle tasvir etmiş ise diğer âlemleri de o yolda tasvir etmiş ve onların fena hallerini de meydana koymuştur. Zola'nın L a C u r é e vesaire gibi romanlarını Hugo görmemiş mi? İnsanların ahva-

(129) Ay. s. 187 - 188.
(130) Ay. s. 191.

lini ne yolda müşahede ediyorsa o yolda tasvir etmiş, yalnız kötü cihetlerini meydana koymayıp iyiliklerini de yazmıştır... La joie de vivre nam romanını da afife ve fedakâr bir kızı tasvire hasretmiştir" (131). Yine Hugo'nun, natüralist romanda sefil insanların kurtarılması için hiç bir çare söylenmiyor ve onlar sefaletleriyle başbaşa bırakılıyor, mânâsındaki itirazına yine bir fizyolojist gibi cevap verir. "Realistler her şeyden akdem, içinde yaşanılan âlemin tesiratını nazar-ı itinaya aldıklarından avam takımını içinde bulundukları zillet ve sefalete müstahak görmüyorlar. Bunların su-i hallerini duçar oldukları fakr u zaruretin bir netice-i zaruriyesi olarak gösteriyorlar. Bir fenalığın önünü almak için en evvel yapılacak şey onun esbab-ı hakikiyyesini meydana çıkarmaktır. Realistler de tasvir ettikleri âleme tabip sıfatiyle giriyorlar; çünkü tababette en mühim mesele teşhis-i emrazdır. Bir hastalığın mahiyeti bilinmedikçe tedavisi mümkün olamaz" (132). Beşir Fuad natüralizme tevcih edilen tenkidlere karşı bu müdafaaları, ihtimal ki kitabının neşrinden sonra karşılaşacağını tahmin ettiği bütün sual ve tarizleri peşin olarak cevaplandırmak maksadiyle yapıyordu. Fakat kitabı okuyan o devrin bir çok edebiyatçıları aynı soruları tekrar sordular ve Beşir Fuad tekrar, yeni misallerle ayni cevapları verdi. Hugo'ya yaptığı bu reddiyeyi şu şekilde izah ediyordu "Hugo'nun realistler hakkındaki itirazatını bu suretle reddedişimiz, edib-i müşarünileyhin âsârı şayan-ı istifade değildir, cemiyet-i beşeriyye eserlerinden müstefid olmadı, demek olmayıp, Hugo'ya iktida etmeyen muharrirlerin âsârı da faideden hâli olmadığını beyan etmektir" (133).

Bundan sonra Zola'dan naklen Hugo'nun belli başlı tiyatro, roman ve manzum eserlerini natüralizm nokta-i nazarından

(131) Ay. s. 202.
(132) Ay. s. 203.
(133) Ay. s. 204.

tenkid eder (134). Müteakip bölüm bizzat Beşir Fuad'ın bu iki edebî mesleği mukayesesine ayrılmıştır. Burada romantizm ve realizmi karşılaştırırken güzel ile gerçeği mukayese eder. Güzel izafîdir, geçicidir. Hakikat ise mutlaktır, ebedîdir ve değişmezlik vasfına sahiptir. Beşir Fuad bu meseleleri mugalâta ve safsataya kaçmadan tamamen rasyonel bir görüşle ele alır. Bu hareketi yine o devir Türkiyesi için çok dikkate şayandır

"Hugo güzel olan şeyi hakikate tercih ediyor. Pekâlâ, ama güzel nedir? Evvelemirde bu meseleyi halletmek icabeder. İnsan, tabına muvafık gelen şeyleri güzel ve aksini çirkin bulur, halbuki tabayi-i beşer muhtelif olduğundan bu babda ittifak mümkün değildir. Meselâ edebî bir parçayı ele alınız. Hangi meslekte yazılmış ise o mesleğin salikleri bunu güzel buldukları gibi muhalifleri de letafetten âri görürler. Musikinin letafetini herkes teslim eder. Bununla beraber hangi musikinin lâtif olduğu sual olunursa alınacak hüküm muhataba göre tehalüf eyler...

Hakikatte bulunan zevk, letafet, ulviyet hiç bir yerde bulunamaz. En büyük şairlerin en parlak hayâlâtını meselâ ilm-i heyetin mebahisi ile yanyana getiriniz. Görürsünüz ki o hayâlât envar-ı hakikatin yanında pek sönük kalır. Adeta mihr-i münire karşı yakılmış bir kandil zannolunur; en meşhur şairlerin âsârı mezcolunup hülâsası alınacak olsa ilm-i vezaif ül âzânın cümle-i asabiyyeye ait olan bahsi kadar hayretefzay-ı ukul bir manzume vücude getirilemez fikrindeyim" (135). Hakikat hakkında söylediği şu son sözler Beşir Fuad'ın müsbet

(134) Ay. s. 205 - 227. Bu bahsi Beşir Fuad, Zola'nın yedi cilt tutan tenkid eserlerini kaynak alarak yazdığını, fazla malûmat istiyenlere bunları okumasını tavsiye eder Mes Haines, Le Roman Expérimental, Les Romanciers Naturalistes, Le Naturalisme au théatre, Nos Auteurs Dramatiques, Documents Littéraires, Un Compagne.

(135) Victor Hugo, s. 230 - 232.

ilimlere ve onların neticesi olan gerçeklere mistik bir duygu ile bağlanmış olduğunu göstermektedir (136).

Şair Muallim Naci'nin Beşir Fuad tarafından takdir edilen tarafı da zaman zaman ondaki hissî hayata hakikat aşkının galip gelmesidir

"Muallim Naci Efendi hazretleri

Ben ne Mesihi, ne mesiha demim
Zevki, hakikatte arar âdemim

buyuruyorlar. Ben de zevkin hakikatte aranılması cihetini iltizam eder ve realistlerin mesleği bu kavle muvafık olduğundan bunları romantiklere tercih ederim, eserlerini daha nâfi bulurum" (137).

Burada Beşir Fuad'ın tarafsız ve objektif olduğunu gösteren sözlerini de nakletmeden geçemiyeceğiz. Zola, Hugo'yu tenkid ederken onun bilgisinin çok sathî olduğunu, bu sebeple meselâ tarihî roman ve dramlarında hakikatlere aykırı bir çok taraflar bulunduğunu söyler. Beşir Fuad bu bakımdan Zola ile aynı fikirde değildir "İnsan hatadan salim olamıyacağı cihetle hatalarından sarf-ı nazarla cemiyet-i beşeriyyeye etmiş olduğu hizmetin derece-i ehemmiyeti nazar-ı itinaya alınır. Şu nokta-i nazardan muhakeme ettiğimiz surette Victor

(136) Beşir Fuad'ın hakikat karşısında contemplation veya bir çeşit mistisizim diyebileceğimiz büyük bir hayranlık duyduğunu gösteren çok sözleri vardır. Bazılarını burada kaydetmeden geçemiyeceğimiz bu sözler, Tanpınar'ın ona ilim mistiği sıfatını vermeye hak kazandırmaktadır "İki kere iki dört eder. Bu öyle parlak bir hakikat, bir meslek-i hikmettir ki buna tebaiyyet edenler daima tarik-i temeddün ve maarifte hatve-endâz-ı terakki olurlar." İntikad, s. 74 - 75. "Kalb... hakikat-ı halde hissiz bir tulumba olmakla beraber gerek binası ve gerek sade ve fakat şairlerin tesis eyledikleri boncuk gibi parlak ve tatsız elfazdan daha âlâ olan gayet mahirane nizam ve tertibi şiirden âri değildir." Kalb, Envâr-ı Zekâ, N. 15, s. 402.

(137) Victor Hugo, s. 232.

Hugo'nun büyüklüğünü teslim etmiyecek hiç bir ehli insaf bulunmaz. Victor Hugo'nun behre-i ilmiyesi Littré, Claude Bernard vesaireninkine mukayyes değildir, ancak Zola'nın göstermek istediği kadar da malûmatı sathî olmadığına meydanda olan âsârı delâlet eder" (138).

Batıda Descartes'la yıkılan dogmatizmin, birçok örnekleriyle Türkiye'de henüz devam ettiği yıllarda Beşir Fuad'ın, üstadın dediği her şeyin doğru olmıyacağı şeklinde, nasları yıkmağa çalışması mühimdir. Victor Hugo'nun tenkid edilemez bir edip oluşu bu naslardan biriydi. Beşir Fuad kendi inandığı Zola'nın da hataları olduğunu ileri sürerek üstad otoritesini ortadan kaldırmak istemektedir. Yukarıda naklettiğimiz sözlerinden sonra Hugo'nun bir çok meziyetlerini sayar. Nihayet bu hususta kî fikirlerini şu şekilde hülâsa eder "Bir eser kimin olursa olsun, sahibinin kadr ü şöhreti ne kadar müsellem bulunursa bulunsun o eseri mahz-ı hikmet olarak telâkki etmemelidir. Bu yolda âsârdan cidden istifade etmek istiyenler, o eserleri bitarafane mütalâa edip musip gördüklerini kabul, aksini reddetmelidir. Yoksa madem ki şu sözü meşhur filan adam söylemiştir. Ve bunun da iktidar ve fıtratı müsellemdir, mutlak doğrudur fikrinde bulunursa insan müstefit olduğu kadar mutazarrır olabilir. Çünkü madem ki insan sözüdür mutlak hatadan salim olmak lâzım gelmez. Fakat bir insanın bazı sözleri hatalı olmakla diğer sözleri savap olmıyacağına hükmetmek de abestir" (139).

Hugo'nun ölümü üzerine Paris halkının tuttuğu matemi, yapılan merasimi anlattıktan sonra bu durumu gören bazı Hugo perestlerin bu asra Hugo asrı demelerine itiraz ederek kalabalığın, insan yığınlarının çok defa insanı yanlış hükümlere sevkedebileceğini, Hugo ne kadar değerli olursa olsun bir çok fen adamlarının yetiştiği bir asıra onun ünvanının verilemiye-

(138) Ay. s. 234.
(139) Ay. s. 235 - 236.

ceğini anlatır. Claude Bernard'lar, Arago'lar, Ampère'ler, Humbold'lar, Edison'lar, Pasteure'ler, Littré'ler varken bu asır Hugo'ya hasredilemez.

Beşir Fuad bir çok büyük adamların devirlerinde takdir edilememelerini, halkın kültür seviyesinin bu şahıslardan çok daha düşük oluşuna bağlamaktadır. Esasen makalelerinde kendilerinden bahsettiği şahıslar çok defa bu şekilde cemiyet tarafından anlaşılamamış, hakaret görmüş insanlardır. Kaderin cilvesi, şu kitabının neşrinden sonra kendisini de bu cemiyet tarafından reddedilmişler zümresine dahil etmeye başlamıştır. Bu ihtimali peşin düşündüğü için kitabına yazdığı hatimede, makul vesikalara dayanan tenkidler istediğini belirtir. O sırada gazete ve mecmua sütunlarında sürüp giden edebî münakaşaların bir takım tatsız vakalara sebebiyet vermesi üzerine şunları ilâve ediyor "Bazı mübahesatta bir fikrin savap veya sakîm olduğunu meydana koymaktan ziyade haklı haksız ve her ne vasıta ile olursa olsun muarızını iskâta kalkışmak bazan medar-ı iftihar oluyor. Bana kalırsa bu yolda bir mübahesenin neticesinde galipten ziyade mağlûp iftihar edebilir. Çünkü edibane olmak üzere başlanılan bir mübaheseye kin, ağraz ve şahsiyat karışarak bir müşateme-i gayr-i edibane olmak üzere netice veriliyor. Her kim daire-i edebi tecavüz ederse meydan-ı mübahese onun elinde kalıyor" (140).

Beşir Fuad'ın burada bahsettiği, Muallim Naci - Recaizade Ekrem arasında başlayıp taraftarları arasında devam eden münakaşa olsa gerektir. Nitekim bir kaç ay sonra bu münakaşanın daha da kızışması ve bir takım nahoş hadiselere sebebiyet vermesi üzerine "Üdebadan istirhamım" başlığı ile bir makale neşreder. Ve her iki tarafı da itidale, münazara adabına uymaya davet eder "Mübahisler ekseriya yekdiğerini kanun-ı münazaraya riayet etmemek ve şahsiyattan bahsetmekle itham ve bundan şikâyet eyledikleri halde muârızını tezyif etmek hu-

(140) Victor Hugo, s. 254.

susunda tab-ı beşerde meşhud olan inhimâke tâbi olarak kanun-ı münazara dairesini tecavüz etmekten ve şahsiyata girişmekten kendilerini menedemiyerek garip bir tenakuz gösteriyorlar.

Muhtac-ı izah olmadığı üzere mübahisler iki kısma münkasim olup bir kısmı T a l i m i E d e b i y a t'ın aleyhinde ve diğeri lehinde bulunuyorlar.

Her iki taraf kanun-ı münazaraya riayet etmiş ve zait sözlerden içtinap eylemiş ve yazılan makaleler efradını câmi, ağyarını mâni bir surette kaleme alınmış olsaydı, bu ana kadar yazılan yazılar eser-i mezkûrun mehazir veya fevaidini isbata kâfi ve karilerce hayli istifadeyi dâi olabilirdi... Üdebay-ı kiram zümresine dahil olmadığım ve binaenaleyh bu mübahesede külliyen bitaraf bulunduğum cihetle, şu bitaraflık sıfatına istinaden, mübadereden, şahsiyattan âri ve müzeyyifane sözlerden beri olarak yalnız eserin mehazir ve muhassenatını irâeye hasredilmesini üdebay-ı kiramdan istirhama cür'et eyliyorum. Ümid ederim ki şu niyaz-ı hayırhahânem zevat-ı mumaileyhim tarafından is'af buyurulur" (141).

Fakat ü d e b a y - ı k i r a m şiddetlerini daha da artırarak münakaşalarına devam ettiler. Matbuat Müdiriyetinin men'etmesine kadar (142).

Victor Hugo biyografisinin, Osmanlı münevverleri arasında ve matbuatta Beşir Fuad'ın tahmin ettiğinden daha da fazla - müsbet veya menfi - akisleri olmuştur. Eserin kazandığı bu rağbetin sebebini Muallim Naci iki şekilde izah eder. Biri edebiyat üzerine bir takım yâvelerin söylendiği bu devirde bir kaç d o ğ r u s ö z işitmek iştiyakı. İkincisi ise Osmanlılarca en

(141) Saadet, 4 My 1886 - 402.

(142) Bu münakaşanın teferruatı için bk. Fevziye Abdullah Tansel, Muallim Naci ile Recaizade Ekrem arasındaki münakaşalar ve bu münakaşaların sebep olduğu edebî hadiseler, Türkiyat mec. c. X, s. 159 - 200.

fazla tanınmış Avrupa edebiyatçısı olan Hugo hakkında ciddî bir tetkik eseri oluşudur (143).

Bu münakaşaların başlıcası ve en uzun süreli olanı Menemenlizade Tahir, Muallim Naci ve Fazlı Necib'le olanlarıdır.

ŞİİR VE HAKİKAT Fazlı Necib'e yazdığı bir mektupta, Hugo ve şiir - hakikat mevzuunda yazmış olduğu cevabî makaleleri şu isimle neşretmeyi düşündüğünü anlıyoruz (144). Onun tasavvuruna uyarak biz de bu makalelerini Şiir ve Hakikat ismi altında incelemeyi münasip gördük.

Menemenlizade Tahir'in Beşir Fuad'la münasebeti önce Haver, sonra Güneş mecmuası dolayısiyledir. Her ikisinin, sahip oldukları gerek fikir gerekse karakter bakımından dost olmaları ve anlaşmaları mümkün değil gibi görünmektedir. Tahir Bey şairdir, üstelik Beşir Fuad'a en zıd bir gurupta, santimantalist şairler arasında bulunmaktadır. Güneş mecmuasında neşrettiği bir yazısında şiir hakkında şu mütalâada bulunuyor: "Şiir... mukaffa, mevzun iki söz söyliyebilmekten ibaret değil imiş; belki bir söze şiir denebilmek için vezinden ve kafiyesinden ziyade mânâsının lâtif tesirler hâsıl edecek surette olmasına bakılırmış... Kemâl'in Cezmi'sini oku, Zavallı Çocuk'unu oku, ebediyetin Kemal'in zihnine uğrıyarak, dünyaya aksetmiş şairane ziyalarını temaşa et, şiir ne olduğunu anlar-

(143) İntikad, s. 2 - 3.

(144) "Victor Hugo mebahisini 'Şiir ve Hakikat' ünvanı altında neşretmek üzere gazetelerden kestiğim parçaları kitapçı Arakel Efendiye verdim. Bu eser iki kısmı havi olacak. Birinci kısım 'Münazara' serlevhası altında zat-ı âlîleri ile olan muhaberatım ile Menemenlizade Tahir Beye şahsiyattan âri olarak yazdığım iki makale-i cevabiyeyi hâvi bulunacak, ikinci kısmı ise 'Cedel' ünvanını haiz olup 'Yetmişbin beyitli bir hicviye', 'Çevir kazı yanmasın' ve 'Tekrar çevir kazı yanmasın' ünvanlariyle neşreylediğim üç bendi muhtevi bulunacaktır" Mektubat, s. 94 95, 31 KE 1886.

sın" (145). Şiirin şu tarifi veya tavsifini Beşir Fuad'ın reddedeceği kolayca tahmin edilebilir. Bununla beraber o, Victor Hug o'yu, tenkid etmesi için Menemenlizade Tahir'e göndermiştir. Tahir Bey tenkidlerini tefrika halinde, o sıralarda çıkarmakta olduğu Gayret'de neşreder (146). Bir kaç ay sonra (147) Beşir Fuad Saadet'te cevap verir. Bu tenkid ve cevapların belli başlı noktalarını gözden geçirelim.

Tahir Beyin itirazlarından biri, Beşir Fuad'ın, şiirin, gerçeklerden bahsetmesini istemesine karşıdır. Ona göre şiirde hayâl, teşbih, istiare gibi hakikati süsliyecek unsurlar bulunmalıdır. Beşir Fuad cevabında hayâllerin ve edebî sanatların mutlak olarak aleyhinde bulunmadığını, fakat bunların tabiî olması lüzumuna inandığını söyler "Şiirin teşbihat, istiârat, hayâlâttan vareste olamıyacağını beyan ediyorsunuz. Halbuki bunların lüzumunu inkâr eden olmadı. Yalnız bu teşbihat, istiarat ve hayâlâtın tabiî olması lüzumu dermayan olundu" (148) der. Misal olarak da Tahir Beyin Vehbi'den naklettiği bir şiirin şu beytini "Bir hakikati müş'ir olduğu gibi hâvi bulunduğu teşbih de tabiîdir." diye beğendiğini anlatır

Müşkilât-ı dehr olur mu hiç pabend-i dühat
Zahme dûş oldukça şirin savleti şiddetlenir.

Şu verdiği misalden de anlıyoruz ki, Beşir Fuad ne doğrudan doğruya şiirin, ne de edebî sanatların aleyhindedir. Son-

(145) Menemenlizade Tahir, Mektup yolunda birisine hitaben yazılmış bir makaledir, Güneş mec. (1301) N. 6, s. 253.

(146) Victor Hugo, Gayret (1301) N. 3 - 6. 29 KS 1886-19 Ş 1886.

(147) Bu gecikmenin sebebini "sizce malûm olan ve binaenaleyh izahına ihtiyaç hissetmediğim bazı esbabdan dolayı bir müddet kalemi ele alamamak mecburiyetinde bulunmuştum" şeklinde izah eder. Tahir Beyin son yazısı 19 Şubat 1886 tarihlidir. Bahsettiği sebep o senenin Martında annesinin ölümü hadisesi olsa gerektir.

(148) Beşir Fuad, Victor Hugo ünvanlı makale-i intikadiyyeye mukabele, Saadet, 26 T 1886 (470).

raları çıkan bir münakaşada, hayâllerin ve teşbihlerin mübalagalı ve gerçeğe aykırı olmalarını kabul etmediğini söylemiştir. Ayni şekilde hikâye ve romanda da hayallerin tabiî olmasını ister. Roman gerçek hayatın tarihidir. Bu bakımdan romanla tarih arasında büyük bir yakınlık bulur; Tahir Beye verdiği cevapta bunların tarifini yapar "Hikâyenüvisin saye-i imdadına iltica edeceği hayâl tabiî olmak lazım gelir. Gerek tarih ve gerek roman için tab'-ı ahval-i beşerin âdeta haritasıdır denebilir. Tarih küçük mikyasta bir haritadır Başlıca mühim noktaları ve bunların beynindeki münasebatı gösterir; roman ise büyük mikyasta bir plân olup nukat-ı muhtelifenin ahval-i hususiyesini daha mufassal ve muvazzah bir surette irae eder. Müverrihin zapteylediği, vakidir. Romansiyenin ise gerçi muhayyel ise de vukuat-ı kesirenin tetkik ve ta'mikinden hasıl olan bir düsturu câmi olur. O düstur sayesinde cemiyet-i beşeriyyenin bir sınıf-ı mahsusunun ahvaline dair olan mesail hallolunur. İşte bence romanın vazifesi budur" (149).

Bu tarif, bilhassa "cemiyet-i beşeriyyenin bir sınıf-ı mahsusunun ahvaline dair mesail" ibaresi Zola'nın Expérimental Roman'ını, bilhassa Les Rougons Macquarts serisine verdiği ismi hatırlatmaktadır İkinci İmparatorluk devrinde bir ailenin tabiî ve içtimaî tarihi (150).

Beşir Fuad'ın şiirde hayâl için kabul ettiği ölçü, başka dillere tercüme edildiğinde değerini muhafaza etmesidir "Hakikate müstenid olup da teşbihatı tabiî olan, hangi lisana tercüme olunursa olsun daima mazhar-ı rağbet olur."

Bu hükmün ortaya çıkmasına da Menemenlizade'nin Namık Kemal'den naklettiği bir beyit sebep olur

Mihr olsa eğer peyinde saye
Gisûsu gibi kalırdı muzlim

(149) Ay.

(150) Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire.

Menemenlizade beyitteki mübalaganın pek "acemane" olduğunda Beşir Fuad'a hak vermek ister. Bir mütefennin bunu hoş karşılamaz, der. Beşir Fuad daha da ileri giderek hayâli, ilmî bilgi ile mukayese eder

"Güneş saye olabilmek ve bir kızın saçı gibi muzlim bulunmak ihtimali hiç bir mütefenninin zihninden geçemez, buyuruyorsunuz. Ben derim ki, bu ihtimal yalnız mütefenninlerin değil, hiç bir kimsenin hatta kailinin bile zihninden geçemez, zira dimağımızda hiç bir şey yoktur ki havass-ı hamse vasıtası ile girmiş olmasın, insanlar için nurun had gayesi güneştir; çünkü ondan münevver bir şey görmemişlerdir. Şimdi bir tecrübe edelim, zihnimizi istediğimiz kadar yoralım, güneşi muzlim bırakabilecek derecede bir nur tasavvur edebilir miyiz?" (151).

Beşir Fuad şiirde de, romanda olduğu gibi rasyonel ve müşahedeye dayanan bir gerçek aramaktadır. Bu şekilde Tahir Beyin zikrettiği bir kaç beyti tenkid ettikten sonra tekrar romantik ve realist edebiyat mevzuundaki itirazlara cevap verir. Hugo'yu tamamiyle reddetmediğini, eserlerindeki gerçek ve hayâl olan tarafları ayırıp gerçekleri takdir ettiğini söyliyerek bir eserin iyi ve kötü tarafları hakkında şu ölçüyü veriyor:

"Bence bir eserin fevaidi, hâvi olduğu hakayık mecmuunun hakayık-ı mezkûrenin derece-i ehemmiyetleri mecmuu ile hâsıl-ı zarbına müsavi, mehaziri ise, câmi olduğu bevatıl ile bu hurafatın miktar-ı ehemmiyeti ile mütenasiptir. Şu halde bir eserden muntazır olan istifadenin kıymet-i hakikiyyesi bu iki miktarın tefazuluna muadil olur" (152).

Gerçi şu ölçü ,matematiği edebiyata sokmak teklifi, tatbiki imkânsız gibi görünmektedir. Fakat devrin edebî tenkid zihniyeti ile mukayese edilirse bu kat'i, mutlak ve değişmez riyazî formüllerin edebî eserler için kullanmak üzere makul bir şekilde formüle edilmesi mümkündür.

(151) Victor Hugo ünvanlı makale-i intikadiyyeye mukabele, Saadet, 28 T 1886 (472).

(152) Ay. 1 A 1886 (475).

Sefiller'de de bir takım vukuu imkânsız hadiselerin bulunduğunu anlatırken insanlık tarihinde gerçek olmıyan vakalara inanmanın eski devirlerde daha çok olduğunu fakat zaman ilerledikçe hakikatin galip geldiğini, binaenaleyh bu asırda artık Hugo'nun realist edebiyata dönmesi icabettiğini söyler

"İnsanlarda, tabiî ve hakiki olan şeylerden ziyade muhâlât ve hurâfâta meyil ve rağbet göstermek gibi bir halin vücudu gayr-i münker ve halkın rağbet ve tahsinine teşne olanların o yola sülûkü mazur görülebilirse de nev-i ben-i beşer bidayet-i zuhurunda etrafını ihata eden cehilden rah-ı terakkiyi seçemiyerek sapa yola sapmış ve fakat mürur-ı zamanla mihr-i tâbân-ı maarifin neşreylemekte olduğu envardan istifade ederek yolunu bulmaya başlamış olduğundan o meyil ve rağbet tedenniye yüz tutmuştur. Nev'-i ben-i beşer evân-ı tıfliyetinde muhâlât ve hurâfâta gösterdiği rağbeti sinn-i rüşdüne müsadif demek olan şu zamanda, bir nisbet-i mütezayide ve müterakkiye üzere ciddiyat ve hakikate sarf eylemeğe başlamıştır. Bir vakitler sırf mübalâgat ve hayâlâttan ibaret olan edebiyat-ki Şehname gibi, Odise gibi, İlia gibi âsâr ile isbat-ı vucut ediyordu - hâlâ mamure-i ciddiyat ve hakikatte hatve endazı terakki olmaktır. Edvar-ı muhtelife-i edebiyat gözönünden geçirilirse vehmiyat ve muhalâtın günden güne âlem-i edebiyattan tardolunmakta olduğu müşahede olunur. Evan-ı tıfliyetimizden şu ana kadar geçirmiş olduğumuz edvârı gözümüzün önünden geçirirsek edvâr-ı muhtelife-i edebiyatın küçük mikyasta bir nümunesini müşahede edebiliriz" (153).

Tahir Bey Hugo'nun Sefiller'i yazmakla, meselâ orada Fantine gibi bir fahişeyi ahlâken iyi bir ruha sahip bir kadın olarak göstermekle cemiyet içinde kötülüklerin önüne geçmek,

(153) Victor Hugo ünvanlı makale-i intikadiyyeye mukabele, Saadet, 1 A 1886 (475).

insanlara merhamet, fazilet, iyi ahlâk aşılamak gibi bir hizmette bulunduğunu söyler (154). Beşir Fuad cevabında Fantinin muhayyel olduğunu, cemiyette böyle bir kadının bulunamıyacağını halbuki Gervaise gibilerinin gerçek olduğunu, binaenaleyh hakikati tanıtmakla Zola'nın cemiyete daha büyük hizmetler etmiş olduğunu iddia ederek S e f i l l e r deki Fantine ile A s s o m o i r e'deki Gervaise'i karşılaştırır "Zola Gervaise'i olduğu gibi tavsif ediyor. Bunların ikisi de iptida bir münasebet-i gayr-i meşrua peyda eyledikleri halde bilâhare ikisi de sokağa düşüyorlar. Fantine bir şekl-i mevhum, Gervaise bir şahs-ı hakiki, ikisi de merhameti celbediyor, ancak biri hayalî olduğu için celbettiği merhamet bir hedef-i hakikiyyeye isabet edemiyor, bilâkis Gervaise'in hâli kendisi gibi birçok biçaregânı o merhametten müstefid eder. İşte hayâl ile hakikat beynindeki fark budur. İşte şu delil de Hugo'nun hakikati fedaya mecbur olduğunu irae eylemektedir.. Eğer bunları (Jean Valjan ve Fantine) teali ettirmek maksadiyle tabiatlarından çıkarıp da olduğu gibi tasvir etmiş ve fakat ne gibi esbab-ı mübremenin ilcâatiyle girdap-ı sefalete duçar olduklarını bihakkın izah etmiş olaydı nef'i daha umumî olurdu" (155).

Natüralist romanın, okuyanların ahlâkını bozacağı iddiasını da şöyle cevaplandırıyor "Zola vakıa âlem-i fuhşu tasvir etmiş ise de eserlerin mütalâasından hasıl olan tesir o âlemden nefret olduğu için efkârı ifsad değil, belki irşad eder. Tecrübesiz bir gence L a D a m e a u C a m e l i a s ile N a n a romanlarından hangisini okutalım diye sorarsalar hiç tereddüt göstermeden N a n a'yı verin okusun, derim. Asıl şehvet-engiz olan âsârı, aşkı bir mâbet haline koyan hayallyyunun mahsul-i fikrinde aramalıdır" (156).

Beşir Fuad edebî eserde teze net olarak gidilmesini tav-

(154) Tahir, Victor Hugo, Gayret mec. N. 5, s. 19 - 20.
(155) Victor Hugo ünvanlı... 2 A 1886 (476).
(156) Ay. 3 A 1886 (477).

siye eder. Bir iddianın ispatı için imkânsız olan bir takım vakaların romana doldurulmasını tecviz etmez. Bunu bir çeşit makyavelizme bağlıyarak Tahir beye tarizde bulunur "Şairlerin, ediplerin maksatları, her ne suretle olursa olsun tehyic-i efkâr ederek matlûp olan neticeyi istihsal etmektedir." diyorsunuz. Cizvitlerin 'Netice vesaiti meşru kılar' sözünü düstur ül amel ittihaz ettiklerini bilirdim. Ama bunun şuara ve üdeba beyninde mer'iy ül ahkâm olduğunu bilmiyordum. Yine bilmek istemem" (157).

Makalesinin sonuna doğru şiir ile fenni mukayese eder. Bize kalırsa Beşir Fuad'ın hatası neticede de belirteceğimiz gibi- insan ruhunun birbirleriyle alâkası olmıyan iki istikametini, hakikati ve estetiği mukayese etmek istemesidir. Hugo ile Zola'nın mukayesesi nekadar makul ise, meselâ Claude Bernard ile Hugo'yu mukayese etmek de o kadar hatadır "Fen bizatihi münir olduğu için güneşe, şiirin envarı muktebes bulunduğu cihetle kamere teşbih olunabilir. Güneş olmıyan yerde kamerin ziyay-ı muktebesinden istifade mümkün olabilir. Her şair fikrindeki hataları fen sayesinde tashih edebilir, fakat hiç bir mütefennin tasavvur edemiyorum ki şiire müracaatla ıslâh-ı fikir edebilsin.

Hugo, Littré'den, Claude Bernard'dan birçok hakayık öğrenebilirdi ve şüphe yok ki öğrenmiştir de, fakat Littré ile Claude Bernard Hugo'nun âsârını okusalar bilmedikleri hangi hakikate tesadüf edeceklerini düşünüyorum da bulamıyorum. Fen sayesinde insan maddiyata hakim olmağa başladığı gibi

(157) Ay. Mutlak ve çıplak hakikatin peşinde koşan Beşir Fuad'ın Makyavel'i reddedeceği tabiidir. Nitekim bir başmakalesinde Avrupalıların Şarka karşı bazı haksız hareketleri üzerine, onlara zalim diyenlere bir dereceye kadar hak vererek "Bazı vukuat-ı siyasiye bunlara hak veriyorsa da bunların hataları adalet ve hakkaniyeti müstelzim olan medeniyet-i hakikiyeyi Makyavel müntesibini meyanında aradıklarından neş'et ediyor." demektedir (İcmal-i Ahvâl, Ceride-i Havadis, 22 TS 1884 (5854).

fikirlerce vukua gelen inkılâbat-ı azîme de yine erbab-ı fennin himmeti ile hâsıl oluyor. Galile'nin âlem-i efkâr üzerine hâsıl eylediği tesiri hiç bir şair icra edememiştir. Halbuki o zaman bu ana gelinceye kadar fennin efkâr-ı umumiye üzerine olan tesiri zamanın murabbaıyle mebsuten mütenasip denecek bir surette terakki etmiştir. Terakkiyat-ı fikriyye şairi çok olan yerde mi, yoksa fen erbabının kesretle yetiştirdiği yerde mi hasıl oluyor? Burasını temmül ederseniz matlup hasıl olur ümidindeyim." (158).

Bu cevaba da Menemenlizade mukabele eder, Beşir Fuad tekrar, bu defa daha uzun bir cevap yazar (159). Bunda yine hayal ve hakikat bahsine devam eder. Arada, bir şey hakkında hüküm vermek istenilirse subjektif ve objektif olmak üzere iki metoddan biri ile hareket etmek mümkün olduğunu, zamanımızın bütün ilimlerinde ise ikincisinin revaçta olduğunu söyler "Usûl-i hayâliyye veya tasavvuriye ulûm ve fûnun-ı tabiiyyeden, felsefeden tard olunduğu halde elyevm âlem-i edebiyatta hüküm fermâdır. Binaenaleyh edebiyatta objektif metodla hareket edilmelidir. Şairler eserlerin büyüklüğü hakkında hüsn-i tabiat denilen, tamamiyle indî, şahsî bir ölçü ileri sürerler. Hüsn-i tabiat dediğimiz ülfet olmayıp da hakikaten hüsn-i mizan ve kuvve-i mümeyyize olmak lâzım geleydi riyazî düsturlarında, hendese dâvalarında, ulûm-ı tabiiyye kanunlarında erbab-ı fen nasıl müttefik iseler şairler de eserlerinin takdir kısmında o veçhile müttehid olmak lâzım gelirdi."

Yine Tahir beyin, evvelce bahsedip bu defa tekrarladığı

---

(158) Victor Hugo ünvanlı... 4 A 1886 (478).

(159) Menemenli Tahir, Beşir Fuad Beyefendinin Victor Hugo ünvanlı eserlerine yazdığım makaleye mukabil Saadet gazetesiyle neşrettikleri varakaya cevaptır, Gayret (1302) N. 29 - 31, 33 - 30 T 1186 - 13 A 1886.

Beşir Fuad, Menemenlizade Tahir Beyefendinin Gayret'de neşreyledikleri makale-i cevabiyelerine cevap, Saadet, 3 Ts 13 KE 1886 N. 553 - 591.

Namık Kemâl'in beyitini ele alarak Fransız şiirinden gösterdiği misallerle hayâlin makbul olmadığını ispata çalışır. Hakikate uygun, mübalağadan âri şiirleri sevdiğini söyliyerek Ekrem ve Naci'den bazı misaller gösterir. Tercüme edildiği zaman kıymetini kaybetmemek ölçüsünü tekrarlar. Recaizade'den beğendiği şiirler arasında İ n c i Z e m z e m e'de 'Makber', Ü ç ü n c ü Z e m z e m e'de 'Ferday-ı Tedfin' ve 'Bu da bir şiir-i muhzin-i diğer'i saymaktadır. Muallim Naci'den de 'İrca-ı nazar' şiirinden

Başlar lemean etmeye bir neyyir-i irfan
Her lahza ufûlün gözetir şebpere tab'ân
Âdâsının alçaklığı ettikçe tevali
Eyler o ziyâ küster-i afak teali

mısralarını gösterir ve "Bir düsturu hikmettir. Her hangi lisana tercüme olunursa kıymetine asla halel gelmez." der. Yine ayni şiirin davamında

Mânasıza mânâlı der eshab-ı taassup
Haksız çıkarır haklıyı erbab-ı tagallüp

beytine hayran olur. Aralarındaki münakaşalara rağmen Ekrem Beyin de Naci'nin bu mısralarını takdir edeceğine inanır. Şu halde, aralarında bu kadar ihtilâf bulunan insanları birleştiren şey hakikattir. "Hakikat kadar mukavemet mümkün olmıyan şey yoktur" (160). sözünü de ilâve eder.

Tahir bey insan hayatındaki üç büyük istikameti esas alarak fayda, güzel ve gerçek için birer ölçü bulmağa çalışır: "Hikmet doğruyu arar, sanat (161) nafii taharri eder, edebiyat ise güzeli" (162) der. Ancak bu oldukça makul, belki münaka-

(160) Victor Hugo Ünvanlı... 13 TS 1886 (561).
(161) Bugün zeneat dediğimiz métier karşılığı olarak kullanıyor.
(162) Gayret, N. 30, s. 117.

şayı tatlıya bağlıyacak olan ölçüyü devam ettiremez. Sözün alt tarafına "Edebiyat hikmetten de hakikatten de bahseder, ancak onlara bir letafet ve güzellik vermedikçe kendi dairesine kabul edemez" diye devam eder. Beşir Fuad buradaki tenakuzu kaçırmaz. Hikmet ve hakikat tabiat hadiselerinin mahiyeti hakkında istihsal edilen malûmattan başka bir şey değildir. Yine Tahir bey cevabının bir cümlesinde "Âsâr-ı tabiyyeden güzel şey olmadığı" nı söylemiştir. O halde hakikatten ve hikmetten, yani tabiatten, esasen güzel olan bir şeyden bahsederken ona güzellik ve letafet vermenin mânâsı nedir? Güzellik, güzel olmıyan bir şeye verilir. Demek ki tabiatı, zaten güzel olan gerçekleri olduğu gibi anlatmalıyız. Ve sözü Boileau'ya bırakır "Hakikatten başka hiç bir şey güzel değildir, yalnız hakikat sevimlidir" (163). Daha iyisi bizzat Victor Hugo'nun sözü ile romantizmi ezebilmektir. "Tabiatta olan şeylerin kâffesi sanata dahildir". Hugo'nun bu sözünü naklederken 'kâffesi' kelimesinden sonra bir parantez açıp (Dikkat ediniz, yalnız güzelleri demiyor) muterizasını da ilâve eder. Bu demektir ki, sanat tabiî olmak şartiyle güzeli de çirkini de çerçevesi içine alır. En doğrusu da budur. Çünkü mutlak güzel yoktur, güzellik izafîdir, indîdir, itibarîdir. Ama hakikat mutlaktır.

Bu münakaşa devam ederken arada tatsızlığı doğuran bir hadise zuhur eder. Gayret'de M. C. imzasiyle bir şiir neşredilir. Şiir düşmanı bir mütefennin ile bir şair arasında geçen muhavereyi anlatan bu şiirde bahsi geçen mütefenninin Beşir Fuad olduğu anlaşılmaktadır

Bir Mütefenninle Bir Şair

1

Şair ! Ne o yazdığın eserler ?
Eş'ar ile herzedir seraser (azametle)
Şair sözü mutlaka yalandır.

(163) Saadet, 16 TS 1886 (564).

Fennî ise yazdığın mâkalât
Tahsin olunur bu. Lîk, heyhat
Şairlere fen, adüvv-i candır

2

Bir deftere ettirip de feryad,
Bir tatlı neşide ettim inşad
Fennî değil amma pek güzeldir

Fennisi olur mu şi'rin? Efsus.
Sizlerce bu şey değil mi mahsus
Zannetme olur bu muhtemeldir.

3

Feryadını duymak istemem ben
Eş'ar okunur mu var iken fen ?
(İstiğrap ile)
Fennî söze eylerim perestiş
Fennî söze can verir (dimağım)
Yoktur benim öyle güllü bağım
Beyhude değil mi şi're vezriş

4

Lâkin acırım ki hissiniz yok
Ta'rîzde ictisarınız çok
Anlar mı ya şi'ri hissiz âdem
Bir ney ve keman gibi gıdadır
Ervâha şiir safa - fezâdır
Meftun oluyor bununçün âlem
Siz ta'n ediniz müdâm şi're
Alem edecek devâm şi're
Bifaidedir bu ta'nü tariz
Ben anladığım budur ki sizler,
Nazmetmeye kadir olsanız ger
Eyler idiniz o şey'e takriz (164).

(164) Gayret, N. 26 s. 104 - 9 T 1886.

Beşir Fuad bu şiire ayni müstehzi ve alaycı uslûpla ve uzun bir yazı ile cevap verir (165). Yazısının sonuna şiir ve hakikat mevzuunda ciddî bir münakaşa yapılırken böyle lâübali bir şiirin, üstelik Menemenlizade Tahir'in mecmuasında çıkışını hoş karşılamadığını ilâve eder. Beşir Fuad şiirin bizzat Tahir Bey tarafından kaleme alındığına kanidir (166). Bu sebeple kendisine karşı çok muğber olur. Münakaşa bundan sonra çığırından çıkar. Ahmed Midhat iki makale ile arayı bulmaya çalışır. Önce bir hayâlî muhavere yazarak Beşir Fuad'ı haklı fakat sözlerini eksik bulur "Mazhar-ı rağbet olacak şiirin ne gibi şeyler olacağını niçin izah etmiyorsun ki muterizde söz kalmasın... şiir lisan-ı hakikatin en müzeyyen sözleridir, diye telâkki olunursa o zaman cihan nezdinde makbul olur" (167).

Ahmed Midhat burada ihtimal ki Beşir Fuad'ı ikaz etmek için onun tarafını tutar görünür. Çünkü gerçekte, şiirin hakikat ihtiva etmesi mevzuunda ikisi de müttefiktirler, ancak hakikatin müzeyyen olmasını Beşir Fuad'ın kabul edemiyeceğini biliyoruz. İkinci makalesinde de, bizde fennî şiirin münakaşasının eski olduğunu, fennî şiir demek manzum fizik yazmak değil, hakikate uygun şiir yazmak demek olduğunu izah eder (168). Bundan sonra münakaşa bir takım karşılıklı itham-

---

(165) Yetmişbin beyitli bir hicviye, Saadet, 22 - 23 A 1886 (493, 494).

(166) Fazlı Necib'e yazdığı bir mektupta bu şüphesini şöyle anlatıyor: "Bu zatın sizin gibi munsıf olacağını hiç bir vakit ümid etmem; o kanaat-ı vicdaniyesi aleyhinde de iddialarda bulunur. Şiirin fenne tefevvukuna dair olan iddiası da bu kabildendir. Halbuki hasm-ı teceddüt ve terakki göstermek istediği Naci, muhaberatımızda göreceksiniz ki fennin şiir üzerine tefevvukunu teslimde tereddüt etmiyor... Geçende cevap vermekte iken galiba iskât edemediğine hiddetlenmiş ki müzeyyifane bir manzumeyi, kendisinin olduğu halde, M. C. hurufiyle Gayret'te neşretti. Siz bu manevraya ne nam verirsiniz? (Mektubat s. 78 - 79, 7 E 1886).

(167) Yetmişbin beyitli bir hicviye, TH, 28 A 1886 (2461).

(168) Ahmed Midhat, Fen ve Şiir ve Şiir-i fennî, TH 1 E 1886 (2463).

larla ve şahsiyatla devam eder ve biter (169). Münakaşa adabı bakımından Menemenli Tahiri de Beşir Fuad'ı da suçlamak mümkündür. Ancak Beşir Fuad'ın müdafaa zımnında bu duruma düştüğünü de unutmamak lâzımdır. Bir de Tahir Beyin çoğu indî safsatalarla dolu mesnetsiz iddialarına karşı Beşir Fuad'ın gerek edebiyat, gerekse müsbet ilimler bakımından daima vesika ve kaynak gösterdiğini de ilâve etmeliyiz. Avrupa edebiyatından çok mahdut sayıda ve sadece bir kısım romantiklerle klâsikleri okumuş bir adamın, hiç bir Tanzimat münevverinin ismini dahi duymadığı müellifleri zikreden bir kültürle yarışamıyacağı tabiîdir. Bir küçük misal verelim Menemenlizade ilim adamlarının şairlerden daha mağrur olduklarına misal olmak üzere Arşimedi gösterir. Ona göre 'Bir istinad noktası bulsam dünyayı yerinden oynatırdım' sözü gurura delalet etmektedir. Beşir Fuad önce manivelanın fizik noktai nazarından izahını yaptıktan sonra şunları söyler "ve manivela dahi matlup olan uzunlukta olursa dünyayı kaldırmaya yalnız Arşimedin değil, hatta beşikde bir çocuğun bile kuvveti kifayet eder. Ey mir-i mütebahir! Azamete hamlettiğiniz sözün ne hikmete mebni söylendiğini şimdi anladınız mı?" (170).

Yine bu mevzuda Âli imzasıyla yazı yazan bir zat ile münakaşa başlar; mesele daha basittir. Âli, Beşir Fuad'ın 'Usûl-i Talim' kitabında Ziya Paşa'nın beytini yan-

---

(169) Bu münakaşalar şu makalelerle devam ediyor
Tahir, Mukabele ve Sükût, Asâr N. 14.
Beşir Fuad, Çevir kazı yanmasın, Saadet, 13 - 15 E 1886 (509 - 511).
Tahir, Mukabele, Gayret, N. 33 s. 131 - 132, 1 TE 1886.
Beşir Fuad, Tekrar çevirin kazı yanmasın, TH, 18 - 20 TS 1886 (2528 - 2530).

(170) Fevziye Abdullah, Naci ile Ekrem arasındaki münakaşalardan bahsederken Beşir Fuad'la Tahir arasındaki münazarayı, Ekrem - Naci arasındaki mânâ-lafz münakaşasının devamı gibi göstermektedir. Beşir Fuad'ın 'Üdebadan İstirhamım' yazısı ile Ekrem Naci kavgasını durdurmaya çalışması, Tahir Beşir

lış yazdığını, bunun bir hakikat - pereste yakışamıyacağını söyler. Beşir Fuad cevabında yanlışı kabul eder, fakat bunun esas meseleye dokunmadığını, bir fen müntesibinin vezin bilmekle mükellef olmadığını, esasen şiirin de vezin demek olamıyacağını ileri sürer "Her mevzun ve mukaffa söz söyliyen, kendini şair ve fikrine muhalif olanları müteşair addettiği şöyle bir zamanda..." Âli en çok bu iddiaya takılır "Mir-i mumaileyh daha şair kime derler, müteşair kimdir? Öğrenememiş. Vakıa Talim-i Edebiyat ulemasının tefrikinden âciz bulundukları bir meseleyi vezinnâşinas olanlar tefrik edemezler." der. Beşir Fuad'ın Ekrem Naci münakaşası sırasında münakaşa adabı bakımından değil Talim-i Edebiyat'ın gösterdiği şiir ölçülerini kabul etmiş olması muhtemeldir. Şiirde şekli ön plânda düşünen Naci karşısında Ekrem Bey "Her şiir mevzun ve mukaffa olmak lâzım gelmez, her mevzun ve mukaffa söz şiir olmak iktiza etmediği gibi" (171) demektedir.

Bu münakaşa da kötü bir polemiğe doğru sürüklenirken Muallim Naci her ikisini matbaada birleştirip anlaştırır, "kef-i hame etmeğe karar" verdirir.

O sıralarda Rodos mutasarrıfı bulunan Namık Kemâl Ebüzziya Tevfik'e bir mektup göndermiştir. "Vatan - yahut - Silistre" Almancaya tercüme edilmiştir. Halbuki Beşir Fuad gerçek değeri değil, güzellik değeri taşıyan eserler başka dile tercüme edilirse kıymetini kaybeder diyordu. "Almanlar maarifin her cihetinde Avrupadaki akvamın kâffesine tefevvuk ettikleri halde edebiyatta hakayık-ı fenniye veya ulûm-ı mütearifeye müteallik sözler aramıyor, yalnız efkâr-ı şairane ve hissiyatın suret-i tasvirine bakıyorlar. Bu suret-i tasvir için lisan-ı Osmani-

---

Fuad münakaşasının onunla bir alâkası olmadığını ortaya koyuyor. Üstelik münakaşanın Gayret ve Güneş mecmualarında cereyan ettiğini söylemesi müellifin, bilhassa Beşir Fuad'ın yazılarını takip etmemiş olduğunu göstermektedir. (Türkiyat mec. c. X).

(171) Zemzeme, III.

yeye mahsus şaşaalı bir belâgat mevcut olduğundan o belâgat başka lisana naklolunduğu zaman bile kuvvetini kaybetmediğinden bahsediyorlar" (172). Misal de Silistre'nin tercüme edilmesidir. Yazıda ismi geçmiyorsa da Beşir Fuad'a tarizler var. Hele Victor Hugo'nun tenkid edilmesini hoş karşılamıyan şu satırlar Namık Kemâl'in değerini küçümsemek istemiyoruz, fakat bütün devre sari olan tenkid zihniyetini göstermesi bakımından mühimdir

"Avrupa fikrine yeltenmekle me'luf olanlardan biri çıkıyor, Türkçede doğru bir beyit okumağa muktedir olmadığı halde yalnız Osmanlıların değil, Fransızların eazım-ı üdebasını techil ediyor. (173)... Bir müddetten beri edebiyat-ı sahîhaya müteallik reşriyatta görülen noksan ise bu yoldaki bivukufane tarizlerin netayicinden olduğuna şüphe yoktur. Bunlara lâyık olduğu gibi sükût ile cevap verilse hakikatin mağlûbiyetine, eshab-ı tahsilin gafletine sebebiyet verilmiş oluyor. Delil ile mukabele olunsa ashab-ı itiraz münazara ile galebeye imkân görmedikleri gibi herkesin kullanmağa tenezzül edemiyeceği bir takım silâhlar istimaline kalkışıyorlar; ezcümle söğüyorlar." (174)

Beşir Fuad ona verdiği cevapta önce Namık Kemal'den daha ciddî tenkidler beklediğini, halbuki onun şimdiye kadar esasen tenkid edilip, cevapları verilmiş meseleleri tekrar ele almaktan başka birşey yapmadığını söyler. Namık Kemal kalbe his isnat etmenin cehalet olduğuna dair Beşir Fuad'ın serdettiği mütalâayı (175) tenkid ederek bu tabirin mecaz manada kullanıldığını ileri sürmektedir. Beşir Fuad bu fikri kendisinin uy-

---

(172) Namık Kemal, Mektup, Mecmua-i Ebüzziya, N. 52, s. 1633 - 1636.

(173) Osmanlıların eazım-ı üdebası kendisidir. Beşir Fuad bir kaç yazısında kendisine hürmeti olduğunu, eserlerini beğendiğini, bununla beraber bazı ilmî hatalara düştüğünü misalleriyle zikretmişti.

(174) Namık Kemâl, Mektup.

(175) Beşir Fuad'ın fizyolojik eserleri bahsimizde bk. Kalb.

durmadığını Almanların büyük filozoflarından Büchner'in düşüncesi olduğunu söyliyerek şöyle devam ediyor

"Bazı hislerin merkezi kalb olduğuna yakın zamanlara gelinceye kadar cidden itikat olunmakta idi, bilahare aksi tebeyyün etti, binlerce seneden beri zihinlerde takarrür etmiş bir fikr-i batıldan neş'et eden tâbir, taammüm eylediği için yine sabıkı veçhile, hususiyle edebiyatta hakikat aranılmıyacağına istinaden, istimal olunagelmiştir... Lügat kitaplarında kalb tâbiri bu makamda merhamet, şefkat, muhabbet, cesaret, sehavet vasire gibi hissiyatın mecmuuna delat eder bir tâbir-i mecazi olduğu tasrih ediliyor. Ancak bu tâbiri kullananların yüzde doksan dokuzu hakikaten kalbi merkez-i his addedenlerdir" (176). Şu halde Beşir Fuad, mecazları, ancak gerçek mânâsı bilinen mefhumların üzerinde kullanmaya taraftardır. Kalb gibi halkın ve münevverin bir çoğunun gerçekten hislerin merkezi zannettiği bir tâbirin bu manada kullanılması doğru değildir. Başka bir misalde ,divan edebiyatında kullanılan 'Ciğer-sûz' gibi tabirlerin vaktiyle Namık Kemâl tarafından istihza ile karşılanmış olduğunu söyler. Mamafih dilimizde 'kalbsiz' gibi yerleşmiş ve artık maddî uzvu hatırlatmıyan mefhumların kullanılmasında mahzur olmadığını da ilâve eder.

Tenkidlerde söğmek iddiasını da reddederek münakaşalarında hiç bir zaman 'T a h r i b - i H a r a b a t' derecesinde şiddetli lisan kullanmadığını söyler.

Namık Kemâl Beşir Fuad'a tekrar cevap yazar; ancak cevap geldiği zaman o intihar etmiş bulunmaktadır. Ebüzziya Tevfik hürmetli bir lisanla bunu bildirir ve cevabı neşretmez. Şurasını da ilâve edelim ki Beşir Fuad'ın Namık Kemâl'e karşı herhangi bir hürmetsizliği olmadığı gibi onun edebiyatımızda bir zirve olduğunu da kabul etmiştir. Esasen ikibuçuk yaşında iken ölen oğluna Namık Kemâl ismini vermesi de bu hürmeti ve sevgiyi göstermektedir.

---

(176) Beşir Fuad, Yine şiir ve hakikat meselesi, TH, 1 Ş 1887 (2592).

MEKTUBAT Fazlı Necib'le olan muhaberelerini ihtiva eden bir eserdir. Önce bir kaç tanesi açık mektup olarak Tercüman'da çıkmış (177) sonra, bilâhare tabedilmek üzere hususi mektuplar halinde Fazlı Necib'de toplanmıştır. Beşir Fuad'a çok bağlanan Fazlı Necib bütün arzularına rağmen çeşitli mâniler yüzünden onunla görüşememiş fakat ölümünden sonra da mektuplaşmalarını neşretmeyi kendisine bir vazife bilmiştir. Bu mektupların başlaması Victor Hugo biyografisi üzerinedir. Fazlı Necib Selânik'de bazı arkadaşlariyle beraber kitabı defalarca okumuştur. İkinci kısımda bazı yerlerine itiraz etmiş, bu noktaları kitabın müellifine sormak üzere ilk mektubu göndermiştir.

Mektubattaki tenkidlerin birçoğuna evvelce yapılan münakaşalar dolayısiyle temas ettiğimiz ve bazı meselelerden de Beşir Fuad'ın felsefî fikirleri olarak daha sonra bahsedeceğimiz için burada Fazlı Necib'le aralarında geçen münakaşaların bazı noktaları üzerine dikkati çekmek isteriz. Fazlı Necib'in itirazlarını, suallerini ve Beşir Fuad'ın cevaplarını şöyle hülâsa edelim.

Romanda argo kullanmak doğru mudur ?

Beşir Fuad bahsi geçen tabirlerin gerçekte argo olmadığını, fakat bir realist romanda müellifin, vakanın şahıslarını kendi ifadeleriyle konuşturmak zorunda olduğu için aşağı tabakayı işleyen romanlarda zarurî olarak argo tabirlerin de yer aldığı şeklinde cevaplandırmıştır.

Romanda şahıslar aslından daha iyi gösterilirse içtimaî ahlâkı düzeltmek bakımından faydası olmaz mı?

Hayır. Çünkü önce içtimaî yaraların tam teşhisi lâzımdır. Gerçeği olduğu gibi ortaya koymalıdır. İyi göstermek pahasına

(177) Bu açık mektupların çıkış tarihleri şunlardır
Fazlı Necib, Mektup, TH, 2 KE 1885 (2233).
Beşir Fuad, Mektup, TH, 7 - 9 KE 1885 (2237, 2239)
Fazlı Necib, Mektup, TH, 29 KE 1885 (2256).
Beşir Fuad, Mektup, TH, 30 KE 1885 (2258).

da olsa hakikatler örtülürse ahlâk daha fazla bozulur. Realist romanın başka bir faydası da gelecek nesillerin bu devir hakkında yapacakları sosyolojik bir araştırmayı kolaylaştırmasıdır

"Bir kaç sene sonra Fransa ahalisinin mürettep olduğu sunûf-ı muhtelifenin asr-ı hazırdaki âdât, ahlâk, meşrep ve lisanı ne yolda olduğuna dair bir tetkikatta bulunulmak istenilse âsâr-ı mezkûreye müracaat olunabilir, romantiklerin âsârına müracaat olunursa bunların hangi ciheti hakiki ve hangi ciheti keyfi olduğunu tefrik etmek müşkül olacağından bunların içinden çıkılamaz" (178).

İlim adamları Victor Hugo'dan üstün müdürler ki bu asra Hugo asrı denmesini istemiyorsunuz?

Evet, çünkü Hugo büyük bir zekâ da olsa yeni bir şey, büyük bir hakikat getirmemiştir. Halbuki meselâ Claude Bernard, meselâ Auguste Comte kendisine gelinceye kadar bilinmeyen bir çok hakikatleri ortaya koymuştur.

Naci Ekrem ve Hamid Bey arasındaki münakaşa için ne dersiniz ?

(Beşir Fuad burada münakaşanın başlamasını ve taraftarları arasındaki inkişafını hülâsa ettikten ve kendisinin 'Ü d e b a d a n i s t i r h a m ı m' namıyla bir makale yazdığından bahsettikten sonra bu üç şair hakkındaki hükümlerini şöyle sıralar:)

"Şimdi bu edipler hakkındaki mütalaatımı arzedeyim.

Ekrem Beyefendi hakikaten ve cidden iyidir. Naci de böyledir. Yalnız beyinlerinde olan fark (zann-ı âcizaneme kalırsa) şudur ki Ekrem Beyefendinin vukufu edebiyat-ı Şarkiyyeden ziyade Garbiyyeye ait olup Naci hakkında kaziyye ber-akistir. İkisi de değerlidir, fakat her biri başka bir yol tutturduğu için günden güne yekdiğerinden tebâüd ediyor. Beyinlerinin telifi mümkün olamıyor. Naci taraftaranı için Ekrem Bey hiç,

(178) Mektup, TH, 30 KE 1885 (2258).

Ekrem Beyefendiyi iltizam edenler için Naci solda sıfır addolunuyor. İki taraf da hakikat-i hâli görmek veya itiraf etmek istemiyorlar. İşin içine hubb-ı zâtî (amour-propre) karışıyor. Bu zatları yalnız kendi hallerine bırakmak istemiyorlar bir takım fikri mahdut, behresi mefkud kimseler ortaya atılıp kargaşalıktan istifade etmek ve itikadlarınca şöhretşiar olmak emeline düşüyorlar... Naci bugünkü günde Avrupa edebiyatına nazaran klâsiklerin reisi olabilir. Yahut Kemal bey Hugo addolunursa Ekrem Bey Lamartine olur... Abdülhak Hamid Beyefendi hakkındaki tenkid manzur-ı âlileri olmuştur. Bu tenkidatı tamamiyle okumayadımsa da göz gezdirdiğim bazı mahallerini doğru buldum. Çünkü Ekrem Beyefendi hazretleri âlem-i hususide itiraf eylemekten çekinmedikleri gibi, Abdülhak Hamid Beyefendinin ekser ifadatı ma'kut, ibarelerinden mânâ çıkarmak muhaldir. Selaset dururken bu tarzı neden ihtiyar ettiğini düşünüyorum, hiç bir sebep göremiyorum. Mamafih şu kusur Hamid Beyefendinin mev'ıza gibi selis, efkâr-ı âliyeyi câmi âsârıyla sabit olan kudret ve meziyet-i edebiyyelerini ihlâl edemez. Abdülhak Hamid Beyefendi büyük şairdir, ediptir, hatalarını görmeğe hakkınız yoktur diyerek bir münekkidin ağzı kapatılamaz zannederim."

İNTİKAD Beşir Fuad'la Muallim Naci arasında Victor Hugo münasebetiyle cereyan eden mektuplaşmaları ihtiva eder. Beşir Fuad'ın sağlığında tab'edilmeğe başlanmışsa da kendisi, basılıp bittiğini görememiştir. (179) Yüzbir sahife tutan bu kitap Muallim Naci'nin dört mektubu ile Beşir Fuad'ın üç cevabından ibarettir.

Muallim Naci ilk mektubunda Victor Hugo biyografisinin ehemmiyetinden bahsettikten sonra Beşir Fuad'm 'mutlak olarak ne yeni, ne eski iyidir, iyi olan

(179) Tercümandaki bir ilândan 1887 Haziranında intişar etmiş olduğunu anlıyoruz.

iyidir' fikrini kabul ederek bunu Türk edebiyatındaki eski - yeni cereyanına tatbik ediyor

"Edebiyat-ı Osmaniyenin haline bir kere nazar-ı dikkat buyrulsun. Tarz-ı atik muhafazakârânı var, tarz-ı cedit taraftarânı var, fakat ortada garazsız bir mümeyyiz yok" (180).

Naci'ye göre eski edebiyatın da, yenisinin de iyi ve kötü örnekleri vardır. Bu kitapta Naci'yi hakikatte her türlü garazdan uzak, makul bir çerçeve içinde görüyoruz. Sanki o Ekrem - Naci münakaşasının muannid ve hissî kahramanı değildir. Onu Beşir Fuad'a yaklaştıran taraflarından biri de bu olsa gerektir. Nitekim Beşir Fuad'ın şiir yerine fennî hakikatleri tercih edişini makul karşılaması ondaki bu hakikat-severlik temayülünü gösterir

"Teşekkür ediniz ki, şu zamanın şairlerinden değilsiniz... Zaten sizin alelıtlak şairliğe tenezzül etmiyeceğiniz 'Hele bir zu-haddeyn düsturunda gördüğüm ulviyeti en âli, en lâtif, en beliğ addolunan eş'arda bulamıyacağımı itiraf edersem bu cüretimi bir kat daha büyük bulursunuz (181) demenizden de anlaşılıyor. Evet. Tabiat ne ile ülfet ederse ondan lezzet alır, nerde ulviyet bulursa onu âli tanır" (182).

Beşir Fuad Naci'nin bu düşüncede olmasından cesaret alarak kitabında şiir ve hakikat meselesinde ileri sürdüğü fikirler hakkında ne düşündüğünü sorar. Bu arada yanlış anlaşılmayı önlemek için de kendisinin şiir aleyhinde olmadığını söyler. Naci ikinci mektubunda önce tenkid kelimesi üzerinde bazı mülâhazalarda bulunarak bir lisan bahsinin açılmasına sebep olur (183). Sonra Beşir Fuad'ın tenkidini istediği meselelere gelir. Naci şiir ve fennin hangisinin daha üstün olduğu sualine

(180) İntikad, s. 8.
(181) Beşir Fuad, Victor Hugo. Mukaddeme, s. 11.
(182) İntikad, s. 10 - 11.
(183) Bu mevzudaki fikirlerini 'Dil Bahisleri' kısmında zikrettik.

cevap verirken şiirden ziyade fenne taraftar olduğunu ima eder: "Biz sizi şair halinde görmüş olsaydık, bu kadar memnun olmazdık. Çünkü bize şiiriyyundan ziyade şuuriyyun lâzım." (184) der. Şair olanların ilmin hakikatlerine vâkıf olmaları lüzumunu kabul eder. Beşir Fuad da bu fikri teyid etmek maksadiyle Ziya Paşa'nın H a r a b a t mukaddemesinden şiirde hakikat aranılmasını gösteren mısraları zikreder (185).

Naci şiirde hayâlin de lüzumlu olduğunu, hakikati tezyin için zaruri bulunduğunu söyler. Beşir Fuad hakikati değiştirmemek şartiyle bunun mümkün olabileceğini kabul eder. Bu mektuplardan birinde kendisinin hayâl aleyhtarı olduğu zannını verdiğini, halbuki hayâlin bir sanatkâr için zarurî olduğunu, ancak bunun tabiî olması lâzım geldiğini izah eder

"Benim asıl maksadım bir roman yazıldığı, bir âlem tasvir olunduğu vakit o romanı okuyan, o âlemde yaşamış gibi olmalı. Bir balık için su ne kadar lâzımsa tasvir olunan eşhasın yaşıyabilmesi için şairin hayalhanesi o kadar elzem olmalı. O eşhasın nümuneleri âlemde görülebilmeli, yani bunlar şairin keyfine göre icad eylediği acibeler olmayıp tabiî olmalı... Şair teşbihat ve istiarat vesaire gibi sanayii edebiyyeyi kullanmakta hürdür; yalnız hür değil mecburdur" (186). Mecazları kullanmaktan kaçınmanın imkânsız olduğunu söyleyip bunlara halk dilinde (Türkçede ve Fransızcada) bazı misaller gösterir. Beşir Fuad'ın bu mektuplarda mutlak hakikat üzerine bazı fikirleri varsa da alâkası sebebiyle bunlardan Voltaire biyografisi dolayısiyle bahsedeceğiz.

İ n t i k a d, bize Beşir Fuad'ın Muallim Naci üzerinde kuvvetli bir tesiri olduğunu göstermektedir (187). Gerçi Mual-

(184) İntikad, s. 27.

(185) Giriş bölümündeki Ziya Paşa bahsinde zikrettiğimiz beyitler.

(186) İntikad, s. 75 - 76.

(187) Fevziye Abdullah, Beşir Fuad'ı İntikad'da daima muhatabının fikirlerine iştirak etmiş göstererek onun Naci tesirinde kaldığı zehabını uyandırmaktadır. Halbuki yazı hayatının başından

lim Naci aldığı kültürle değilse bile taşıdığı zihniyetle Beşir Fuad'ın fikirlerine yaklaşmak için bir iç hazırlığına sahiptir. Ancak İ n t i k a d 'da Naci Beşir Fuad'ın hayalperest bir şiiri tenkid etmesi üzerine, vaktiyle kendisinin de bu çeşit şiirler yazmış olduğundan üzüntü duyar. Beşir Fuad "Meselâ Nazım ül hikemin (188) efkâr-ı hakîmane ile kat'â münasebeti olmıyan şu

Bisütun-ı feleği ah ile berbad ettim
Kûhkenlik yolun öğretmek için Ferhade

beyti elbette lâtif zanniyle söylenmiştir." (189) diyerek buradaki mübalağanın ne kadar saçma olduğunu söyler. Naci ise onun bu fikrini kabul ettikten sonra "Benim de vaktiyle

Bin Husrevi berbad kılar tîşe-i âhım
Vermem ele Şîrinimi Ferhâd mıyım ben?

demiş olduğum hatırıma geliyor. Ben de berbat etmişim." (190) diyerek evvelce yazmış olduğu bazı şiirlerinden dolayı âdeta nedamet duyar. Beşir Fuad Naci'nin

Ben ne Mesihi, ne mesiha-demim
Zevki, hakikatte arar âdemim

beyitini çok sever. Naci bundan hoşnut olarak gerçeği aramak-

---

beri değişmiyen Beşir Fuad'dır. Naci'de ise yukarıda göreceğimiz gibi şiir yazdığına pişman olacak kadar gerçekçilik başlamış, Beşir Fuad'ın ölümünden bir müddet sonra Zola gibi bütün Osmanlı münevverlerinin takbih ettiği bir muharrirden tercümeler yapmıştır. Beşir Fuad'ın Naci'den kabul ettiği düşünceler çok defa bir evvelki mektubunda kendisinin e m p o z e ettiği fikirlerdir.

(188) Muallim Naci'nin bu lakabı verdiği şair Ahmed Hamdi (1851 - 1917).

(189) İntikad, s. 40 - 41.

(190) Ay. s. 49.

ta devam edeceğini söyler "Naci'nin fikr-i ciddisine gelince: mazhar-ı takdiriniz olmak şerefini kazanan Zevki hakikatte arar âdemim, kavli üzere

Bir hakikat kalmasın âlemde Allahım nihan

feryadına devam eyliyeceği sizce de muhtac-ı tasvip olmıyan mevaddandır, zannederim" (191).

VOLTAİRE Beşir Fuad bu biyografiyi kendi ifadesine göre B e ş e r'in tab'edildiği sıralarda ve altı günde yazmıştır. Kitap olarak intişar etmiş son eseridir. İki cüz olarak tamamlanışı, 1886 senesinin teşrinisanisine raslar ki intiharı bu tarihten iki ay sonra olduğu düşünülürse, 'V i c t o r H u g o kadar akis yapmayışının sebebi anlaşılır.

Bu kitapta Beşir Fuad, Voltaire dolayısiyle dinî ve felsefî fikirlerini de az çok izah etmiştir. Mukaddemesinde, insanlık tarihinde ilmin tedricî surette tekâmül ettiğini, yalnız bir defa bu tekâmülün durduğunu söyler. On dört asır sürmüş olan bu duruş, hristiyanlığın zuhuru ile başlamıştır. Burada hristiyanlığın taassup, cehil ve zulümle yayılışının kısa bir hulâsasını yaptıktan sonra bu asırlarda Şark'ta yeni bir dinin, ilim adamları yetiştirerek yayılmakta olduğunu anlatır. Bu din islâmiyettir. "Alem-i hristiyaniyet Pierre l'Ermite, İgnace de Loyola, Torquemada gibi yadigârları vücuda getirmekte iken âlem-i islâmiyet Farabî'leri, İbn-i Sina'ları, İbn ür Rüşd'leri yetiştiriyordu" (192). Nihayet islâm ve hristiyan dünyalarının İspanya'da birleşmeleri ile Rönesans devri başladı. Bununla beraber papazların zulmü devam etti. Buna karşı da bir grup insan Garbın bugün ulaşmış olduğu medeniyet seviyesine varabilmek için için papazlarla mücadele ettiler. Beşir Fuad bu guruba fırka-i münciye ismini veriyor

(191) Ay. s. 50 - 51.

(192) Voltaire, Mukaddeme s. 5.

"O fırka-i sagire'yi teşkil eden adamlar Copernic, Kepler, Galile, Newton, Bacon, Descartes, Geordano Bruno ilh. gibi muhibb-i hakikat olan âlimler, mütefenninlerdir. Papazların zindanlarına, işkencelerine, celladlarına mukabil kullandıkları silâh tarassud, tecrübe ve kuvve-i mümeyyize fabrikasının mâmûlâtından olan ulûm ve fünundan, sarf ettikleri barut muhakemat-ı akliyeden, attıkları mermiyyat delâil-i mukniadan başka birşey değildir" (193).

Voltaire'in de bu kurtarıcı fırkanın dâhilerinden biri olduğunu ve taassubu hezimete uğrattığını söyleyerek mukaddemeye son veriyor.

Burada Beşir Fuad'ın başka bir cephesi görülmektedir Hristiyan aleyhdarlığı. Onun daha ilk makalelerinde, hristiyanlığın, daima ilmin gerçeklerine karşı gelmiş olduğu tezini ileri sürdüğünü görürüz. Bu makalelerde biyografilerini yazdığı şahıslar ya hristiyanlıkla mücadele etmiş veya hristiyanlığı kötü emellerine ve zulme âlet etmiş kimselerdir. Voltaire tedkikine girişmeden evvel, Beşir Fuad'da bu din mevzuunun durumu üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Haver'in ilk sayısında Geordano Bruno'dan bahsederken, onun, gençliğinde rahib olmak istediğini, fakat esas-ı hristiyaniyet olan bazı hurâfâta kail ve kani olmasına zekâvet-i âliye ve fıtriyyesi müsait olmadığından" (194) vazgeçtiğini söyler. Yine aynı makalede papazlardan, menfaatlerini halkın mazarratında arıyan, bütün Avrupa'yı kana boyayarak cemiyet-i insaniyenin on dört asırlık terakkisini geri bırakan kimseler diye bahseder. Bundan başka Haver'de Saint Trofem'in dizkapağı (195), Katoliklerin iki velisi (196), İgnace de Loyola ve İsa şir-

(193) Ay. s. 7.
(194) Tarih-i felsefeden bir katre, Haver, N. 1, s. 23.
(195) Haver, N. 2, s. 58 - 61.
(196) Haver, N. 3, s. 92 - 95.

keti (197); Güneş'te Sudan ilâç (198) makalelerinde buna benzer hristiyan zulümleri ve batıl inanışları anlatılmıştır.

Fazlı Necip'le Hugo münakaşaları sırasında 'Sefiller' deki rahip Myriel'in hayalî bir şahıs olduğunu söylerken "Âlem-i hristiyaniyetin birçok Borgia'lar yetiştirdiği malûm ise de rahip Myriel'den nümune göremiyoruz." (199) der. 'Victor Hugo'da ise taassubun değil, bizzat hristiyanlığın ve İncilin aleyhinde olduğunu gösteren sözleri vardır

"Hugo'nun, köylere İncil ekiniz, her kulübeye bir Tevrat veriniz, sözüyle insanları irtikâb-ı cürüm ve cinayetten men'etmek için, tavsiye eylediği devay-ı garib, o nisbette mucib-i ibtisamdır!.. En müthiş cinayatı irtikâb eden Borgia'lar, Cizvitler ilh... İncil'den bihaber miydiler? Avrupanın terakkıyat-ı hazırası ise hristiyanlığın münkariz olmağa yüz tuttuğu günden itibaren bed'eylemiştir" (200).

Beşir Fuad'da bu hristiyan alehdarlığını küçük yaşta Suriye'de okuduğu Cizvit mektebinde karşılaştığı taassubun bir reaksiyonu olarak düşünmek mümkünse de, onu, hristiyanlıkla beraber umumi olarak dinlerin karşısında mütalâa etmemiz daha doğru olacaktır. Gerçi hiç bir yazısında islâmiyet aleyhinde bir kayıt olmayıp aksine islâm dininden hürmetkârane bahseden cümleler vardır. Ancak bu hürmet dinî inançlardan ziyade ilmi teşvik eden hükümler üzerinedir. Voltaire mukaddemesinde islâmiyeti hristiyanlıktan üstün tutuşu bu bakımdandır. Aşağıya naklettiğimiz iki cümlesi de yine bu nokta-i nazardan islâmiyeti üstün olarak değerlendirmektedir

"Muallim Naci Efendi hazretleri Saadet gazetesi nüshalarından birinde Hazret-i Risalet - penahi'nin 'Ya Rab, bize eşyayı hakikati üzere göster' yolunda bir münacâtları olduğunu

(197) Haver N. 4, s. 115 - 118.
(198) Güneş, N. 2, s. 87 - 96.
(199) Mektup, TH, 30 KE, 1885 (2258).
(200) Victor Hugo, s. 119 - 121.

zikretmişler ve bu temenniye milletçe âmin diyelim, buyurmuşlardı" (201).

'Her hakikati câmi olan din-i mübin-i Muhammedî ilim ve maarifin derece-i lüzum ve ehemmiyetini pek vâzıh bir surette irâe eylemiştir" (202)

Ceride-i Havadis'teki başmuharrirliği sırasında okuyucular arasında açılmış olan taasubun zararlarına dâir yazı serisini de Beşir Fuad'ın idare etmiş olması muhtemeldir. O devir Türkiyesinde doğrudan doğruya bir din aleyhdarlığı beklenemezdi.

Beşir Fuad'ın dinsiz olmasını gerektiren başlıca sebepleri, onun kültürünün kaynağını teşkil eden Avrupa materyalist ve pozitivist düşünce sistemlerinde, hatta pozitivizmin edebiyata tatbiki olan natüralizmde aramak lâzımdır. Şimdi Beşir Fuad'da bu tesirleri görmeğe çalışalım.

Beşir Fuad'ın materyalist fikirleri, muasırı olan Ludwig Büchner'den gelmektedir. Birçok yazılarında açık veya kapalı olarak bahsettiği Büchner (1824 1898) M a d d e v e K u v v e t ' ismindeki eseriyle (203) tam bir materyalist dünya görüşünü vülgarize etmiştir. Ona göre hayat, maddede kendi kendine husule gelir. Ayrıca bir hayat kudreti yoktur. 'A l l a h m e f h u m u v e b u g ü n k ü m â n â s ı' (204) isimli eserinde ise kuvvetin maddeden ayrılamıyacağını, binaenaleyh maddi varlıkların üzerinde veya dışında bir Allah mefhumunun olamıyacağını söylemektedir. Beşir Fuad müteaddit yazılarında Büchner'den ve fikirlerinden bahsetmiş, hatta ölünceye kadar islâmî inanışlarından birşey kaybetmiyecek olan Muallim Naciye bile Büchner'i tavsiye etmiştir

"Mevcudatın herhangi birini tedkik edecek olsak evvel emirde iki şey nazar-ı dikkatimizi celbeder Madde ve Kuv-

(201) Mektup, (Fazlı Necib'e), TH, 7 KE 1885 (2237).

(202) İcmâl-i ahvâl, Ceride-i Havadis, 27 TS 1884 (5859).

(203) Ludwig Büchner, Kraft und Stoff, Frankfurt, 1885.

(204) Ludwig Büchner, Der Gottbegriff und dessen Bedeutung in der Gegenvart, 1874.

vet!! Şu iki kelimenin haiz olduğu ehemmiyeti takdir edebilmek için o nam ile zuhur eden bir kitabın, âlem-i felsefece bir tarih-i teceddüt teşkil eylediğini beyan etmek kâfidir" (205).

Fizyolojiye dair eserler bahsinde zikrettiğimiz, kalb konusundaki fikirleri de Büchner'in, hayatın maddî olarak telâkkisi fikrinden gelmektedir. Namık Kemâl'le münakaşaları sırasında, kalbin hissiyatın merkezi olarak düşünülmesinin hata olduğunu söylerken

"Kalbe his isnad etmekten dolayı şairleri istihfaf eden, maarifin her cihetinde Avrupadaki akvamın kâffesine tefevvuk ettiklerini beyan buyurduğunuz Almanların eazım-ı hükemasından Büchner'dir." (206) der.

Hüseyin Cahid, hatıralarında Beşir Fuad'ın Büchner'den 'Madde ve Kuvvet'i tercüme etmiş olduğunu kaydederse de elimize böyle bir tercüme geçmemiştir (207). Belki o devirde karşılaşması muhtemel bir reaksiyonu önlemek için tercüme edip bastırmamış ve elden ele dolaştırmış olduğu düşünülebilir. Her ne olursa olsun, Büchner, Beşir Fuad'ın kültüründe mühim bir yer işgal etmektedir.

Beşir Fuad'ın felsefe anlayışı da materyalist görüşlere uygundur. Felsefede metafiziğin yerinin olmadığı ve felsefenin ancak ilmî esaslar üzerine istinad edebileceği fikri 19. asır materyalistlerine aittir. Aynı düşünceye Beşir Fuad'da da raslarız. Bilhassa Fazlı Necib'e yazdığı mektuplarda devamlı olarak bunu telkin ettiğini görüyoruz

"Felsefeye dair tavsiye edeceğim âsâr mütalâa olunduktan sonra, eserin şairane olan kısımlarını müfekkirenizden tard ile yalnız ciddî olan kısımlarını hıfzedersiniz" (208). Burada şairane kelimesinden kasdettiği, metafizik bahislerdir. Yine Fazlı

(205) İntikad, s. 70.
(206) Yine şiir ve hakikat meselesi, TH (2592).
(207) Edebî hatıralar, s. 36. Kitabımızın netice bölümüne de bakınız.
(208) Mektubat, s. 20, 27 KE 1885.

Necib'e, bütün ilimleri bilen, fakat metafiziği bilmeyen bir filozof tarifi yapar

"Bendenizin fikrince hakîm ünvanına müstahak olanlar, zamanında mevcud olan ulûm ve fününun kâffesine - metafizik gibi şeyleri ilimden addetmediğim cihetle bu kabilden olan şeyler müstesnadır vâkıf olmak ve bu vukufunu ciddî eserleriyle ibraz etmiş bulunmak lâzımgelir" (209).

Buna benzer fikirlerden sonra Fazlı Necip, neticeyi kendiliğinden çıkarır

"Demek oluyor ki alemde fennin karışmadığı hiç bir mebhas kalmıyor. Bu halde fenne müstenid olmıyan bir felsefeyi de metafizik diye kesip atacak mıyız?" (210).

Bir eşeğe cevap vermekten âciz gibi gösterdiği için Hugo'ya kızan Beşir Fuad'ın Kant'ı takdir etmesi de bir filozof olarak değil, astronomiye hizmet ettiği içindir "... Herschel'in keşfinden evvel Üranüs nam seyyarenin vücudunu ihbar edecek kadar ulûm-ı müsbetede yed-i tûlâ sahibi..." (211)

Bunlardan başka, makalelerinde takdir ettiği filozofların pek çoğu çeşitli istikametlerden materyalizme bağlı şahıslardır. Herbert Spencer (1820 - 1903), Stuart Mill (1806 - 1873), ve ansiklopedistler Diderot (1713 1784) ve D'Alembert (1717 1783); nihayet De La Mettrie (1709 1751) 18 ve 19. asrın maddeci bir dünya görüşüne sahip filozoflarıdır (212).

---

(209) Ay. s. 31, 31. Mt. 1886.

(210) Mektubat, s. 84, 30 TE 1886.

(211) Victor Hugo, s. 173.

(212) Beşir Fuad'ın bu filozofları zikrettiği birkaç cümlesini nakledelim "18. asır hükeması bence Diderot, D'Alembert, Voltaire' dir. Bir de De La Mettrie var, belki üçünden de ilerisine varmış ise de her nasılsa pek maruf olamamış" Mektubat, s. 50, 30 My 1886.

"D'Alembert gibi, Diderot gibi dahileri yetiştiren 18. asırda fünun ve ciddiyat kesb-i ehemmiyet eylemeğe ve şule-i medeniyet gittikçe tezayüd ederek etrafa ziyapaş olmağa başladığından" Victor Hugo, s. 179 "Ansiklopedi gibi muhit-i mâlûmat-ı be-

Pozitivizme gelince... Beşir Fuad'ın materyalizmden ziyade bu sisteme bağlı olduğunu görüyoruz. Çünkü materyalizm de bir bakıma spritüalizm gibi bir felsefe sisteminden ibarettir, teoriktir. Halbuki pozitivizm tecrübeye müstenittir. Beşir Fuad, pozitivizmin kurucusu Comte'un ve onun muakkipleri olan Littré, Claude Bernard, Spencer, Stuart Mill ve Lewes'in hemen bütün eserlerini okumuş ve benimsemiştir. Fazlı Necib'e de onların eserlerini okumasını tavsiye eder (213).

Pozitivizm, yalnız tecrübe edilen şeyin gerçek olduğunu kabul eder. Din ve metafizik insanlığın vaktiyle geçirmiş oldu-

---

şeriyye olan bir eser-i azimi refiki D'Alembert'le birlikte vucuda getiren Diderot" Ay. s. 180.

Bilhassa Beşir Fuad'ın, 18. asrın bütün filozoflarından üstün olduğunu fakat şöhret yapamamış olduğunu esefle kaydettiği De La Mettrie'den bir iki notla bahsedelim. De La Mettrie insanların, ancak Allahı inkâr ederek huzura kavuşabileceklerine inanıyordu "Ancak tabiî kanunları kâfi derecede bilmemektir ki, bizi Allah fikrine sevkeder. Tesadüf fikrini yıkmak Allahın vucudunu isbat etmiş olmak değildir. Çünkü olabilir ki, Allahtan ve tesadüften başka bir şey, meselâ tabiat bütün eşyayı olduğu gibi meydana getirmiştir." "Eğer Allah münkirliği bütün dünyaya yayılırsa o vakit din ağacı kökünden kesilmiş olur. Din harpleri ve korkunç din asker ve orduları kalmaz. O vakte kadar kutsiyet zehiri ile zehirlenen tabiat, haklarını ve safiyetini tekrar kazanır. Türlü türlü zevklere karşı kulaklarını tıkıyan insan kendisini faziletin cazip yollarından saadete sevkedecek olan şahsî temayüllerini serbestçe takip edebilir." (A. Adnan Adıvar, Tarih boyunca ilim ve din. c. II, s. 317).

Beşir Fuad ise De la Mettrie'den şöyle bahsediyor

"Frederick'in bezm-i ülfetine dahil olan âlimler meyanında De La Mettrie namında bir zat vardı ki efkâr-ı hakîmânede Voltaire'den aşağı kalmayıp asr-ı hazır hükeması meyanında bir mertebe-i âliye ihraz etmiş olan Büchner gibi bir hakîmin takdirine mazhar olacak derecede tetkikat-ı hikemiyyede ileri varmış olduğu halde her nasılsa şöhreti duyulamamıştır." Voltaire, s. 52.

(213) Mektubat, s. 31, 12 Mt 1886.

ğu iki devredir ki bunlar birer vehim ve hayâlden başka bir şey değildir. Asrımız ise tecrübe asrıdır. Hakikat, insan zihniyle eşya arasındaki bir takım bağıntılardan ibaret olan tecrübenin neticesindedir. Beşir Fuad tek hakikatin tecrübede olduğunu ve tecrübe veya müşahede edilmiyen şeyin hayâlden ibaret kalacağını kabul (214), metafiziği inkâr etmiş fakat din mevzuunda bir şey söylememiştir. Ancak Comte'u 19. asrın en büyük dâhisi olarak kabul etmesi ve onun din hakkındaki düşüncelerine üzerine tenkidî bir hüküm vermemesi pozitivizm mesleğine bütüniyle intisap ettiğini gösterir :

"Fransa asr-ı hazırda iki büyük hakîm yetiştirdi Biri Auguste Comte, diğeri Littré'dir (215).

Başka bir yazısında pozitivizmin izahını yaparken onun bazı noktalarda materyalizmden ayrılmış olduğunu söylerse de bu ayrılış yukarda bahsettiğimiz gibi maddenin zahirini ve mahiyetini araştırması bakımındandır.

Beşir Fuad'da ilimlerin tasnifine ait fikirler de yine Comte'dan gelmektedir. Fazlı Necib'e yazdığı bir mektupta ona bazı kitaplar tavsiye eder ve bunları şu sıraya göre tetebbu etmesini söyler Riyaziye, hikmet-i tabiiye, ilmi teşrih ve fizyoloji (216). Bu sıra - sosyolojiden bahsetmemiş olarak - Comte'undur.

Auguste Comte'u devam ettirenlerden Littré'ye karşı büyük bir hayranlık duyması, hatta felsefi bilgisi için daima Lewes (217) i mehaz göstermesi, Auguste Comte'un, Littré'nin tercüme-i hallerini yazmayı düşünmesi (218) Beşir Fuad'ın tam

(214) Zola'nın şu sözü üzerinde ısrarla duruyor "Hayattan başka elimizde bir nümune yoktur, çünkü havassımızın haricinde bir şey idrâk edemeyiz." Victor Hugo, s. 181.

(215) Mektup, (Fazlı Necib'e) TH, 30 KE 1885 (2258)

(216) Mektubat, s. 17 - 20, 27 KE 1885.

(217) George Henry Lewes (1817 - 1878) Comte'u İngilterede tanıtan ve onun ekolüne intisab eden müellif. Beşir Fuad'ın istifade ettiği eseri "The Story of Philosphy" dir.

(218) Musahebat-ı Leyliyye, TH, 7 KS 1887.

bir pozitivist olduğunu göstermeğe kâfi delillerdir. Şu hâlde Beşir Fuad Voltaire mukaddemesinde yalnız hristiyan dininin aleyhinde olduğunu ifade etmekle beraber gerçekte mücerred din mefhumunun da aleyhindedir. Doğrudan doğruya din aleyhdarlığı yapamamasını, devrini az çok nazar-ı itibara almasiyle izah etmek lâzımdır. Makyavelizm'in aleyhinde olmakla beraber insanlarla bilgi ve idrâk seviyelerine göre konuşmak icabettiğini de göz önünde bulundurmuştur. 'Victor Hugo'dan sonra 'Voltaire'i yazması da bir bakıma onunla kendisi arasında bir yakınlık bulmasındandır Cemiyetin tazyiki altında bazan vicdanî kanaatinin aksine söz söylemek. Voltaire'e yazdığı hâtimede bunu şöyle ifade ediyor

"Voltaire'in âsârında gözetilecek ikinci nokta her hakikati söylemeğe zaman müsait olmadığı gibi bazan da icab-ı hal ve maslahata göre kanaat-i vicdaniyesi hilâfında idâre-i efkâr eylemiş bulunmasıdır ki bu hal onsekizinci asır üdebâ ve hükemasında değil, kalemi, taht-ı tazyikte bulunan muharrirlerin ekserisinde az çok vardır" (219).

Halkın anlayamıyacağı, bahusus reaksiyon göstereceği bir mevzu üzerinde ısrar etmek faydasızdır, hatta zararlıdır. Çünkü karşılaşılacak aksülamel müellifin asıl fikirlerini yaymasına mâni olacaktır. Bu sebeple fikir uğruna bazı fikirlerden feragat etmek lâzımdır. Esasen Mecelle de bunu söylüyor

Makbul olmıyan şu hal bir zarurete binaen ihtiyar olunduğundan Mecelle-i Ahkâm ı Adliye'nin 'zaruretler memnu olan şeyleri mübah kılar' kaide-i esasiyesine muvafık gibi görünüyor. Voltaire ile Diderot ve D'Alembert gibi tenvir-i efkârda kendisine muavenet eden zevat yüzlerce milyon adamların zihninde kökleşmiş hurâfâtı hedm ve tahrip etmeğe teşebbüs ettikleri vakit cüz'î bir sebeple istediklerini zindana attırmağa, dilediklerini meydan-i siyasete göndermeğe muktedir olan papazlarla mutaassıpları değil, âdeta bütün Av-

(219) Voltaire, s. 122.

rupa'yı kendi aleyhlerinde bulmuşlardı. Kalemden başka bir silâhı bulunmayan ve o silâhın da elde kalacağından emin olmıyan bir avuç adamın bu kadar hasma karşı açıktan açığa ilân-ı husumet edemiyeceği, velev öyle fevkâlade bir kahramanlık gösterseler bile kendilerini heder etmekten başka bir netice istihsal olunamıyacağı âşikar olduğundan... efkâr-ı umumiyenin şayan-ı mu?heze olan fikirlerinin kâffesi aleyhinde birden idâre-i efkâr etmeyip yalnız bazılarına ve iptidaları ihtiyat ile taarruza başlamışlar, sıkıştıkları vakit fikirlerinin isabetinde şüpheleri olmadığı halde, vakt-i merhununda yine meseleyi tekrarlamak niyeti ile, sözlerini geri almaktan tevakki etmemişlerdir" (220).

Böylece Victor Hugo ile Osmanlı edebiyatçılarının santimantalizmini ve romantizmini yıkmıya çalışan Beşir Fuad, Voltaire ile bir adım daha atarak skolastik zihniyeti yıkıp yerine pozitif ilimlerin yalnız müşahade ve tecrübeye dayanan hakikatlerini ortaya koymak istemiştir. Vakt-i merhunu gelince de belki önce dindeki taassup aleyhindeki, sonra da bizzat din aleyhindeki fikirlerini aleniyete çıkaracaktı. Nitekim Voltaire de ayni yoldan yürümüştü. Önce hristiyanlıktaki batıl düşüncelere, sonra hristiyanlığa hücum etmişti

"Voltaire Avrupa'da birçok vahşet ve zulmün ika'ına sebeb-i müstakil nazariyle bakmakta olduğu hristiyanlığa, bu tarihten itibaren alenen taarruz etmeğe başladı. Bu esnada Voltaire ehibbasından birine 'Oniki kişi hristiyanlığı neşre kifayet etti sözünü işite işite bıktım, oniki kişinin neşrettiği hristiyanlığı tahrip etmek için bir kişinin kâfi olduğunu isbat etmeğe âdeta niyetleniyorum.' demiştir ki Voltaire'in iddiasında ne kadar haklı olduğunu zaman gösterdi" (221).

Beşir Fuad'a göre Voltaire'in en mühim eseri Felsefe

(220) Voltaire, s. 122 - 123.
(221) Ay. s. 78.

Sözlüğü'dür. Çünkü o, Felsefe Sözlüğü'nde şiirden ziyade hakikatleri ileri sürmüş ve bütün metafizik sistemleri inkâr etmiştir. Bu vesile ile bir Hugo - Voltaire mukayesesi yapan muharririmizin onsekizinci asra Voltaire asrı demek ne kadar doğru ise ondokuzuncu asra Hugo asrı demenin de o kadar hatâlı olduğunu söyler. Zira Voltaire, zamanının bütün müsbet bilgileriyle mücehhezdir. Halbuki Hugo'nun bilgisi bir asır sonra, Voltaire seviyesine bile yükselememiştir (222).

Voltaire'in ölümünden sonra kalbi çıkarılıp muhafaza edilmiştir. Bu hadise üzerine 'Fikri her yerdedir, lâkin kalbi burada' mısraı ile Voltaire'in manevi varlığına işaret edilmek istenmesine Beşir Fuad itiraz eder. Bu bir gerçek değildir, olsa olsa şairane bir sözdür. Hakikat seven bir insan hakikati bütün hayâllere tercih eder

"Bu söz o zaman için pek nükteli düşmüş ve el'an şairlere karşı letafet-i tammesini muhafaza etmiş ise de ilm-i vezaif ül âzâ'nın terakkıyat-ı hazırası o beytin letafetini gidermiştir. Vakıa şairler lâtif addettikleri her mısraı feda etmektense fizyolojiyi pâymâl etmekten çekinmezler. Biz zevk-i selim eshâbından olmadığımız için itibarî bir letafete bir hakikati feda etmektense, bir hakikate yüzbin hayâl-i şaireneyi kurban etmekte tereddüt etmeyiz."

Voltaire biyografisinin asıl mühim kısmı son yirmibeş sahifelik hâtimesidir. Bu kısma Fransızların söylediği iki mısra ile başlıyan Beşir Fuad bununla Voltaire'i kendisine üstad olarak kabul ettiğini itiraf etmektedir: "Her kim olursan ol, işte üstadın budur, bu oldu veya olmalıdır" (223).

Voltaire'in fikrî hayatını şöyle hülasa eder "Voltaire küçüklüğünden tarih-i vefatına gelinceye kadar bütün zihnini, fikrini, sa'y ve ikdamını bir nokta üzerine sarf etti; daima bir hedef-i maksuda müteveccihen hareket etti O nokta, bu he-

(222) Ay. s. 92 - 93.

(223) Qui que tu sois voici ton maitre-îl l'est, le fut ou le doit être.

def-i serbesti vicdana, muhakemat-ı akliyeye ve binaenaleyh her nev'i terakkiyata hâil ve mâni olan bevatıl-ı hristiyaniyeyi ve bu hurâfâtı kabul etmeyip kudret-i fatıranın insanlara en mutena mevhibesi olan akıl ve zekâlarını istimal etmek istiyenlere câni nazariyle bakıp bunları işkenceye koşmak, ateşte yakmak gibi bin türlü mezalim-i vahşiyaneyi irtikâp ettiren taassubu hedm ü tahrip ile terakkiyat-ı medeniyyeyi zencir-i esaretten kurtarmaktı" (224).

Beşir Fuad'ın sahip olduğu materyalist ve pozitivist fikirleri sebebiyle ruhun bekasına inanmadığını, bedenin dışında bir ruh cevherinin mevcudiyetini kabul edemiyeceğini tahmin etmek güç değildir. Nitekim bu hatimede bir münasebetini düşürüp Voltaire'in ruh hakkındaki fikirlerini söyler "Voltaire'in ruh hakkındaki fikirlerini bilmek istersek insan öldükten sonra ruhu ne olur sualine karşı söylediği şu sözlere itibar ederiz 'Buna cevaben derim ki, istikbali bilmek ve hatta ruhun ne olduğunu anlamak bana müyesser olmadı. Muhakkak bilirim ki tabiata hüküm-ferma olan kudret-i mutlaka bana hissetmek, düşündüğümü tefhim etmek melekesini verdi. Ben öldükten sonra bir melekât bâki kalacak mı, diye sual olunursa hemen benim de onlara, bir bülbülü karakuş yedikten sonra bu bülbülün ötüşü bâki kalır mı sualini irad edeceğim geliyor" (225).

Şimdi V o l t a i r e'in Osmanlı matbuatında sebep olduğu münakaşaları görelim. Beşir Fuad'm bu eserine karşı ilk ciddi tenkit Ahmed Midhat Efendi'den gelir. Daha çok popüler mahiyette olan M u s a h e b a t - ı L e y l i y y e serisinden, önce Tercüman-ı Hakikat'de tefrika, bilâhare ayni sene kitap halinde neşredilen bu tenkide Beşir Fuad yine Tercüman'da cevap verir. Bu mubahese Voltaire'den ziyade Voltaire dolayısiyle ortaya çıkan bazı meseleler üzerinedir. Ahmed Midhat Efendi kitabı çok beğendiğini, hatta Voltaire'in bütün eserle-

(224) Voltaire, s. 114 - 115.
(225) Ay. s. 124.

rinin Türkçeye çevrilmesi lüzumunu söyler. Ancak Voltaire'in fikirlerinin iki noktada toplanabileceğini, birincisinin hristiyan dinindeki taassupla ve papazların zulmü ile mücadele fikri, ikincisinin ilmin gerçeklerini ortaya koymak düşüncesi olduğunu söyliyerek bizim için birincisine ihtiyaç olmadığını, çünkü islâmiyette, dinin esasında ne taassup ne de papazlık müessesesi olmadığı gibi bir mutlak hâkimiyet sahibi şahsın da bulunmadığını buna mukabil zulümden uzak, insana değer veren, ilme hürmet eden bir din olduğunu ifade eder (226). Beşir Fuad cevabında bu meseleye hiç temas etmez. Midhat Efendi'nin Voltaire mevzuundaki diğer fikirleri de makûldür ve Beşir Fuad'ı tasdik yollu bir takım izahlardan ibarettir.

Cevabî makalesinde Beşir Fuad, Voltaire dolayısiyle ortaya çıkan bazı meseleler üzerindeki fikirlerini açıklar ki bunlardan dil ve imlâ hakkındaki düşüncelerini evvelce zikretmiştik. Diğer fikirlerine gelince... Beşir Fuad Şarkdan ve Garpdan bol tercümeler yapılmasını ister; bizim garba yönelişimizde Avrupa lisanlarını bilenler az çok vazifelerini yapmışlar, eserler tercüme etmişler, fakat Arapça bilenler Şarkın büyük filozof ve ilim adamlarının eserleriyle alâkadar olmamışlardır

"Biz tarik-i temeddünde sair milel-i mütemeddinenin mertebesine varabilmek için elbirliği ile müttehiden hiç durmayıp tevsi ve tezyid-i maarife çalışmak elzemdir, faydasız münakaşatla vakit geçirmekte bir fayda yoktur. Erbab-ı taarrüp (tabire müsaade buyurulması müsterhamdır) erbab-ı tefernüç (227) dediklerine tariz edeceklerine maarife hizmet hususunda onlarla müsabaka etmelidirler. Erbab-ı tefernüç, bildikleri lisanları vatandaşlarının sühuletle öğrenebilmesi için kavaid kitapları ortaya koydular; müteaddid lügatler neşrettiler, fünun-ı mütenevviaya dair âsâr vücuda getirdiler, ahvâline vâkıf oldukları akvam meşahirinin teracüm-i ahvalini yazıyorlar;

(226) Ahmed Midhat, Musahebat-ı Leyliyye Voltaire, s. 40 - 49.
(227) Avrupa lisanlarını bilenler için tariz maksadiyle verilen sıfat.

tarih vesaireye dair mükemmel eserler vücuda getiriyorlar. Erbab-ı taarrüp ne için böyle hizmetleri dirîğ ediyor?" (228).

Ahmed Midhat'ın, insanın duyu organlarının eşya hakkında tam ve kati bir bilgi veremiyeceği, bu uzuvların daima aldanabileceği iddiasına verdiği cevapta bu aldanmalara bir çok misaller göstererek, dışımızdaki varlıklar hakkında tam bir bilginin ancak üç unsurun tamamlanmasıyla meydana geleceğini söyler Müşahade, idrâk ve tecrübe. Bu düşünce de Beşir Fuad'a pozitivizm'den gelmektedir "Tarassut, kuvve-i mümeyyize ve tecrübenin içtimaından, tetebbu namını verdiğimiz bir sehbay-ı metin teşekkül eder ki nev-i beşerin bekay-ı vukufu buna istinad eder" (229).

Beşir Fuad bu makalesinde felsefenin bir tarifini yapar. Ona göre felsefe, metafizik bahislerini ihtiva etmiyeceğinden mevcut ilimlerin bütününden başka bir şey değildir "Ulûm ve fünun ile istihsal olunan malûmatı tevhit ve usul tahtına almaktır." Bu tarifi pozitivist filozof Lewes'den nakletmektedir (230). Zaten biraz daha aşağıda felsefe bütün ilimlerin yekûnundan ibarettir der. "Hakîm olmak istiyen zat Auguste Comte'un tasnif eylediği ulûmun kâffesinden behremend olmak lâzımdır." Bu görüşe göre onun Diderot ve D'Alembert'i büyük bir filozof olarak kabul etmesi normaldir. Nitekim ayni yazıda Fransızların ansiklopedisi veya ondan mülhem ingiliz Chambers'in ansiklopedisine benzer tarzda bir muhit ül maarifin kaleme alınmasını, ancak bunu bir heyetin hazırlaması, gerekirse kendisinin de yardımda bulunacağını söyler. Türkiye'de henüz hiçbir ansiklopedinin bulunmadığı bir zamanda bu fikirler çok dikkate şayandır

"Chambers'in ansiklopedisi, yahut Bouillet'nin tarih ve coğrafya lügatiyle lügat-i fenniyesi mehaz ittihaz olunup bunlarda

(228) Musahebat-ı Leyliyye, TH, 1 KS 1887 (2566).

(229) Musahebat-ı Leyliyye, TH, 27 KE 1886 (2561).

(230) "The systematisation of the conseptions fournished by science" Lewes, The story of philosophy.

bazı mebahisi tay ve bazıları ihtisar olunsa ve bunlara mukabil kendimize ait bazı mebahis izah ve ilâve olunsa matlup hasıl olur. Böyle bir eserin tahlili için fünun ve edebiyata intisabı olanlardan lisan âşina olan on onbeş muharrir ittifak etse ve Arabi ve Farisi bilenlerden dört beş zat bunlara iltihak etse kiyafet eder ümidindeyim. Böyle elzem, böyle nâfi bir eserin vücuda gelmesi için teşrik-i mesai edecek erbab-ı kalemden yirmi kişi bulunamaz mı ?" (231).

Voltaire üzerine bir ikinci münakaşa Beşir Fuad'ın Saadet gazetesinde açılan bir gazel yarışına iştirak etmesiyle vukubulur. Muallim Naci'nin edebî sahifesini idare ettiği gazetede "bütün" redifli bir gazele nazire yazma müsabakası açılır. Zamanın eski tarza bağlı şairlerinin bir çoğu ve bir kısım okuyucular bu yarışa katılır. Bunlardan biri, Salâhî imzasiyle Voltaire'e, dolayısiyle Beşir Fuad'a şiddetli bir tarizde bulunur

Nazire (232)

Voltaire'i taklit edenler bizde nâdandır bütün
Şarlatanlık onlara şayeste ünvandır bütün

Güldürür tavr-ı garibiyle bütün âkilleri
Feylesofî taslayanlar herzegûyandır bütün

Hîç insanlar bakar mı şive-i kelbâneye
Her ne söylerse rakîban sırf bühtandır bütün

Hazret-i Naci heman sağ ol ki ilm ü hilmine
Her kelâmın bigüman ferhunde bürhandır bütün

Her makalin maden-i fazl-ü belâgattir senin
Nazm ü nesrin cevher-i tabende-i candır bütün

Salahî

(231) Musahebat-ı Leyliyye, TH 7 KS 1887 (2571).
(232) Saadet, 18 KS 1887 (618).

Beşir Fuad buna, hayatında yazdığı ilk ve son manzumeyle cevap verir. Fakat böyle hezeyanları gazel diye neşrettiği için Muallim Naci'ye de gücenmiş olmalı ki şiiri Tercüman'da neşrettirir

Gazel (233)

Voltaire'i takdir edenler ehl-i irfandır bütün
Naşir-i envar olanlar medhe şayandır bütün

Ey muhibb-i fenn-ü hikmet peyrev ol dühhâta sen
Ta'n ü tariz eyleyenler bil ki nâdandır bütün

Rehzen-i feyz ü terakki olmadan sen kıl hazer
Yol kesen haydutların encamı hırmandır bütün

Talib-i fenn ü hakikat olmalı âkıl olan
Şurezar-ı cehle salik kıht-ı iz'andır bütün

Vakıf-ı ahval-i âlem olmalı insan olan
Aksini tervic edenler bence hayvandır bütün

Ey Fuad-ı hasm-ı şair, sen de söyle bir gazel
Böyle şeyler güç tanınmış gerçi âsandır bütün

Beşir Fuad'ın şu şiiri yazmaktan maksadı biraz da o sıralarda devam etmekte olan şiir ve hakikatin üstünlüğü münakaşasına bir son vermektir. Yani her fen adamı biraz gayret ederse şair geçinenlerin birçoğu gibi şiir yazabilir, fakat her şair fenne intisab edemez

"Şu gazeli söylemekten maksadım şair ünvanına namzed olmak değildir. Murad edilir ve birkaç saatlik zaman zayi etmek göze aldırılabilirse şair olmıyanların da mevzun ve mukaffa söz söyliyeceklerini irae eylemektir. Şairlerimiz de meb-

(233) Tercüman-ı Hakikat, 29 KS 1887.

has-ı cavidâna dair bir makale-i fenniye yazarlar ve bu makalelerin de fence hataları bizim gazelin nevâkısını tecavüz etmezse tarz-ı atik ve cedide muvafık şiirler söyliyeceğimi beyan ederim."

Bu ilân-ı harbe Saadet'de 'Zülfikar' cevap verir. Bunda, Beşir Fuad'ı, Voltaire'i takdir ettiği için dinsiz addetmeğe kadar varır. Makale şu kıt'a ile bitmektedir

Şarlatanlık etme gel söz dinle fenci feylesof
Yazdığın efsaneler mahrum-ı irfandır bütün

Peyrev oldun çünkü sen Voltaire gibi bir dinsize
Sözlerin bâr-ı giran-ı ehl-i imandır bütün (234).

Beşir Fuad bunun üzerine Tercüman'da Muallim Naci'ye bir açık mektup neşreder (235). Zülfikâr'dan daha ileri gitmemek suretiyle o zamana kadar yapmadığı şekilde hücumlarda bulunur, hattâ işi şahsiyata kadar vardırır "Muterizden şurasını sorayım ki Beşir Fuad âlem-i islâmiyet düşmanlarının yağdırdıkları mermiyyat içinde dolaşırken muteriz efendi ne yapıyordu ? Muteriz efendi nikabını çıkarsın da şu sualimize cevap versin. Asıl hamiyyet sözde değil, fiiliyattadır" diyerek 93, Sırp ve Girit muharebelerini bir koz olarak ileri sürer. İntiharı bahsinde belirttiğimiz gibi bu son günlerinde yorgun, yıpranmış, her taraftan hücuma uğramış, hususi hayatı alt üst olmuş Beşir Fuad'ın, yapılan taarruzların karşısında bu kadar tarizini hoş karşılamak lâzımdır.

Naci cevaben yazdığı makalede üzüldüğünü fakat bu gibi hakaretlere cevap vermenin lüzumsuz olduğunu söyler. Ve edebiyatımızın bu muhafazakâr siması, yenilik düşmanı diye

(234) Zülfikâr, Varaka, Saadet, 2 Ş 1887 (631).
(235) Beşir Fuad, Muallim Naci Efendi Hazretlerine, TH 4 Ş 1887 (2595).

tanınan Muallim Naci Efendi, Voltaire hakkında şu sözlerle Beşir Fuad'ı teselli eder

"Voltaire'i takdir etmemek cehl olduğunu biliyorum, ama takdir etmek küfr olduğunu bilmiyorum. Nedir bu ifrat ve tefrit. Kimisi Voltaire'i tanıyanı ikfâra kalkışır, kimisi İbn-i Sina'yı hiç tanımak istemez. İkisini de hakkıyla tanısak, ikisinden de mümkün olduğu kadar hakîmane istifadeye çalışsak olmaz mı ?

Voltaire'i takdir edip etmemek de aramızda bir mesele mi olacak ? Âsârı meydanda, okuruz anlarız, işimize gelecekleri alırız, gelmiyeceklerini bırakırız, işte bu kadar" (236).

Beşir Fuad bu yazıyı okuyamaz. Çünkü neşredildiği sabah intihar etmiş bulunmaktadır.

(236) Muallim Naci, Beşir Fuad Beyefendiye, Saadet, 6 Ş 1887 (634).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEŞİR FUAD'IN TESİRLERİ

İncelememizin şuraya kadar olan kısmında Beşir Fuad'ı birçok yeni görüşlerinin yanında natüralizm ve pozitivizmi Türkiye'de ilk tanıtan olarak kabul etmenin bir zaruret olduğu anlaşılır. Bugünkü bilgimiz, ondan evvel kelime olarak dahi bu mefhumlardan bahseden kimseyi tanımamaktadır. Onun neslinde ve ondan sonraki nesilde realist ve pozitivist cereyanı nazarî olarak ileri süren veya edebiyatta tatbikatını yapan şahısları bu sebeple Beşir Fuad'a bağlamak, onun muakkipleri saymak en doğru hüküm olacaktır (1). Bu bahiste Beşir Fuad'ın tesir etmiş olduğu belli başlı şahısları göreceğiz

AHMED MİDHAT (1844 - 1913)

Türkiyede büyük bir kitleye okuma zevkini aşılayan, geniş bir ansiklopedik malûmata sahip, popüler ve vülger olmak şartiyle edebî ve ilmî hemen her nevide kalem oynatan "hace-i evvel" Ahmed Midhat Efendinin Beşir Fuad üzerindeki tesiri teşvik edici bir dost olmaktan ileri gidememiştir. Nitekim Beşir Fuad birçok yazılarında onun bu teşvik ediciliğini şükranla anmıştır. Ancak bu hükmümüz hiçbir zaman Beşir Fuad'ı Ahmed Midhad efendinin tilmizi gibi göstermek mânâsına alınmamalıdır (2). Beşir Fuad'ın bütün kaynakları doğrudan doğruya Batıdan gelmektedir. Araştırmamızda onun yerli bir müelli-

---

(1) Tanpınar, Beşir Fuad'ın Hugo ve Voltaire eserlerinde Sami Paşazade Sezai Beyin "Küçük Şeyler" inin tesiri olduğunu söyler. Halbu ki Küçük Şeyler, Beşir Fuad'ın ölümünden üç sene sonra (1890) çıkar. Gerçekte bu iki şahsın birbirine tesirini düşünemeyiz. (19. As. Türk. Ed. Ta. s. 277).

(2) Tanpınar bu tilmizliği, delil göstermeden ileri sürer (s. 457).

fin tesiri altında kaldığını gösterecek bir delile veya vesikaya raslamıyoruz. Bunu aksine olarak Ahmed Midhat'ın gözünde Beşir Fuad'ın çok derin bir bilgisi vardır (3). Ancak Ahmed Midhat onun materyalist fikirlerinin karşısındadır.

Ahmed Mithat, Beşir Fuad'ın ölümünden sonra zaman zaman romanda Zola mesleğini tutmaya çalışmıştır. Emile Augier'den iktibas yoluyla naklettiği bir romanına yazdığı mukaddemede vaktiyle tercüme ettiği M o n t e C r i s t o ' d a olmıyacak tesadüf ve fevkalâdelikler bulunduğunu ve o romanı şimdi basit bulduğunu itiraf ettikten sonra

"En sonra bu yoldaki hasbihallerde zemin-i mübaheseyi meşhur Emile Zola'nın eski ' H a k i k a t ' üzerine bina eylediği iddiasında bulunduğu romanları teşkil eylediler. Bu yoldaki romanları iltizam edenler ben-i beşerin meayıbını sayıp dökerlerse o meayıbdan mütevakki gibi bir tesir-i hüsn hâsıl edeceği reyinde bulundular. Bu sözü külliyen redde imkân var mıdır?" (4). Bununla beraber Ahmed Mithat bu yazısında Zola'yı, seçtiği mevzuların sefil insanlar arasında geçmesini ve kullandıkları dilin âdiliğini sevmediğini de söyler.

Onun bu mevzuda diğer bir yazısı, Tercüman'a Ravî imzasiyle gelen bir mektuba cevaptır. Hakikî ismini bilmediğimiz bu Ravî'nin edebiyat mevzuunda tamamiyle Beşir Fuad'ı takibetmiş olduğunu anlıyoruz. Romanda irreel unsurları tamamiyle reddettiği gibi, bir romancının "kimya, fizik, nebatat, teşrih gibi bilcümle ülûm ve fününun hiç değilse mukaddematından başka olarak hemen bilcümle hıref ve sanayia kabataslak olsun kesb-i vukuf uğrunda ömür sarfetmesi" lâzım gel-

(3) "Sen bunca kitaplar okumuşsun, meslek-i hükemanın kâffesine vâkıf olmuşsun. "Musahebat-ı Leyliyye s. 13.
"Çok okur bir adamsın ki çok okumak dahi bir tetebbudur" Ay. s. 25.
"Sen vukufça hepimize faik bir muharrir olduğundan.." Ay. s. 59.

(4) Ahmed Mithat, Nedamet mi, heyhat, Mukaddeme makamında bir hasbihal, TH, 18 Ş 1889 (3205).

diğini iddia etmektedir. Romancı, âlem-i hayatın her köşesine, her bucağına girip çıkmış ve bu âlemleri onların sahip ve müdamları kadar tanımış olması gerektir (5). Ahmed Mithat verdiği cevapta bu vasıflara Zola'nın da sahip olmadığını, üstelik onun yalnız cemiyetin aşağı tabakalarını tasvir ettiğini söyler (6). Prensip olarak natüralizmi beğenen fakat âdî mevzulardan hoşlanmıyan Ahmed Mithat, bundan sonra natüralist bir roman yazmıya karar verir: M ü ş a h e d a t. Bu eser, isminden de anlaşılacağı gibi, muharririn sübjektif hükümlerinden sıyrılmış ve tamamiyle müşahadeye dayanan bir roman olacaktır. Bunun mukaddemesinde de yine Zola'nın romanlarını yukarıda bahsettiğimiz nokta-i nazardan tenkid ettikten sonra romanını şu şekilde takdim eder "Bu romanı karilerime 'tabiî' romanlardan bir nümune olmak üzere takdim eyliyorum. Hattâ 'millî' de değildir. Öyle olsa sırf cemaat-i islâmiye meyanında güzeranı lâzım gelir ki bunda mucib-i letafet olacak renk dahi içtima edemez... Bu romanı yerli olarak tasvir ettim... Ait olduğu zaman ve âleme göre tamamı tamamına tabiî olduğunu kat'i olarak iddia edebilirim. Teşekkül eylediği vekayi müşahedat-ı yevmiyedendir. Onun için ismini de öyle tesmiye ettim." (7). Daha sonra yine aynı görüşle T a a f f ü f romanını kaleme alır.

Fakat işin dikkate değer tarafı Ahmed Mithat'ın bundan bir kaç sene sonra bir mecmuanın yaptığı röportaja verdiği cevaptır "Emile Zola'yı niçin okumuyorum?" başlığını taşıyan bu yazıda Zola'nın gayridinî ve gayriahlâkî bir muharrir olduğunu söyledikten sonra kötü bir romancı olduğunun isbatı olarak da Türkçe dahil hiç bir dile tercüme edilmemiş olduğunu

(5) Ravî, Roman ve romancı, TH, 1 N 1890 (3546).

(6) Roman ve romancılık, TH, 2 N 1890 (3547). Bu münakaşa bir müddet daha devam eder. Bundan sonra Ahmed Mithat Avrupa romanının tarihçesinden bahseden "Ahbar-ı âsara tamim-i enzar" başlığı ile bir tefrika neşreder.

(7) Ahmed Mithat, Müşahedat, Kariin ile hasbihal, s. 6.

ileri sürer (8). Ahmed Mithat'ın, Zola'dan Beşir Fuad'ın tercüme ettiği 'Cinayetin tesiri' isimli romanı hatırlamaması mümkünse de damadı Muallim Naci'nin Thérèse Raquin tercümesini unutmuş olmasına ihtimal verilemez. Üstelik Beşir Fuad, Menemenlizade Tahir'le münakaşası sırasında Zola'nın hangi dillere tercüme edildiğini de göstermişti. Bu Ahmed Mithat Efendi'nin kendi fikirlerini kabul ettirmek için icabında hakikatleri gizlemekte olmasından başka türlü izah edilemez.

MUALLİM NACİ (1849 1893)

Yetişme tarzı bakımından tamamiyle Şark kültürüyle beslenmiş, Arapça ve Farsça'ya hakkiyle vâkıf, bunun yanı sıra kuvvetli bir Fransızcası olan Muallim Naci, yeni ile eski arasında fakat zihniyet bakımından yenilik hareketlerine karşı bir çok yeniciden daha müsamahakâr hattâ taraftardır. Türkiye'de dinsizliğin sembolü olarak tanınmış Voltaire hakkında yukarıda zikrettiğimiz hükümleri de bunu göstermektedir. İşte Muallim Naci Efendi'nin şu karakteri onu pek çok meselelerde Beşir Fuad'ın yanında göstermiştir.

Beşir Fuad'ın, Naci'nin fikirlerini kabul ve tasdik ettiği yolundaki hükümlerin yanlış olduğunu İntikad'dan bahsederken zikretmiştik. Bunun aksini, yani Muallim'in Beşir Fuad'dan müteessir olduğunu düşünmek daha makuldür. Onun Zola'dan Thérèse Raquin'i bu isimle tercüme etmesini Beşir Fuad'la olan dostluğuna bağlamak verilecek en doğru hükümdür (9). 1898 senesinde bile Ahmed Mithat efendi

(8) Ahmed Midhat, Emile Zola'yı niçin okumuyorum? Malûmat mec. c. I (1314) s. 994 - 998.
Türker Acaroğlu, 1891 senesinde Emile Zola adının Türkiye'de yeni işitilmeye başladığını söylemektedir. Halbuki Beşir Fuad'ın 1885 de Zola'yı anlattığını biliyoruz (T. Acaroğlu, Ahmed Mithat ve Avrupa klâsikleri, Tercüme mec. 1951, n. 52, s. 276).

(9) Tefrika suretiyle Muallim mec. N. 36 - 57 (1888), kitap halinde İst. 1307, 96 s.

gibi uyanık bir adamın Zola'yı dinsizlik ve ahlâksızlıkla itham ettiğini, onu okumamakla öğündüğünü düşünürsek daha 1888 senesinde Muallim Naci'nin Therèse Raquin'i tercüme edişini başka bir sebepe bağlıyamayız. Bu yarım kalmış tercümenin dilinin sadeliği de Beşir Fuad'la İntikad'da cereyan eden dil münakaşalarının tabiî bir neticesi gibi görünmektedir (10).

Bu eseri Beşir Fuad'ın daha önce 'Cinayetin tesiri' adı altında tercüme ve neşrettiğini biliyoruz. Bu tercümeyi göremediğimiz için Naci'nin, intihardan bir sene sonra Beşir Fuad'dan daha sade bir lisanla mı tercüme etmek için bu işe giriştiği hakkında bir şey diyemiyeceğiz.

SELÂNİK'Lİ FAZIL NECİP (1863 - 1932)

Beşir Fuad'la bütün münasebetleri Selânik'le İstanbul arasında vukubulan müteaddid mektuplaşmalardan ibaret kalmıştır. Başlangıçta Beşir Fuad'ın Hugo hakkındaki tenkitlerini doğru bulmayan Fazlı Necib'in muhavere ilerledikçe onu tedricen kabul ve tasdik ettiğini görüyoruz. Hatta edebiyatı fenden üstün, hiç olmazsa fen ile müsavi derecede bir kıymet olarak kabul etmekte iken müsbet ilimlere ön plânda yer vermeğe başlaması da bu muhaverelerin neticesidir. Beşir Fuad ona, uzaktan, Avrupa'da yazılmış bir takım eserleri okumasını tavsiye eder. Bu eserler Auguste Comte'un yaptığı ilimleri tasnif sırasına göre ve pozitivist bir görüşle yazılmış eserlerdir. Fazlı Necib onları okudukça Beşir Fuad'a biraz daha yaklaşır, hattâ bir takım fennî makaleler kaleme almıya çalışır

(10) Beşir Fuad, Muallim Naci'ye ,bizde edebî eser tercüme etmenin zorluğundan, mütercimlerin zaafından bahsederken "kendilerine güvenenler varsa meselâ Emile Zola'nın 'Au bonheur des dames' nam eserini bihakkın tercüme etsinler, meydana koysunlar da ben haksızlığımı itiraf edeyim" diyor. (İntikad s. 62) Tanpınar, Therèse Raquin'i tercüme fikrinin Naci'ye bu meydan okuyuştan gelmesinin mümkün olduğu fikrindedir. (s. 611 - 612).

"Zola'nın tenkidatını câmi olan âsârı ihtar-ı edibaneleri üzerine celp için yazdım, onları mütalaâ ile realizm mesleğine muhabbetim ihtimal ki artar" (11).

"Bu mübaheseden ettiğim en büyük istifade, fennin meziyeti hakkında oldukça ciddî bir fikir hâsıl etmiş olmaklığımdır. Bunu zat-ı hâkîmaneleri husule getirdi, size minnetarım" (12).

"Garip bir şey ister misiniz ki ben yavaş yavaş âsâr-ı şairaneden soğumağa başladım. Evvel aldığım zevki şimdi hissedemiyorum" (13).

"İfâdat-ı âliyelerinden şunu istidlâl ediyorum ki bugün fen maddiyattan istidlâlen maneviyat üzerine de hükümler verebiliyor... Demek oluyor ki âlemde fennin karışmadığı hiç mebhas kalmıyor. Bu halde fenne müstenid olmıyan felsefeyi de metafizik diye kesip atacağız" (14).

Bir kısmını zikrettiğimiz bu Beşir Fuad hayranlığı, bir müddet sonra tesirini gösterir ve Fazlı Necib fennî makale ve kitaplar yazmıya başlar. Tercüman'da bazı fennî yazıların yanı sıra 'Mebahis-i muhtasara-i fenniye', 'Sanayi-i cesime', 'Kozmos' gibi tetkik mahsulü kitaplar neşretmiştir. Mustafa Reşid'in Gözyaşları na nazire olarak yazdığı 'Tebessüm' isimli hikâyesine fizyolojik bir mukaddeme yazması da ayni sebeptendir (15).

Vaktiyle vazgeçmez bir Hugo hayranı olan Fazlı Necib'in, Halil Edib'in bir romanı (16) için yazdığı tenkid, Beşir Fuad'ın Hugo'nun romanlarını tenkidini hatırlatmaktadır. Romanın kahramanı olan Ş. hanım, gibi bir kızın gerçek hayatta

(11) Mektup, TH, 2256.
(12) Mektubat, s. 12, 12 KS 1886.
(13) Ay. s. 59, 9 H 1886.
(14) Ay. s. 84, 30 TE 1886.
(15) Beşir Fuad'ın fizyolojiye dair eserleri bahsine bk.
(16) Halil Edib, İki refika yahud bir nümune-i izdivaç ,İst. 1304.

bulunamıyacağı, kadınlara böyle bir örnek göstermenin hatalı olduğunu söyledikten sonra, realizm hakkında şunları der

"Realistler roman yazacakları vakit tasvir edecekleri eşhasın ahlâk ve tabiatlarını nazar-ı dikkate alarak, bunun ne gibi ahvâl ve tebeddülat göstermeğe müstaid olduğunu tedkik eder, vak'ayı ona göre ikmâl ederler. Cemiyet-i beşeriyyede böyle (roman kahramanı gibi) garabetler vukuu mâdûm değildir. Fakat nadirdir. En ziyade istifade bahşeden, hergün nümuneleri görülen tabiî ve hakiki vekayidir" (17).

MUSTAFA REŞİD (1861 - 1936)

Tamamen santimantal hikâye, roman ve şiirler yazan Mustafa Reşid, Beşir Fuad'ın yazı hayatına ilk atıldığı yıllardan beri yakın dostlarındandır. Envar-ı Zekâ ve Ceride-i Havadis'te beraber kalem arkadaşlığı etmişlerdir. Beşir Fuad'ın Mustafa Reşid'e tesirini yalnız 'Gözyaşları' eserinde görüyoruz. Gerçekte, muharririn diğer eserleri gibi santimantal birkaç hikâyeyi ihtiva eden bu kitapçığın mukaddemesinde gözyaşının fizyolojik izahını yaptığını ve bundan çıkan münakaşayı ilgili bahiste görmüştük. Mustafa Reşid de, Fazlı Necip gibi Beşir Fuad'ın tavsiye ettiği kitaplarla fennî konulara merak salan ediplerdendi.

HÜSEYİN RAHMİ (GÜRPINAR) (1864 - 1944)

Beşir Fuad, yaşça Hüseyin Rahmi neslinin ağabeyi durumundadır. (12 yaş büyük). Çeşitli mekteplerde Fransızca ve müsbet ilimler tahsil eden Hüseyin Rahmi'nin ilk yazıları -o seneler birçok heveskârın yaptığı gibi- bir takım fennî makale ve fıkralardır ki çoğu Tercüman-ı Hakikatte intişar etmiştir. Feza derununa bir nazar, Merih seyyaresinde bir hadise, Tulumba, Hareket-i kürre-i arzın nazarî ve amelî isbatı,

(17) Fazlı Necib, Mektub, TH, 29 H 1887 (2715).

Zekây-ı hayvanat, Emrazın valideynden irsen intikali vs.. Ve zannedersem Hüseyin Rahminin ilk yazısı da Beşir Fuad'ın açmış olduğu resimli dolu meselesinde yazdığı makaledir (18). Daha sonra 'İstanbul'da bir Frenk' isimli bir yazısı intişar eder ki Beşir Fuad'ın bu yazıyı görüp "Bu çocukta espri komik var, dikkat edin" dediğini Refik Ahmed nakleder (19). Bu iki küçük münasebetten sonra Beşir Fuad'la Hüseyin Rahmi'nin yakın bir dostluk kurmuş olduğunu tahmin ediyoruz. Hüseyin Rahmi, Menemenlizade Tahir ile Beşir Fuad arasında çıkan münakaşaya karışmış ve Beşir Fuad'ın tavsiyesi üzerine "İstiğrak-ı seherî" isimli bir perdelik bir komedi yazmıştır. "Hulyalar içinde dalıp giden hakikatten ve hayattan uzak bir şair" olarak okuyucuya tanıtılmak istenen tip Menemenlizade Tahir'den başkası değildir (20). Hüseyin Rahmi'nin bu çalışmaları, daha sonra natüralizm cereyanının öncüsü olarak göstereceği faaliyetin ve münakaşaların başlangıcı olmuştur.

NABİZADE NAZIM (1862 1893)

Beşir Fuad gibi Mekteb-i Harbiye mezunu olan, binaenaleyh müsbet ilim kültürüne sahip bulunan Nabizade, gençlik senele-

---

(18) Bu münakaşa için kitabımızın 118 sahifesine bk.

(19) İstanbul'da bir frenk'i görmediğimiz için intişar tarihini bilmiyoruz. Refik Ahmed Sevengil, 1887 de Ceride-i Havadiste çıktığını söyler ki ya gazete ismi, yahud neşir senesi yanlıştır. Ceride-i Havadis 1884 de kapatılmıştı. (Refik Ahmed Sevengil, Hüseyin Rahmi Gürpınar, s. 45).

(20) Bu tiyatroyu göremedik. Refik Ahmed, tarih zikretmeden Tercüman'da neşredildiğini yazıyor. Münakaşanın da Güneş'de açılmış olduğunu söylediğine göre - hakikatte Gayret ile Saadet arasında - mecmua ve gazete isimlerinde hata vardır. İslâm Ansiklopedisi'nde Fevziye Abdullah da Hüseyin Rahmi maddesinde aynen Refik Ahmed'den naklettiği bu kısımda yeni bir şey söylemiyor. (R. A. Sevengil, Hüseyin Rahmi Gürpınar s. 48 - 49).

rinde hayalperest şairler arasında görünmektedir. Fakat Beşir Fuad'ın intiharından bir müddet sonra onu müsbet ilimlere dair bir takım kitap ve makale yazarken görüyoruz. Kimya, hikmet-i tabiiyye cebir kitapları yanında şiddetli bir şiir aleyhtarlığı, daha doğrusu şiirde gerçek olmayan imajların terkedilmesi fikri.

Doğumunda, realist mesleğe intisabında ve ölümünde Beşir Fuad'ı birkaç sene ara ile takib eden Nabizade Nazım'ın, Beşir Fuad'dan müteessir olduğunu gösteren, şiir hakkındaki bazı mülâhazalarını naklediyoruz; 'Şairiyyet' isimli bir yazısında ilim ve fennin, şiirden ve hele Osmanlı şiirine nakim olan hayalperest şiirden daha üstün olduğunu iddia etmektedir

"Meselâ Nedim, ömrünü gazel, şarkı tanzimine hasredeceğine ulûm u marifette sarf-ı zihin etmiş olsaydı bir mütefennin olurdu. Şimdi İbn-i Kemâl, Kâtip Çelebi, Hoca İshak, Aziz Bey namları arasında bir de Nedim katılırdı" (21).

Hakiki şairin bütün müsbet ilimleri tahsil etmesi gerektiğini gösteren şu satırlarda Beşir Fuad sezilmiyor mu ?

"Bir kere şair olacak kimse muntazam mekâtib-i ibtidaiyye gördükten sonra sırasiyle rüşdi ve âli mekteplerde ulûm ve fünun-ı lâzımeyi ta'mikan olmasa bile yakinen talim eylemeli... Felsefiyyat-ı güzeşte ve mevcudenin kâffesine kesb-i vukuf etmeli ve elsine-i mutebereden birkaçına âşina olarak hele kendi lisanını ta'mikatiyle, tafsilatiyle bilmelidir."

Bundan sonra gençlik senelerinde yazmış olduğu şiirlerden dolayı pişmanlık duyduğunu söyler, hattâ onları reddeder

"Topumuzun yaptığı gibi hemen kalem yontmak, kâğıd kullanmak iktidarını kasbeder etmez 'Hatıra-i Şebab' ve 'Heves Ettim' filan namlar ile bir takım türrehat-ı tıflaneyi aynı şiirdir, diye muhterem efkâr-ı umumiyeye arzeylemek bir marifet addolunursa işte şiirimizden bu

(21) Nabizade Nazım, Şairiyyet, Manzara mec. N. 4, 27 N 1887.

yolda şikâyetler hiç bir zaman eksik olmaz." Artık Nabizade de Beşir Fuad gibi, müsbet ilimlere ait hakikatleri birer şiir telâkki etmektedir "Ben bir mihaniki-i sema sahifesini koca bir Divan-ı Nef'i'ye bile değişmem" (22).

"Gençlerin bu nazik zamanını zehr-i şiir ile tesmim edersek yazık olur. Hakikat söylerim ki şiirimiz -şimdiki hâliyle- bir semm-i katil addolunur. Hem öyle bir sem ki şebabı öldürür. Bunu nefsimde tecrübe ettim" (23).

"Fünuna olan ihtiyacımız şiir ihtiyacından kat kat ziyade bulunması hakikatine kesb-i vukuf edinceye kadar birçok zaman geçmişti ki eğer ben bu mühim zamanları -ki gençlik ve binaenaleyh akıl ve fetanetin en parlak hengâmıdır- beyhude hevesat ile imrar etmeyip de tezyid-i tahsilât-ı fenniye ile iştigal etmiş olsaydım şimdi müstahfaratımdan memnun olurdum" (24).

Müsbet ilimlere karşı bu tehâlük bir müddet sonra Nabizade'de natüralizme bir heves uyandıracak, K a r a b i b i k, Z e h r a gibi eserleri kaleme alacaktır.

MEHMED CELÂL (1867 - 1912)

Santimantalist bir şair olan Mehmed Celâl, Beşir Fuad'ın yolunda gidememişse de onun fikirlerini makul karşılayarak bazı makaleler yazmıştır. Bunlardan birinde "Elbette hatırlardadır ki bundan evvel, edebiyatın fennî olması lâzımdır, dâvası meydana çıkarak, bu dâvayı isbat için makaleler yazmışlardır." cümlesi ile Beşir Fuad'ın açmış olduğu çığırdan bahsettikten sonra "Maksad, bir eserin tabiat ve hakikat dairesinde çıkmasıdır. Bu daire-i hakikat ve tabiatı temdit eden şey fenden başka ne olabilir ?" sözleri ile şiirde ilmin gerçekle-

(22) Beşir Fuad'ın 155. sayfadaki sözleriyle karşılaştırınız.
(23) Nabizade Nazım, Şairiyyet, Manzara mec. N. 4, 27 N. 1887.
(24) Nabizade Nazım, Şairiyyet, Manzara mec. N. 8, 27 H 1887.

ri dışına çıkılmaması icabettiğini ifade eder. "Bir zamanlar şiir, makale-i şairane, daha bazı namlarla neşrolunan mazmunları, gayri tabiî olmakla beraber, vehm ve zunundan ibaret bulunan âsâr-ı edebiyyede noksan tedarik eseri olarak görülen münasebetsizlikler, bazı zevatı, edebiyatta fen, yani hakikat aramağa mecbur etmişti. Hakları var" (25).

ALİ KEMÂL (1867 1922)

Birkaç defa Paris'e giden ve uzun müddet kalan Ali Kemâl, Sorbon Üniversitesinde realist edebiyat mevzuunda verilen dersleri yakından takib eder. Kendi ifadesine göre bu tecessüsü birkaç sene evvel Osmanlı matbuatında vukubulan edebiyat fen münakaşalarının doğurduğu bir neticedir. Paris hatıraları önce 1895 senesinde 'İkdamın Paris Muhabiri' imzasiyle İkdam gazetesinde, üç sene sonra da kitap hâlinde neşredilir. Bu kitaba yazdığı mukaddemede, kendisinin realizm görüşünde ilk üstadının ismi geçmese de- Beşir Fuad olduğu anlaşılmaktadır. Kendisinden, "Tercüman ve Saadet'in bir zamanki intikadatiyle tûl-i müddet perverde olmuş bir fikir" (26) diye bahseder ki bu münakaşanın şiir ve hakikat münakaşası olduğunu söylemeğe lüzum yoktur.

Daha aşağıda üç üstad-ı edeb ve irfana karşı şükran borcu olduğundan bahseder ki bunlardan birisinin de Beşir Fuad olduğunu tahmin ediyoruz. Telkinleriyle onu hakikat-i edebiyata ulaştırmıştır. Yoksa o kaside, gazel, nazire yazan bir şairden ibaret kalacaktı (27).

Bir şairin sahip olması gereken kültür şartları yine Beşir Fuadı hatırlatmaktadır

---

(25) Mehmed Celâl, Edebiyatta fen, Maarif mec. c. II, N. 27, s. 1 - 2 (1891).

(26) (Ali Kemâl), Sorbon Darülfünununda edebiyat-ı hakikiye dersleri s. 12.

(27) Ay. s. 14.

"...Buna muvaffak olmak için sırasına göre ilm-i felsefe, ilm-i menafi ür ruh, ilm-i menafi ül âzâ, ulûm-ı siyasiyye vesaire gibi birçok ilim ve fünuna ihtiyaç vardır" (28).

Bu yazı İkdam'da neşredilirken, Ahmed Midhat'ın bunun hakkında yazdığı bir makalede, yine isim zikredmeden Beşir Fuad'a raslarız. Ahmed Midhat, Beşir Fuad'la Ali Kemâl'in düşünceleri arasındaki irtibatı yakalamaya çalışır. Ali Kemâl "En son en güzel bir eserimizi elfaz-ı türkiyeden tecrid edin, yani bir başka lisana nakleyleyin, mana ne derece ibtidaidir, görürsünüz." diyor. Ahmed Mithat'ın buna karşı mütalâası şudur "Üdebay-ı müteveffiyemizden birisi bize demişdi ki "Bizee o kadar tumturaklı elfazla kaleme alınan şeylerin mahiyetini anlamak istersen bir başka lisana tercüme et de bak ne görürsün" İşte ikinci defa olmak üzere bu sözü bir de İkdam'ın Paris muharririnden işittik. Pek doğru sözdür" (29).

Üdebay-ı müteveffiyemizden biri, dediği Beşir Fuad'dır (30). Saadetle Gayret arasındaki münakaşayı Ali Kemâl de takib etmiştir. Hattâ o münakaşadan birkaç sene sonra meseleyi daha vâzıh, daha bitaraf görebilmektedir

"Hugo'ya dair Gayret'de Saadet'de yine o kalemlerden birçok mübaheseler sudur etti. Fakat okunmadı. Filhakika o bahisler de bir parça muğlak, müfrit, cazibeden âri idi" (31).

Ali Kemâl'in bu münakaşa neticesi olarak bir senteze doğru varmak istediğini görüyoruz. Beşir Fuad natüralist edebiyatı takdir eder; ama edebiyat hiç mevcud olmasa, münevver-

---

(28) Ay. s. 32.

(29) Ay. s. 35.

(30) Beşir Fuad'ın isminden bahsolunmaktan çekinilmesi dikkatimizi çekiyor. Beşir Fuad'ın kısa zamanda unutulmasında, ısrarla unutulmaya terkedilme gibi bir durum var. Bu, muhitin, onun dinsiz oluşuna veya intihar etmesine karşı bir reaksiyonu olsa gerek. Birçok yazılarda - Ahmed Midhat'ın bu yazısında olduğu gibi - kendisinden merhum yerine, müteveffa diye bahsedildiğine rasladık.

(31) Edebiyat-ı hakikiyye dersleri s. 56.

lerin iştigali yalnız fennî mevzulara hasredilse daha memnun olacaktır. Ali Kemâl buna itiraz eder

"Edebiyatta ilim nedir ? Edebiyat Beşir Fuad Bey merhumun zannı gibi mebahis-i ilmiyyeden ibaret olamaz, o zaman edebiyata iş kalmaz. İlim, edebiyat için bir vasıtadır, münteha değil, edebiyat hiçbir zaman tarifat-ı ilmiyye ile uğraşmaz, uğraşırsa edebiyat olmaz, ilim olur. Bir gözyaşı ne imiş, nasıl olurmuş, nasıl husule gelir, nasıl bitermiş, tesiratı neden ibaret imiş, ne türlü üslûb-ı edebî ile yazılırsa yazılsın; sırasına göre gülünç, garip olur ama edebiyat olmaz" (32).

Bu sözler Mustafa Reşid'in G ö z y a ş l a r ı'nı ve ona takriz yazan Beşir Fuad'ı hedef tutmaktadır.

Ali Kemâl'in kitabı, Sorbon'da Larumet'nin realizm üzerine takrir ettiği derslerle, kendisinin yer yer ilâve ettiği bazı tenkidleri ihtiva eder. Yaşayan realist ve natüralist romancılardan birçoğunu tanıyan ve tanıtan müellif, Türk okuyucusu için Beşir Fuad'dan sonra hemen ilk defa Zola'yı derinliğine ve genişliğine inceler, takdir eder. Bundan birkaç sene sonra da Malûmat mecmuasında çıkan bir seri yazısında, Osmanlı edebiyatının yenileşme devrinin tarihçesinde Beşir Fuad'ın realizm cereyanının Türkiyeye gelmesinde mühim rolü olduğunu belirtir (33).

DİĞER MÜELLİFLER

Cumhuriyet devrine gelinceye kadar, nesiller üzerinde, Beşir Fuad'ın ve relizm münakaşalarının izlerini takib etmek mümkündür. Bunlardan gözümüze çarpan birkaç şahsı zikrederek bahsimize son verelim.

Kemâlpaşa zade Said Bey (1848 1921) Ahmed Midhat'la olan münakaşalarında realizmi müdafaa eder (34). Mizancı

(32) Ay. s. 182.

(33) Ali Kemâl, Memalik-i Osmaniyede terakkıyat-ı edebiyye, Malûmat mec. (1313) N. 30 - 32, 35, 36.

(34) Ahbar-ı âsara tamim-i enzar, İst. 1307.

Murad Bey, muhtemelen Beşir Fuad'la olan dostlukları neticesi, Mizan'a realizm üzerine bir seri yazılar yazar. Ebüzziya Tevfik Bey (1884 1913) mecmuasına gönderilen, realizm aleyhindeki bir mektuba cevap verir. Hatta tarihçi Naima'yı gerçek ve vâzıh görüşleri, müşahadeleri sebebiyle zamanının Zola'sı gibi addeder (35). Beşir Fuadla o kadar münakaşaları olan Menemenlizade Tahir Bey bile birkaç sene sonra realizme temayül etmeye başlar; "Ben Daudet ve Goncourt'u umumiyet-i âsâr nokta-i nazarından Zola'ya müreccah buldum, fakat herhalde Zola'daki ihtimam, tedkik, tetebbu ve ta'mik de unutulmamalıdır" der (36). Malûmat'da Baba Tahir "Âsâr-ı fenniye-i şairane" başlığı altında açtığı sahifeye, mukaddeme olarak yazdığı realist şiir görüşünü açıklar (37). Hatta Malûmat mecmuası bütünüyle bu cereyanı benimsemiş görünür. Meselâ, Mehmed Re'fet Hugo ile Balzac'ı mukayese ederek Hugo'nun, meslek-i selim-i hakikiyuna tevfikan hareket etmiş olsaydı, eserinin ebedi olacağını söyler (38). İmzasız bir yazı "terakki-i edebiyata çalışan zevatın adedi ne kadar çoğalırsa çoğalsın, ulûm ve fününa müntesip erbab-ı kalem meydanda bulunmadıkça matlub olan terakkinin daire-i mahdudu içinde" (39) kalacağını ifade eder. Münci Fikri, Victor Hugo'nun artık tamamiyle yıkılmış olduğunu, Daudet ve Zola'nın ise ebediyyen ayakta kalacağını belirtir (40).

---

(35) Fransa ehl-i kaleminden emile Zola'nın Documents Littéraire yani vesaik-i edebiyye nam eserinden alınmıştır, mec. Ebüzziya, N. 45.

Hakkı, Emile Zola mesleği üzerine mülâhazat, mec. Ebüzziya, N. 47 (1885).

Ebüzziya Tevfik, Mülâhaza-i tâbi, N. 47, s. 1492 - 1495 (Mart, 1885).

(36) Servet-i Fünun, N. 7, s. 77 (1308).

(37) Malûmat, c. I, N. 1, s. 19 (1312).

(38) Mehmed Re'fet, Fen ve san'at, Malûmat, N. 28, s. 617 - 619 (1313).

(39) İcmâl-i edebî, Malûmat, c. III, N. 105, s. 1092 - 1093 (1314).

(40) Münci Fikri, Alphonse Daudet, Malûmat, c. III, N. 113 - 114 (1315).

İsmail Safa, edebiyata dair yazdığı bir kitapta "Bir sanakâr bütün fununu ta'mika muktedir olamıyacağı pek âşikâr ise, o fenlerden kendi mesleğine en ziyade taallûku olanlarına hususi ve ciddi bir surette intisap ve diğerlerini eşya ve şuunat hakkında doğru bir fikir hasıl edecek raddede olsun dahil-i hesap eylemesi imkânı da o kadar müsellemdir" (41) diyordu.

Bu tesirler arasına kayd-ı ihtiyatla, Halid Ziya'nın Hikâye mukaddemesini (42) ve Beşir Fuad'ın Victor Hugo'su ile aynı senelerde yazılan fakat on sene sonra neşredilen realist üslûplu Araba Sevdası'nı da (43) zikretmemiz doğru olur. Tercüme olarak da Rüştü imzası ile Zola'dan Canlı Cenaze ve Feyezan hikâyelerini zikredelim (44).

Edebiyattaki tesirlerin yanı sıra Beşir Fuad'ın pozitivist ve materyalist olarak tesirleri de yaygındır. Meşrutiyet senelerinden itibaren bu cereyanların başlıca mümessilleri, Büchner'in 'Madde ve Kuvvet'ini tercüme eden Ahmed Nebil ve Baha Tevfik ile İçtihadçı Abdullah Cevdet, Beşir Fuad'ın muakkibleri gibi görünmektedir.

---

(41) İsmail Safa, Mülâhazat-ı edebiyye, s. 31.

(42) Güzin Dino, Tanzimat Edebiyatında gerçekçiliğe doğru, s. 42 - 43.

(43) Güzin Dino, Araba Sevdası romanında gerçekçilik, Türkiyat mec. c. XI, s. 57 - 74.

(44) Emile Zola, Canlı cenaze (trc. Rüştü), İst. 1307, 45 s.

NETİCE

Tamamiyle vesikaya dayanarak ve mümkün olduğu kadar sübjektif hükümlerden kaçınmak suretiyle hazırladığımız bu monografinin sonunda elimizde şu neticeler kalmaktadır

1. Beşir Fuad, Türkiye'de felsefî cereyan olarak pozitivizmi ilk defa getiren, Türk münevverine tanıtan ve müdafaa eden şahıstır.

2. Bir edebî meslek olarak da realizm ve natüralizm hakkında ilk temel bilgileri aşılamağa çalışan Beşir Fuad olmuştur.

3. Hugo ve Voltaire gibi, Tanzimat münevverleri arasında çok tanınmış, birçok eserleri tercüme edilmiş, buna mukabil haklarında indî kıymet hükümleri verilmiş iki şahsiyeti değerlendiren de odur. Bunlar için yazdığı eserler, aynı zamanda edebiyatımızın ilk tenkidli biyoğrafileridir.

4. Nihayet Garbın memleketimizde bilinmeyen şöhretlerinden ilk defa bahseden, muhtelif eserleriyle onları tanıtmaya çalışan da yine Beşir Fuad'dır. Emile Zola, Alphonse Daudet, Charles Dickens, Gustave Flaubert, Auguste Comte, Ludwig Büchner, Herbert Spencer, D' Alembert, De la Mettrie, Chambers, Diderot, Claude Bernard, Ribaut, Gabriel Tarde bunların arasındadır.

Bunların yanı sıra Beşir Fuad'ın objektif üslûbu, makalelerindeki vuzuh, bir dereceye kadar şahsiyattan kaçan taraflsızlığı, o devir için edebiyatımızda mühim adımlar olarak telâkki edilmek gerekir.

Önsözümüzde, Beşir Fuad'ın ortaya attığı birçok meselelerin bugün dahi tazeliklerini muhafaza ettiğini söylemiştik. Onun fikir hayatımıza getirmek istediği en mühim değişiklik, bizce, müsbet ilim zihniyeti ve münakaşa âdâbıdır. Yoksa iddiamız, bütün fikirlerinin, bugün için de gerçek olduğu mânâsına gelmemeli. Bil'akis Beşir Fuad'ın hataya düştüğü çok nokta vardır.

Natüralizm dolayısiyle bütün edebiyatı reddetmeğe kadar varan ve insan ihtiyaçlarını sadece teknik, fen ve madde problemlerine irca eden bir görüşü bugün kabul etmiyoruz. Keza pozitivizm bugün için sadece müsbet ilimlerin prensiplerini açıklamakta ve gerçeklerini bulmakta kullanılan bir sistemdir, metoddur; dinî hadise ve inançlara, metafizik meselelere bir alâkası düşünülemez. Aynı şekilde materyalizm, bahusus Beşir Fuad'ın bağlandığı Büchner'in materyalizmi daha kendi devrinde izmihlâle uğramıştı.

Bahsettiğimiz müsbet tesirleri yanında Beşir Fuad'ın genç nesil üzerinde bıraktığı menfi izleri de takib etmemiz faydalı olur. Bunu o senelerin gençlerinden Hüseyin Cahid'den dinleyelim

"Benden yaşlı bir teyzezadem vardı. Tıbbiye Mektebine devam ederdi. Tıbbiye mektebinin ötedenberi içinde yanan hürriyet aşkına o da tutulmuştu. Onunla bu mevzu üzerinde ne kadar hararetle konuşabiliyorduk. Hulki, teyzezadem, bana Beşir Fuad'dan bahsediyordu. Beşir Fuad'ın o zamanki nesiller üzerinde büyük bir tesiri olmuştur. Büchner'den tercüme ettiği eser (1) bizim klâsik ilm-i kelâmın zencirlerinden gençleri kurtararak daha geniş ufuklara götürüyordu.

Bütün bu yazıların tesiri akıl ve muhakemeden gelmiyordu. Okuyup da anlayamadığım fakat müphem bazı şeyler sezdiğim için esrarlı bir hakikate müncezip olur gibi hissiyatımla

(1) Beşir Fuad'ın Büchner'den böyle bir tercüme yaptığını bilmiyoruz. (bk. s. 185).

onlara meylediyordum ve bu tarz şüphesiz daha müessir, daha cazip oluyordu.

Bir gün dayımla mübahese ediyorduk. Ben gençlere ve cahillere mahsus bir inad ile iddia ediyordum Allah böyle demiş, diyordum. Bana müstehziyane mukabele etti Ne biliyorsun ? Bu istihfaf en beliğ, en kanaat verici bir delil kadar beni sarstı ve müfekkireme başka bir yol açtı Kendiliğimden düşünmek, kendiliğimden hüküm vermek yolunu." (2)

İşte bizim için bugünün asıl problemi budur İlmî gerçeklerle dinin problemlerini halletmeğe çalışmak veya bunun aksine dinî bir görüşle ilmin ulaştığı gerçekleri tenkid etmek. Türkiyemiz çoktanberi bu iki hatalı noktanın arasında gidip gelmektedir.

Beşir Fuad bizim için, ulaşılacak gaye değildir, fakat problemdir; çözüm değildir, fakat evvelce de tekrar ettiğimiz gibi bir anti-tezdir. Türkiye'nin ve Türk milletinin meselelerine bigâne kalarak yalnız Batının çözüm yolları ile bizim problemlerimizi halletmek Beşir Fuad'ın devri için de, bugün için de hatalıdır. Şinasi'nin "Asyanın akl-ı piranesi ile Avrupanın fikr-i bikri" ni birleştirmek teklifini daha rasyonel bir sentez hâline getirebilirsek iyi bir istikamete yönelmiş oluruz zannederim. Günümüzün en cazip problemleri, ilericilik gericilik, Şarklılık - Garplılık, dindarlık - lâiklik - dinsizlik hep bu senteze ulaşamayışımızdan ve bizi bu senteze ulaştıracak olan şahıs veya şahıslar kadrosunun yokluğundan doğmuş ve gerçekte devrini kapatmış olması lâzım gelen meselelerdir.

Sözümüzü, bizden bir asır evvel yaşayan Beşir Fuad'ın, kendisinden bir asır evvel ölmüş olan Voltaire hakkındaki sözleriyle bitirelim

"Voltaire'in bulunduğu devir ile şu bulunduğumuz zaman arasında güzeran eden yüz bu kadar sene zarfında vukua gelen keşfiyyat-ı adîde ve terakkıyat-ı azîme ki Voltaire zekâsı sa-

(2) Hüseyin Cahit, Edebî Hatıralar s. 36 - 37.

yesinde bunları bir dereceye kadar tahmin edebilmiş ise de zamanındaki vesait daha ileri varmağa müsâde eylemediğinden tabiî bu cihetlerce nakıstır. Binaenaleyh o zaman için doğru olan bir hüküm bugün itibardan sakıt olmuş bulunabilir... Voltaire'in bunda kabahati yoktur, çünkü imkân fevkine çıkmak mümkün olamaz. H a k i k a t ş a h s a , h a t a z a m a n a a i t t i r ."

BİBLİYOGRAFYA

BEŞİR FUAD'IN ESERLERİ

A. Kitap hâlinde

İki bebek (trc. Victor Bernard Eugène Granger. Bir perde müdhike) İst. 1300, 46 s.

Binbaşıyı davet (trc. K. F. Mor. Komedya bir perde) İst. 1300, 50 s.

Birinci kat (trc. James Cobb. İki perde müdhike) İst. 1301, 86 s.

Bedreka-i lisan-ı fransevî. Sarf kısmı (trc. Emil Otto) İst. 1301.

Bedreka-i lisan-ı fransevî. Nahiv kısmı (trc. Emil Otto) İst. 1301, 343 s.

Miftah-ı bedreka-i lisan-ı fransevî, İst. 1302.

Cinayetin tesiri (trc. Emile Zola "Thérèse Raquin"), İst. 1302.

Victor Hugo, İst. 1302, 255 s.

Almanca muallimi (trc. Emil Otto) İst. 1303, 237 s.

İngilizce mualimi (trc. Emil Otto) İst. 1303.

Usûl-i talim (trc. Emil Otto) İst. 1303, 264 s.

Beşer, I. ks. İst. 1303, 128 s.

Voltaire, İst. 1304, 139 s.
İntikad (Muallim Naci ile) İst. 1304, 101 s.
Mektubat (Fazlı Necib ile) İst. 1313, 127 s.
Miftâh-ı usûl-i tâlim, İst. 1304.

B. Makale hâlinde

(Kronolojik)

1883		
Kânunuevvel		Dört makale (terc. Lewes, The story of philosopy) Envar-ı Zekâ - 14.
		El-Hazin (trc. Lewes, The story of philosopy) Envar-ı Zekâ - 15.
		Kalb (trc. almancadan) Envar-ı Zekâ, N. 15 - 19, 21, 23, 24.
1884		
Mart	4	Soytarı (trc. Victor Hugo, Le roi s'amuse) Envar-ı Zekâ, 19 - 23.
Nisan	12	Tarih-i felsefeden bir katre, Haver, N. 1.
	12	Hararet ve hayat, Haver, N. 1.
	27	Şuunat-ı fenniye (trc.), Haver, N. 2
	27	Sen Trofem'in diz kapağı, Haver, N. 2
Mayıs	11	Katoliklerin iki velisi, Haver, N. 3.
	11	Şuunat-ı fenniye, Haver, N. 3.
	27	İgnace de Loyola ve İsa şirketi (trc.), Haver, N. 4.
Haziran		1871 muharebesi ve Commun vakalarından sonra tevellüd eden çocuklar, Envar-ı Zekâ, N. 24.

Zengin çocuğu ile fakir çocuğu, Envar-ı Zekâ, N. 25.
Bir lokma ekmeğin tarihi (trc. Jean Massé) Güneş, N. 1 - 11.
Dâülkelbe, Envar-ı Zekâ, N. 24.
Bitişik ikiz (trc.), Envar-ı Zekâ, N. 24.

Haziran
Şuunat-ı fenniye, Envar-ı Zekâ, N. 24.
Mukaddeme (Heyet-i tahririye imzalı), Güneş, N. 1.
10 Sudan ilâç, Güneş, N. 2.

Ağustos
5 Tercüman-ı Hakikate (Güneş heyet-i tahririyesi imzalı) TH - 1842.
18 Şayan-ı dikkat bir ameliyat-ı cerrahiye, TH - 1853.

Eylül
Müddet-i hazım, Envar-ı Zekâ, N. 26.

Teşrinevvel
21 Tahlil-i tayfî, (trc), Ceride-i Havadis - 5822, 5826.
29 Burkulma (trc.), Ceride-i Havadis, 5830.

Teşrinsani
4 Rehber-i Muallimin (trc.) Ceride-i Havadis, 5836 - 5856.
15 İcmal-i ahvâl (Osmanlı maliyesi hk.) Ceride-i Havadis, 5847.
16 İcmal-i ahvâl (Avrupa haberleri) CH, 5848.
17 İcmal-i ahvâl (Avrupa haberleri) CH, 5849.
18 İcmal-i ahvâl (Avrupa haberleri) CH, 5850.

19 İcmal-i ahvâl (Avrupa haberleri) CH, 5851.
19 İfade-i mahsusa (Gazetecilik hk.) CH, 5851.
20 İcmal-i ahvâl (Maarif meclisi hk.) CH, 5852.
20 İhtar-ı mahsus, CH, 5852.
21 İcmal-i ahvâl (Ekalliyetten asker alınması hk.) CH, 5853.
22 İcmal-i ahvâl (Berlin muahedesi hk.) CH, 5854.
22 Mevadd-ı fenniye Kızıl hastalık, CH, 5854.
23 İcmal-i ahvâl (Harp hk.) CH, 5855.
23 İcmal-i ahvâl (Harp hk.) CH, 5855.
24 İcmal-i ahvâl (Avrupa haberleri) CH, 5856.
26 İcmal-i ahvâl, CH, 5858.
27 İcmal-i ahvâl, CH, 5859.
28 İcmal-i ahvâl, CH, 5860.
29 İcmal-i ahvâl (Anadoluda frengi hastalığı) CH. 5861.

Kânunevvel 3 İcmal-i ahvâl (Düello hk.) CH, 5864.
4 İcmal-i ahvâl (Kadastro hk.) CH, 5865.
7 Mektup (Fazlı Necib'e) TH, 2237, 2239.
30 Mektup (Fazlı Necib'e) TH, 2258.

1886
Kânunsani 4 Seyyale-i asabiyyenin tedricen artması, TH, 2261.

Mart 6 Varaka, Saadet, 351.

7 İfade (Fenni yazılarının mukaddemesi) Saadet, 353.
8 Âsâr, Saadet, 354.
17 Dâülkelbe, Saadet, 362, 364.

Nisan 20 Karagöz, Saadet, 390.

Mayıs 4 Üdebadan istirhamım, Saadet, 402.
9 Tiyatro, Saadet, 406.
18 Dervişe cevap, Saadet, 414.

Haziran 3 Beşer mukaddemesi, Saadet, 428.

Temmuz 26 Victor Hugo unvanlı makaleye cevap, Saadet, 470, 472, 475 - 478.

Ağustos 2 Hall-i müşkil, Saadet, 476.
2 Cevap, Saadet, 476.
10 Fart-ı zekâ, Saadet, 483.
22 Yetmiş bin beyitli bir hicviye, Saadet, 493 - 494.
28 Usûl-i Talim'den ifade-i mütercim, Saadet 498.

Eylül 2 Mektup (Âli'ye), Saadet, 503.
5 Cevap (Dolu meselesi) Saadet, 505.
6 Cevap (Mehmed Fevzi'ye), Saadet, 506.
7 Âli meğer lâyefhemundan imiş, Saadet, 507.
13 Çevir kazı yanmasın, Saadet 509 - 511.
21 Orduda sarı çizmeli Mehmed Ağa, Saadet, 516.
25 Sıhhatnümay-ı etfal, Saadet, 519.
27 Hazret-i Muallim, Saadet, 521.
28 Cevabım, Saadet, 522.

Teşrinevvel (Gözyaşlarına takriz), 1304, s. 14 17.
9 Mebhas-i kıhf ve netayici, Saadet, 531.
15 Kaymakamlar ve kolağaları, TH, 2499.
16 Mebahis-i askeriyye, TH, 2500.
18 Süvari zabitanı, TH, 2501.
23 Büyük manevra, TH, 2506.
29 Mebahis-i askeriyye, TH, 2511.

Teşrinsani
1 Tiyatro, Saadet, 551.
2 Tiyatro, Saadet, 552.
3 Tahir'e cevap, 553 - 591.
4 Fransa süvarisi, TH, 2516.
6 Tiyatro, Saadet, 555.
6 Cevap, TH, 2518.
6 Teşekkür, TH, 2518.
8 Süvari bataryaları, TH, 2519.
11 Cevap, Saadet, 560.
12 Rusya piyadesi, TH, 2523.
13 Yeni tiyatro, Saadet, 561.
15 Rusya süvarisi, TH, 2525.
16 Rusya topçusu, TH, 2526.
17 Rusyanın istihkâm askeri, TH, 2527.
18 Tekrar çevir kazı yanmasın, TH, 2528 2530.
19 Rusya ordusunun seferber hâline ircaı, TH, 2529.
23 Esliha, TH, 2532.
27 Avusturya ordusu, TH, 2536 - 2541.
29 Ne sihirdir ne keramet, Saadet, 575.
30 Rusya erkân-ı harbiye mektebinde zabitan, TH, 2538.
30 Askerî yetimhane, TH, 2538.
30 Mükerrer ateşli tüfenk, TH, 2538.

Kânunevvel 12 Sıhhatnümay-ı izdivaç, Saadet, 586.
15 Avusturya, TH, 2551, 2552.
18 Almanya, TH, 2554 - 2582.
23 Musahebat-ı Leyliyye Saadetlû Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine ariza-i cevabiyye, TH, 2558 - 2571.

1887

Kânunsani 5 Ağla hey gözlerim ağla, Saadet, 606.
10 As de trèfle. İsbati beyi, Saadet, 610.
10 Gota salnamesi, TH, 2573.
19 Mütalâa (Rus ordusu hk.), TH, 2581.
21 İtalya, TH, 2583 - 2587.
27 Nümune-i terakki, TH, 2588.
28 Edib-i müneccim müşerrih olmuş, TH, 2589.
29 Gazel, TH, 2590.
29 İngiltere, TH, 2590 - 2596.
31 Fenniye, TH, 2591.

Şubat
1 Takriz (Tahir Kenan, Hadisat-ı tabiiyye, İst. 1304) 98 - 111 s.
1 Mütalâa, TH, 2592.
1 Yine şiir ve hakikat meselesi, TH, 2592.
4 Muallim Naci Efendi Hazretlerine, TH, 2595.
5 Volapük. Lisan-ı umumi, TH, 2596.
7 İspanya, TH, 2597.
8 Devlet-i Aliyye, TH, 2598 - 2601.
9 Mezardan bir sada, TH, 2599.
10 Sıhhatnümay-ı etfal, TH, 2600.
12 Sırp ve Bulgar muharebatı, TH, 2602 2603.

İSTİFADE EDİLEN DİĞER ESERLER (1)

ADIVAR, A. Adnan Osmanlı Türklerinde ilim, İst. 1943, 225 s.

ADIVAR, A. Adnan: Tarih boyunca ilim ve din I - II, İst. 1944.

AHMED MİDHAT Beşir Fuad, İst. 1304, 155 s.

AHMED MİDHAT Müşahedat, İst. 1308, 319 s.

AHMED MİDHAT Musahebat-ı Leyliyye Voltaire, İst. 1304. 63 s.

AKINCI, Gündüz Batıya yönelirken Şinasi, Ank. 1962, 45 s.

ALİ HAYDAR MİDHAT Midhat Paşa, hayat-ı siyasiyesi, hidematı, menfa hayatı, İst. 1325, 398 s.

ALİ KEMAL Memalik-i Osmaniyede terakkıyat-ı edebiyye. Malûmat mec. (1895) c. I, s. 753.

[ALİ KEMÂL] Sorbon Üniversitesinde edebiyat-ı hakikiye dersleri İst. 1314.

ARIK, Bahaddin Beşir Fuad (Edebiyat fak. mezuniyet tezi), Türkiyat Enstitüsü, Tez N. 339.

ARIK, Bahaddin Türk Ansiklopedisinde Beşir Fuad, Türk Düşüncesi mec. (1959), c. XI, N. 3, s. 60 - 62.

ARTEL, Tarık Tanzimattan Cumhuriyete kadar Türkiyede kimya tedrisatının geçirdiği safhalara ait notlar, İst. 1940, 23 - 42 s.

BERNARD, Claude Tıpta tecrübe usulünün tedkikine giriş (trc. Galib Ataç) İst. 1934, 366 s.

Beşir Fuad Türk Ansiklopedisi, c. IV, s. 246.

---

(1) Münakaşası yapılan makalelerin birçoğu metin içinde zikredilmiştir. Burada yalnız umumi mahiyette kitap ve makalelerin listesi verilmiştir.

BİRAND, Kâmuran Aydınlanma devri devlet felsefesinin Tanzimata tesirleri, Ank. 1955, 58 s.

BÜCHNER, Ludwig Madde ve Kuvvet (trc. Ahmed Nebil - Baha Tevfik) c. 3.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye Lügat-ı tıbbiye, İst. 1290, 640 s.

CEVDET PAŞA Tezakir 1 12 (nşr. Cavid Baysun), Ank. 1953, 178 s.

ÇANKI, Mustafa Namık Büyük felsefe sözlüğü I - III, İst. 1954.

DİLMEN, İbrahim Necmi Tarih-i edebiyat dersleri, İst. 1338.

DİNO, Güzin Tanzimattan sonra edebiyatta gerçekçiliğe doğru I, Ank. 1945, 55 s.

DWELSHAUVRES, G. Psikoloji (trc. Mustafa Şekip Tunç), İst. 1952, 513 s.

ERGİN, Osman Nuri Türk maarif tarihi, c. V.

ERİM, Kerim Tanzimat ve müsbet ilimler Riyaziye, İst. 1940, 9 - 15 s.

ERİŞÇİ, Lütfi Beşir Fuad kimdir ? Küllük mec. (1940) N. 1.

[ERTUĞRUL], İsmail Fenni, Lügatçe-i felsefe, İst. 1341, 936 s.

FAZLI NECİP Tebessüm, İst. 1305, 68 s.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri İçtimaiyat III. Metodoloji nazariyeleri (3. bs.) İst. 1950, 480 s.

GÖKDOĞAN, Nüzhet Tanzimat ve müsbet ilimler Astronomi, İst. 1940 7 s.

[GÖVSA] İbrahim Alaeddin Meşhur adamlar ansiklopedisi.

GÖVSA, İbrahim Alaeddin Türk meşhurları ansiklopedisi.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemâl Son asır Türk şairleri, İst. 1942, 2352 s.

İSMAİL SAFA Mülâhazat-ı edebiyye, İst. 1313, 70 s.

[KANSU], Nafi Atuf Türkiye maarif tarihi, İst. 1930 74 s.

KAPLAN, Mehmed Garam'daki felsefî ve içtimaî fikirler, Türk dili ve edebiyatı mec. c. I, N. 3 - 4, s. 245 - 260.

KAPLAN, Mehmed Namık Kemâl, İst. 1948, 237 s.
KAPLAN, Mehmed Şinasinin Türk şiirinde yaptığı yenilik, Türk dili ve edebiyatı mec. c. II, N. 1 - 2, s. 20 - 42.
KAPLAN, Mehmed Tevfik Fikret ve şiiri, İst. 1946, 202 s.
KOÇU, Reşad Ekrem Beşir Fuad, İstanbul Ansiklopedisi, c. V, s. 2601.
KRETSCHMER, Ernst Beden yapısı ve karakter (trc. Mümtaz Turhan) 2. bs. İst. 1949, 310 s.
LEVEND, Agâh Sırrı Edebiyat tarihi dersleri, 1934 İst.
MAHMUD CEVAD Maarif-i Umumiye Nezareti tarihçe-i teşkilât ve icraatı, İst. 1338, c. I, 524 s.
MEHMED ESAD Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye, İst. 1310, 828 s.
MEHMED RE'FET Muhakemat-ı edebiyye, Malûmat mec. (1896) c. 4, s. 559.
MEHMED SÜREYYA Sicill-i Osmanî, İst. 1315, c. IV.
MEHMED Tahir Osmanlı müellifleri, İst. 1333, c. II.
MUSTAFA REŞİD Gözyaşları, İst. 1304, 54 s.
NAZIM, Nabizade Şairiyyet, Manzara mec. N. 4, s. 44 - 46; N. 8, s. 88 - 91.
ÖZÖN, Mustafa Nihad Metinlerle son asır Türk edebiyatı tarihi, İst. 1948.
SEVENGİL, Refik Ahmed Hüseyin Rahmi Gürpınar, İst. 1944, 191 s.
SEVÜK, İsmail Habib Avrupa edebiyatı ve biz, I II, İst. 1940.
SEVÜK, İsmail Habib Türk teceddüt edebiyatı, İst. 1340. 691 s.
SİYAVÜŞGİL, Sabri Esad Tanzimatın Fransız efkâr-ı umumiyesinde uyandırdığı akisler, İst. 1940, 10 s.
TANPINAR, Ahmed Hamdi XIX Asır Türk edebiyatı tarihi I, (2. bs.) İst. 1956, 614 s.
TANSEL, Fevziye Abdullah Muallim Naci ile Recaizade Ekrem arasındaki münakaşalar ve bu münakaşaların sebep olduğu edebî hadiseler, Türkiyat mec. c. X, s. 159 - 200.

UŞAKLIGİL, Halid Ziya Kırk yıl, c. I, İst. 1936.
UZMAN, Mazhar Osman, Tababet-i ruhiye I - III., İst. 1941.
ÜLKEN, Hilmi Ziya Uyanış devirlerinde tercümenin rolü, İst. 1935, 385 s.
WEBER, Alfred Felsefe tarihi (trc. Halil Vehbi Eralp), İst. 1949, 367 s.
YALÇIN, Hüseyin Cahid Edebî hatıralar, İst. 1935, 187 s.
YENİÇAY, Fahir Tanzimattan evvel ve sonra fizik tedrisatı hakkında bir taslak, İst. 1940, 17 - 21 s.
YÖNTEM, Ali Canib Ölümün mahiyetini öğrenmek için kendini öldüren yazar, Yakın Tarihimiz mec. (1962) c. II, N. 21, s. 277 - 8.

GAZETE VE MECMUALAR

Tercüman-ı Hakikat
Ceride-i Havadis
Saadet
Tarik
Mizan
Osmanlı
Mürüvvet
Malûmat
Mecmua-i Fünun
Haver
Güneş
Gayret
Envar-ı Zekâ
Mecmua-i Ebüzziya
Le Moniteur Oriental
Devlet Salnameleri
Askerî Salnameler

FİHRİST

A

ABDULLAH CEVDET 215
ABDÜLAZİZ, Sultan 41
ABDÜLHAK MOLLA 21
ABDÜLHAMİD II, Sultan 38, 50
ÂBİDİN Paşa 98
ACAROĞLU, Türker 204
ADIVAR, A. Adnan 33, 34, 187
AĞAOĞLU, Ahmet 57
AHMED III, Sultan 17
AHMED, S. 31
AHMED HAMDİ, Nâzım ül hikem 180
AHMED MİDHAT 12, 31, 37 41, 43, 50 - 53, 57, 62 - 64, 67 70, 72, 74, 75, 77 80, 83, 84, 91, 94 - 98, 108, 111. 119, 121, 122, 128, 129, 131, 170, 192 - 194, 201 - 204, 212, 213
AHMED NEBİL 215
AHMED VEFİK Paşa 24, 31
AKALIN, Besim Ömer 48, 113, 115
AKINCI, Gündüz 24, 34
ALEMBERT, D' 148, 186, 189, 194, 217.
ÂLİ 171, 172
ÂLİ, Direktör 31, 33
ALİ HAYDAR MİDHAT 57
ALİ KEMÂL 211 213
ALİ NİHAD 31
ALİ SÜAVİ 24
AMPÈRE 157
ANAKSAGORAS 46
ANTRANİK Paşa 61
ARAGO 157
ARAKEL 75, 120, 159
ARIK, Bahattin 13, 56
ARŞİMED 146, 171
ARTEL, Târık 61
ATAÇ, Galip 106, 108
ATAULLAH, Şânizâde 19
ÂTIF, Reisülküttâb 18
AUGİER, Émile 202
AZİZ Bey 209
AZİZE 31

B

BACON, Roger 65, 182
BAHA TEVFİK 215
BAİLLARGER 112
BALZAC 144, 149, 214
BER, Paul 80
BERNARD, Claude 17, 80, 106 108, 111, 150, 151, 156, 157, 165, 176, 187, 217
BERNARD, Victor 137
BİRAND, Kâmuran 34
BOİLEAU 168
BOUİLLET 194
BRUNO, Geordano 182
BÜCHNER 111, 112, 174, 184, 185, 187, 215, 217, 218

C

CANOT 61
CELÂL 116
CEMİL 44
CENGİZ HAN 22
CEVDET Paşa, Ahmed 21, 23, 34, 67
CHAMBERS 194, 217.

COBB, James 137.
COMTE, Auguste 20, 80, 106, 151, 176, 187, 188, 194, 205, 217.
COPERNIC 18, 182.

D

DAUDET, Alphonse 214, 217.
DERVİŞ Paşa 61.
DESCARTES 18, 141, 156, 182.
DICKENS, Charles 217.
DİDEROT 148, 186, 189, 194, 217.
DİNO, Güzin 13, 34, 215.
DUVAL 117.
DWEL SHAUVRES, C. 73.

E

EDHEM Paşa, İbrâhim 23.
EDİSON 157.
EKREM, Recâizâde 29, 30, 67, 113 115, 157, 167, 171, 172, 176, 177, 178.
EL-HÂZİN 64, 65.
EK-KİNDÎ 64, 65.
EMİN Paşa 19.
ERGİN, Osman Nuri 37, 41, 58, 59.
ERİM, Kerim 65.
ERİŞÇİ, Lütfi 13.

F

FAHRİ, M. 111.
FARÂBÎ 181.
FAZLI NECİB 37, 49, 52, 53, 55, 61, 67, 68, 80, 87, 89, 91, 104, 107, 108, 114, 115, 120, 127, 159, 170, 175, 183, 184 - 188, 205 207.
FÉNELON 21, 31, 33.
FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri 34, 107.
FİRDEVSÎ 65.
FLAUBERT, Gustave 217.
FLORANCE 112.
FLOURENS 146.
FONTENELLE 21, 31, 33.

G

GAL 111.
GALİLE 166, 182.
GONCOURT 214.
GOTIER, Théophil 144.
GÖKDOĞAN, Nüzhet 61.
GRANGER, Eugène 137.
GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi 118, 207, 208.

H

HALİL EDİB 206.
HALİL KÂMİL 122.
HAMDİ MAHMUD Paşa 38, 41, 74.
HAMMER 20.
HERAKLİTOS 46.
HERSCHELL 147, 186.
HUGO, Victor 27, 29, 30, 31, 32, 34, 48, 54, 67, 87, 89, 106, 108, 136 - 168, 173, 175, 176, 177, 181, 183, 186, 189, 190, 191, 201, 205, 206, 212, 214.
HUMBOLD 157.
HURŞİD Paşa 38, 39, 74.
HUXLEY 133.
HÜSEYİN RIFKI 19.
HÜSEYİN TEVFİK Paşa, Vidinli 61, 65, 66.

İ

İBN-İ HALDUN 20.
İBN-İ KEMÂL 209.
İBN-İ SİNÂ 64, 65, 181, 198.
İBN ÜR RÜŞD 64, 65, 181.
İBRÂHİM Müteferrika 18.
İBRÂHİM ŞEVKİ 99.
İNAL ,İbnülemin M. Kemâl 33
İSHAK 19.
İSHAK, Hoca 209.
İSMAİL SAFA 215.
İZBUDAK, Veled Çelebi 24.

K

KANSU, Nâfi Atuf 56, 59.
KANT 147, 186.
KAPLAN, Mehmed 23, 34, 69.
KÂTİB ÇELEBİ 209.
KEPLER 182.
KİRCEKİAN 61.
KRETSCHMER, Ernst 69, 72, 73, 86.
KÜSS 117.

L

LAMARTİNE 144, 177.
LAMETTRİE, de 186, 217.
LARUMET 213.
LEURET 112.
LEWES 46, 64, 133, 187, 188, 194.
LİTTRÉ 80, 156, 157, 165, 187, 188.
LONGET 112.
LOYOLA, İgnace de 181, 182.
(LÖTÖRNO?) 112.

M

MACHIAVEL 165.
MAHMUD CEVAD 56.
MAHMUD HÂMİD 49, 50, 51.
MASSÉ, Jean 51, 108, 109.
MAZHAR 109.
MEHMED, Yirmisekiz Çelebi 18.
MEHMED CELÂL 210, 211.
MEHMED ESAT 58, 59.
MEHMED GALİB 92.
MEHMED MÜMTAZ 96.
MEHMED NADİR 48, 65, 66.
MEHMED RE'FET 214.
MEHMED SAİD 23, 130.
MEHMED ŞAKİR Paşa 107.
METTERNİCH 20.
MICHELET 144.
MİDHAT PAŞA 57.
MİHRAN 105, 120.
MİLL, Stuart 133, 186, 187.
MONGÉRİ 80, 81, 95.
MOR, K. F. 137.
MUHİDDİN 97.
MURAT, Mizancı 67, 214.
MUSSET, Alfrède de 144.
MUSTAFA AZMİ 48, 49.
MUSTAFA REŞİD 44, 46, 52, 53, 54, 68, 74, 109, 113, 114, 115, 128, 130, 136, 206, 207, 213.
MUSTAFA REŞİD Paşa 20.
MÜNCİ FİKRİ 214.
MÜNİF PAŞA 21, 22, 31, 33.

N

NÂBİ 144.
NACİ, Muallim 11, 26, 29, 37, 45, 48, 55, 67, 68, 75, 87, 88,

96, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 138, 155, 157, 158, 159, 167, 170, 171, 172, 176 - 180, 183, 184, 195 - 198, 204, 205.
NAFİZ Paşa 77.
NAİMÂ 214.
NAMIK KEMÂL 21, 24, 26, 27, 28, 29, 67, 68, 111, 116, 144, 159, 161, 167, 172, 173, 174, 177, 185.
NAMIK KEMÂL, Beşir Fuadın oğlu 44, 45, 46, 66, 68, 88, 89, 115.
NÂZIM, Nâbizâde 208, 209, 210.
NECİP NÂDİR 31, 116.

NEDİM 209.
NEF'Î 144, 210.
NERGİSİ 128.
NEWTON 66, 133, 142, 182.

O

OMİROS 146.
OTTO, Emil 48, 62, 119, 120, 122.

Ö

ÖMER 98.

P

PAPİN, Denis 66.
PASTEUR, Louis 157.
PERTEV Paşa, Edhem 31, 32, 33.
PİERRE L'ERMİTE 181.
(POLAN?) 112.

R

RAHMİ 117.
RAİF MAHMUD 18.
RİBAUT 112, 217.
ROUSSEAU 18, 25, 31, 32.
RUHİ Bağdâdî 68.
RÜŞTÜ 215.

S

SADULLAH Râmi Paşa 92.
SAHAK EBRÛ 20, 31.
SAİT 67, 213.
SALÂHİ 117, 195.
SCHİFF 112.
SCHLEYER, Johann Martin 122.
SCHOPENHAUER 94, 95.
SELİM III, Sultan 18, 32.
SEVENGİL, Refik Ahmed 208.
SEVÜK, İsmail Habib 34, 138.
SEZÂİ, Samipaşa zade 201.
SİYAVUŞGİL, Sabri Esat 20.
SOKRATES 46, 66.
SPENCER, Herbert 105, 112, 186, 187, 217.
STENDAL 149.
SÜLEYMAN Paşa 24.

Ş

ŞEMSEDDİN SAMİ 24, 31, 66, 67.
ŞEREFEDDİN Mağmumî 111.
ŞİNASİ, İbrahim 21, 23 - 26, 127, 144, 219.

T

TAHİR, Baba 214.
TAHİR, Menemenlizade 49,

50, 51, 55, 87, 90, 159, 168, 170, 171, 204, 208, 214.
TAHİR KENAN 74.
TANPINAR, Ahmed Hamdi 21 25, 29, 34, 94, 105, 138, 155, 201, 205.
TANSEL, Fevziye A. 158, 171, 179, 208.
TARDE, Gabriel 217.
TARDİEU 81.
TARHAN, Abdülhak Hâmid 21, 29, 30, 67, 176, 177.
TEODOR KASAP 31.
TEVFİK, Ebüzziya 116, 172, 174, 214.
TEVFİK, Selânikli 31.
TEVFİK FİKRET 69.
THALES 109.
THIERRY, Augustin 144.
TICHO BRAHE 18.
TİL, Enis Tahsin 37.
TORQUEMADA 181.
TOTLIN, General 42.
TOTT, Baron de 18.
TUNÇ, Mustafa Şekip 73.

U

ULUSOY, Nigâr Galib 37, 72, 96.
UŞAKLIGİL, Halid Ziya 49, 215.
UZMAN, Mazhar Osman 73, 81, 86, 92, 99.

Ü

ÜBEYDULLAH 48, 49.
ÜLKEN, Hilmi Ziya 34.

V

VALENTİN 112.
VATOFSKİ 135.
VEHBİ 160.
VEYSİ 144.
VOLTAIRE 18, 20, 21, 30 34, 55, 74, 84, 85, 88, 91, 92, 108, 116, 128, 138, 141, 179, 181 - 198, 201, 204, 219, 220.

W

WAGNER, Herman 112.
WİESENTAL 120.

Y

YALÇIN, Hüseyin Cahit 185, 218, 219.
YAZIKSIZ, Necip Asım 24.
YENİÇAY, Fahir 61.

Z

ZİYA Paşa 24, 25, 26, 28, 30, 67, 68, 120, 142, 143, 144, 147, 155, 171, 179.
ZOLA Émile 80, 126, 137, 138, 139, 141, 148 - 156, 161, 164, 165, 180, 188, 202 - 206, 213, 214, 215, 217.

İÇİNDEKİLER

Eser hakkında birkaç söz	7	
Önsöz	11	
GİRİŞ 19. asırda Türkiye'de ilmi ve edebî faaliyet .	16	34
Ahmed Cevdet Paşa	21	
Münif Paşa	21	
Şinasi	23	
Ali Suavi	24	
Ziya Paşa .	24	
Namık Kemâl	26	
Recaizade Ekrem	29	
Abdülhak Hamid . . .	29	
Tanzimatta Hugo ve Voltaire tercümeleri	30	
BİRİNCİ BÖLÜM Beşir Fuad'ın Hayatı	37	100
Ailesi	38	
Hayatı	39	
Aile hayatı	43	
Yazı hayatı . .	46	
Tahsil hayatı ve kültür çevresi . .	55	
Beşir Fuad'ın beden yapısı ve karakteri üzerine bir deneme	68	
Beşir Fuad'ın intiharı	74	
İntiharının akisleri .	94	
İstanbul'da intihar salgını	98	
İKİNCİ BÖLÜM : Beşir Fuad'ın eserleri	103	198
Müsbet ilimler Fizyoloji	104	118
Beşer . .	104	
Bir lokma ekmeğin tarihi	108	
Kalp . .	109	
Mebhas-i kıhıf ve netayici	111	
Gözyaşları'na takriz .	113	
Fizyolojiye dair diğer makaleleri	115	
Müsbet ilimler üzerine diğer yazıları	117	

Dil Bahisleri 119 130
Bedreka-i lisan-ı fransevî 119
Miftah-ı bedreka-i lisan-ı fransevî 120
Usûl-i talim . 120
Miftah-ı usûl-i talim 121
Almanca muallimi 121
İngilizce muallimi . . 122
Dil konuları üzerine makale ve münakaşaları 122

Askerlik bahisleri 131 135
Rehber-i Muallimin 131
Mebahis-i askeriyye 131

Edebî ve Felsefî eserleri 136 196

Tercüme Piyesler
Soytarı 136 137
İki bebek, Binbaşıyı davet, Birinci kat 137
Cinayetin tesiri 137

Biyoğrafiler
Victor Hugo . 138 159
Şiir ve hakikat 159 174
Mektubat 175 177
İntikad 177 181
Voltaire . . . 181 198
Din aleyhdarlığı 181 184
Materyalizmi 184 186
Pozitivizmi 187 192
Ruhun bekası meselesi . 192
Voltaire üzerine münakaşalar 192 - 196
Beşir Fuad'ın gazeli 196 198

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Beşir Fuad'ın tesirleri 201 215
Ahmed Midhat 201 204
Muallim Naci . 204 - 205
Selânikli Fazlı Necip 205 207
Mustafa Reşid . 207
Hüseyin Rahmi Gürpınar 207 208
Nabizade Nazım 208 - 210
Mehmed Celâl 210 211
Ali Kemal 211 213

Diğer müellifler Kemalpaşazade Said, Mizancı Murad, Ebüzziya Tevfik, Baba Tahir, Menemenlizade Tahir, Mehmed Re'fet, Münci Fikri, İsmail Safa, Halid Ziya, Recaizade Ekrem, Ahmed Nebil ve Baha Tevfik, Abdullah Cevdet	213	215
NETİCE	217	220
BİBLİYOĞRAFYA	227	233
FİHRİST	235	240

«Değerli talebem M. Orhan Okay'ın uzun incelemeler neticesi şahsiyet ve eserlerini geniş bir şekilde ortaya koyduğu Beşir Fuad, şiir, tiyatro, roman ve hikâye yazmadığı için, şimdiye kadar, adı fazla duyulmuş bir insan değildir. Fakat o fikir ve tenkit tarihi bakımından, Tanzimat devrinin en dikkate değer simalarından biridir. Bu son derece dürüst, ateşli bir mizaca ve matematikçi bir kafaya sahip olan genç subay, mübalağasız olarak denilebilir ki, fikirleriyle son çağ Türk edebiyatında bir devri kapatarak yeni bir devir açmıştır.»

Prof. Dr. Mehmet Kaplan

apak düzeni : İlhan Eraydın

FİATI : 9 LİRA